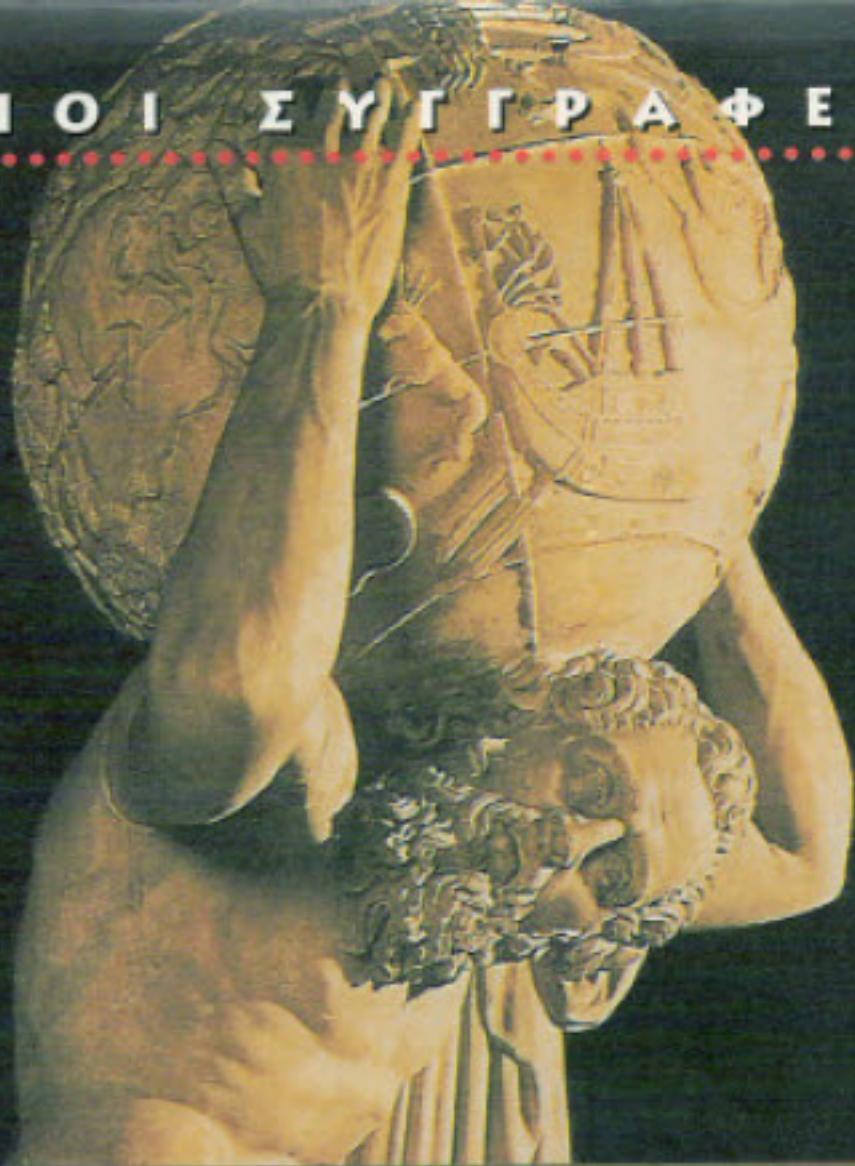

ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ηράκλειτος

ΑΠΑΝΤΑ

ΤΑΣΟΣ ΦΑΛΚΟΣ - ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

Επίμετρο: Ι.Σ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
A. Ζωή και Διδασκαλία	23
B. Αποσπάσματα	72
C. Μιμήσεις	140
W.K.C. Guthrie: Ηράκλειτος	179
Βιβλιογραφία	323
Επίμετρο	325

ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ 8

Γενική επιμέλεια σειράς:
Δημ. Λυπουρλής, Θ. Μαυρόπουλος, Κων. Ζήτρος

Μετάφραση: Τάσος Φάλκος - Αρβανιτάχης, Καθηγητής Φιλοσοφίας
Επίμετρο: Ι. Σ. Χριστοδούλου

Στοιχειοθεσία: ΕΠΙΛΟΓΗ DTP.
Εξώφυλλο: Θωμάς Γκινούδης
Εκτύπωση: Λιθογραφείο Ι. Αντωνιάδη, Θ. Ψαρρά Ο.Ε.
Βιβλιοδεσία: Βιβλιοδετική Γ. Δεληδημητρίου

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Εκδόσεις Ζήτρος
Πλάτωνος 2, τηλ. (2310)270184, 270884, fax 271766
546 31 Θεσσαλονίκη

Τηλεοποιητική: Ασκληπιού 6, τηλ. (210)3626350, Fax: 3626360
10680 Αθήνα

www.zitros.gr e-mail:info@zitros.gr

ISBN: 960 - 7760 - 36 ~ 0
© 1999 Εκδόσεις Ζήτρος

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΑΠΑΝΤΑ

80 03

Πρόλογος μετάφραση
Τάσος Φάλκος - Αρβανιτάχης

Επίμετρο
Ι.Σ. Χριστοδούλου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν ρώτησαν τον Σωκράτη πώς του φάνηκε το βιβλίο του Ηράκλειτου, απάντησε ότι όσα κατάλαβε του φάνηκαν «γενναία», που πάει να πει στοχασμοί ευγενικού, τολμηρού και μεγαλόψυχου ανθρώπου. Υπέθετε ότι «γενναία» ήταν και όσα δεν κατάλαβε. Και πρόσθεσε ότι για να τα καταλάβεις πρέπει να μπορείς να κάνεις βουτιές σε μεγάλα βάθη.

Μια θάλασσα λοιπόν βαθιά είναι ο Ηράκλειτος, μες στην οποία εμείς κάνουμε βουτιές άλλοτε για να γνωρίσουμε, άλλοτε για να θαυμάσουμε τις ομορφιές που περικλείνει και άλλοτε για να τραφούμε. Όποιος δεν αγαπάει τον κίνδυνο, δεν ξέρει τι θα πει ενθουσιασμός και δεν εκστασιάζεται μπροστά στη μεγάλη ομορφιά, δεν χρειάζεται ν' ασχοληθεί με τον Ηράκλειτο.

Αν διάλεξα να κάνω έναν πρόλογο και όχι μια εισαγωγή, είναι γιατί σε μια εισαγωγή μιλάμε όσο μπορούμε αντικειμενικά για το θέμα με όρους καθαρά επιστημονικούς. Αντίθετα σε έναν πρόλογο επιτρέπεται να μιλήσουμε για την προσωπική μας σχέση με το θέ-

μα, με κάποιο μέτρο βέβαια. Εδώ θα κάνω μια μικρή υπέρβαση της δεοντολογίας και θα μιλήσω αποκλειστικά για τη σχέση μου με τον Ηράκλειτο. Το κάνω αυτό, γιατί μόνο έτσι μπορεί κανείς ν' αντιληφθεί πραγματικά με ποιο τρόπο η φιλοσοφία μπορεί να είναι ζωντανή, να φωτίζει πραγματικά το μυαλό και να γονιμοποιεί τις καρδιές. Έχω πλέον βαρεθεί τους ερευνητές με την κατάξερη φυχή που συναγωνίζονται στο ποιος θα μιλήσει πιο «αντικειμενικά», δηλαδή πιο φυχρά, ποιος θ' αποκρύψει με επιτυχία τα συναισθήματά του -εδώ κάνουν πολύ καλά, γιατί συχνά δεν αγαπούν διόλου το θέμα τους- και ποιος θα πάρει τη μεγαλύτερη απόσταση, ώστε να φαίνεται πως κρίνει «επιστημονικά» και αφ' υψηλού. Τα πέρασα κι εγώ αυτά. Τώρα που είμαι αρκετά μεγάλος -γέρος για τα παλιά δεδομένα- επιτρέπω στον εαυτό μου να μιλήσει με τον τρόπο που θα μιλούσε ένας έφηβος για την αγαπημένη του. Η σχέση πράγματι που επιβάλλει ο Ηράκλειτος είναι ερωτική. Ή καταπλήσσεσαι, τον αγαπάς βαθιά, και τότε αφελείσαι από αυτά που έχει να σου δώσει, ή λες «ωραία και ενδιαφέροντα είναι αυτά που λέει» και προσπερνάς αδιάφορος.

Πρέπει να ήμουν αρκετά μικρός -παιδί σχεδόν- όταν πρωτάκουσα ή πρωτοδιάβασα τη φράση «δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι». Έχω των υστέρων σκέφτομαι πως πρέπει να χωρίσω τη ζωή μου στην περίοδο πριν το άκουσμα της φράσης αυτής και στην

υπόλοιπη ζωή μου. Είναι από τις αποκαλυπτικές φράσεις που σε κάνουν ν' αλλάξεις ζωή. Η φράση «τα πάντα ρει» με προβληματίζει και με βοηθάει να καταλάβω ένα μέρος της αλήθειας. Αλλά η φράση «δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι» με καταπλήσσει και με συναρπάζει ως μεταφορά και ως σκηνοθεσία. Η μία απευθύνεται στη νόησή μου, η άλλη απευθύνεται στη νόηση και στην ευαισθησία μου συγχρόνως. Συνδυάζει με τρόπο έξοχο την ποίηση και τη φιλοσοφία. Συγχίνει και κερδίζει περισσότερα μέρη της φυχής.

Αργότερα διαπίστωσα ότι και άλλοι προσωκρατικοί, αλλά κι ο Πλάτωνας επίσης, εργάζονταν παρόμοια. Συχνά εξέφραζαν τη σκέψη τους με τρόπο καλλιτεχνικό. Πρόσεξα επίσης ότι κι ο Χριστός το ίδιο έκαμνε.

Ας σημειώσω ότι ο Αριστοτέλης ήταν εκείνος που απάιτησε τον χωρισμό της φιλοσοφίας από την ποίηση, λέγοντας ότι προτιμάει εκείνους που εκφράζονται «δια λόγων», δηλαδή με λογικά επιχειρήματα, και όχι «διά μύθων». Με τη λέξη «μύθους» εννοούσε προφανώς τα ποιητικά και γενικότερα τα καλλιτεχνικά μέσα. Οι νεότεροι εφάρμοσαν κατά κόρον την υπόδειξη αυτή. Οι ποιητές ξέχασαν τον Πίνδαρο και τους τραγικούς, που συνδύαζαν έξοχα τον στοχασμό με την ποίηση, και έτσι φτώχυναν την ποίηση, ενώ οι φιλόσοφοι απέκλεισαν τα καλλιτεχνικά-ποιητικά στοιχεία, και η φιλοσοφία κατάντησε μια κατάξερη πεδιάδα που

την διασχίζουν πέντε ειδικοί.

Τον ενθουσιασμό μου απ' τη γνωριμία μου με τον Ηράκλειτο την απεικόνισα στο έργο μου «Αναζήτηση». Μεταφέρω εδώ μερικά χωρία. Ένας νέος πρωτοδιαβάζει τ' αποσπάσματα του Ηράκλειτου:

«Για κάποια κείμενα είχε αμφιβολίες, πολλά όμως τα καταλάβαινε ή τα 'νιωθε από διαίσθηση. Βοήθησε και η γερμανική μετάφραση κι η αγγλική. Αφού τα διάβασε δυο-τρεις φορές, να εξοικειωθεί λιγάκι, τ' αρχαία κείμενα άρχισαν να τραγουδούν και να πετάνε αστραπές. Ήτανέ ένας λόγος σαν τον κεραυνό, «κεραύνιος» λόγος, που έβρισκε το μυαλό και την φυχή μαζί, κι άναβε πυρκαγιές!

Δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο το ποτάμι.
Τα πάντα ρει...

Αυτά τα ήξερε. Άλλα εδώ διάβαζε ότι τον κόσμο αυτό, που είναι ίδιος για όλα τα όντα, δεν τον έπλασε κανένας θεός και κανένας άνθρωπος, αλλά ήταν πάντα, είναι και θα είναι αείζωη φωτιά, που ανάβει σύμφωνα με κάποιο μέτρο και παρόμοια σβήνει.

Ότι τα πάντα ανταλλάσσονται με τη φωτιά και η φωτιά με τα πάντα, όπως τα εμπορεύματα με το χρυσάφι και το χρυσάφι με τα εμπορεύματα.

Ότι ο ήλιος είναι καινούργιος κάθε μέρα, ίσως γιατί κι αυτός ακόμα μεταβάλλεται..

Ότι ο χρόνος, η αιωνιότητα είναι ένα παιδί, ένα παι-

δί που παίζει με αστράγαλους. Η βασιλεία των πάντων ανήκει σ' ένα παιδί.

Ότι υπάρχει ένας νους καθολικός, αλλά οι περισσότεροι θυητοί έρχονται σε ρήξη μαζί του και ζουν σα να 'χουν δική τους φρόνηση. Ότι είναι σοφία να γνωρίζει κανείς την αρχή που κυβερνάει τα πάντα με τη βοήθεια των πάντων.

Εκεί έβλεπε πως στα πράγματα υπάρχει μια αρμονία φανερή και μια χρυμένη, που ήτανε καλύτερη από την φανερή. Ότι τα εναντιόδρομα έχουν ενιαία φορά κι από τ' αντίθετα γεννέται η ωραιότερη αρμονία.

Ότι ο πόλεμος είναι καθολικό φαινόμενο και ότι η δικαιοσύνη είναι πάλη, κι ότι τα πάντα γίνονται με την πάλη και με τρόπο αναγκαίο.

Εδώ, πως όλα για το θεό είναι καλά και δύκαια, ενώ οι άνθρωποι άλλα τα θεωρούν άδικα και άλλα δίκαια.

Εδώ, ο ήλιος δεν μπορούσε να ξεφύγει από τα καθορισμένα μέτρα. Ειδάλλως θα τον κυνηγήσουν οι Ερινύες, οι βοηθοί της Δικαιοσύνης.

Ότι οι νόμοι οι ανθρώπινοι τρέφονται από τον θεϊκό νόμο.

Και πώς θα μπορούσε κανέίς χρυψτεί μπροστά στο νοητό φως που δεν δύει ποτέ;

Άλλου μιλούσε γι' αλλαγές των καταστάσεων, αιώνιες αλλαγές, που υπακούν σε κάποιους νόμους: το ζεστό χρώνει, το χρύ ζεσταίνεται...

Τα πάντα τα κυβερνάει ο κεραυνός!

Στο τέλος θα 'ρθει η φωτιά, θα ξεχωρίσει τα πάντα και θα τα κυριέψει!

Μια ήταν αναστατωμένος, μια αποσβολωμένος. Μετά έκαμψε σαν τρελός. Σα να 'τανε δικά του αυτά τα πράγματα. Να είχανε σταλεί σ' αυτόνα ειδικά, αλλά δεν τ' άντεχε όλα μαζί. Δεν άντεχε απ' τη χαρά του, χοροπηδούσε η καρδιά του, ο ίδιος πηδούσε δεξιά κι αριστερά.

Τι πράγματα καθάρια! Ήλιοι, φωτιά, ποτάμια, νους καθολικός και αρμονία, χρυφή και φανερή. Και κάποιοι νόμοι που σαν τη μητέρα τρέφουν τους άλλους, τους ανθρώπινους!

Κι αν η φυχή σου γίνει σαν φωτιά, ενώνεται με την συμπαντική φυχή και ζει σύμφωνα με το αιώνιο πλάνο. Άλλιώς μένει υγρή και άσοφη και κοιμισμένη, φαντάζεται πως ζει σε κάποιο δικό της κόσμο, μακριά από την αρμονία την συμπαντική.

Τα πάντα είναι ένα!

Είναι αδύνατο να μείνεις απαθής, υγρός και άσοφος και βλάκας μπροστά στη γιγάντια φωτιά που άναψε και καίει εδώ και δυο χιλιάδες χρόνια! Και να σκεφτείς ότι τον είπαν "σκοτεινό"! Μα χρειάζεται να "καταλάβεις" τις αστραπές και τη φωτιά;

Αλλά τα αποσπάσματα του Ηράκλειτου έσκαβαν πάντα μέσα μου, ακόμα κι όταν δεν το υποφιαζόμουν. Την εποχή που έγραφα τη «Νύχτα», που περιέχει α-

φηγήματα για τη Μικρασία, την πατρίδα του πατέρα μου, μια μέρα ξαφνικά ορθώθηκε μπροστά μου η γιγάντια μορφή του Μικρασιάτη Ηράκλειτου. Τον είδα ξαφνικά από μια άλλη οπτική γωνία, που ίσως και να μην ήταν ακριβώς ιστορικά σωστή -αυτό λίγο με ενδιέφερε-, αλλά για μένα ήτανε αληθινή. Τότε μου «δόθηκε» σχεδόν το αφήγημα που τιτλοφορώ «Το ποτάμι». Μιλάει ένας γέρος Μικρασιάτης προς τον συγγραφέα:

«Εντύπωση μου έκανε το πόσο ασχολήθηκες με τον Ηράκλειτο. Έμαθα πως τον δίδαξες δυο χρόνια. Μετέφρασες και τ' αποσπάσματα που σώθηκαν. Πιστεύω πως τον ένιωθες καλύτερα, γιατί ο πατέρας σου ήταν Μικρασιάτης.

Στα έργα σου αναφέρεις τον πόθο για ενότητα των οφρικοπυθαγορείων, τον πόθο της φυχής να ξαναβρεί τη θέση της που έχασε. Παρόμοια, στον Ηράκλειτο, μιλάς γι' αυτή την τάση της φυχής να ξεφύγει από τον καθημερινό θάνατο κι από την υγροποίηση, να γίνει πύρινη και να ενωθεί με τη φωτιά του κόσμου, να φτάσει στην πραγματική πατρύδα της. Το θέμα αυτό, και μόνο για το ότι είμαι Μικρασιάτης, με συγχινεί πολύ βαθιά. Εμείς το νιώθουμε καλύτερα απ' τους άλλους, γιατί γυρνάμε εδώ κι εκεί με την φυχή μας ναρκωμένη και υγρή. Χάσαμε την πηγή μας, χάσαμε τον εαυτό μας και την ελπίδα να τον ξαναβρούμε...

Μου φαίνεται πως ο Ηράκλειτος ήτανε κάποιος που

τον βασάνιζαν ο ήλιος, οι φωτιές και τα ποτάμια της πατρίδας μας. Έβλεπε πως τα βρώμιζαν, σιγάθηκε και ξενιτεύτηκε. Μια μέρα όμως, ξαφνικά, ένιωσε ξεχούμενος από τις πηγές του. Μετά από χρόνια γύρισε στον τόπο που γεννήθηκε, καθώς πέρσι εγώ. Αυτός ο ήλιος ήταν ίδιος και δεν ήταν. Ήταν σάμπως να γεννιόταν άλλος καθημερινά. Πήγε και στο ποτάμι. Οι όχθες ήταν ίδιες και δεν ήταν, τα νερά ήταν ίδια και δεν ήταν, ο ίδιος ήταν ίδιος και δεν ήταν. Ένιωσε ότι ήταν νε αδύνατο να ξαναβρεί εκείνη τη χαμένη ενότητα με την πατρίδα. Στάθηκε και συνέλαβε τη φράση αυτή που ταξιδεύει μέσα στους αιώνες: "Δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι!" Έτσι η φιλοσοφία του, από προφητική και μυστική, έγινε τραγική.

Αλλά οι σχέσεις σου με κάποιον που αγαπάς πολύ περνούν συχνά κάποιες δοκιμασίες. Καταλαβαίνω τι εννοεί όταν μου λέει ότι ο πόλεμος είναι ο πατέρας των πάντων και ότι άλλους τους κάνει ελεύθερους και άλλους δούλους. Ακόμα μια αιώνια αλήθεια. Το χύριο χαρακτηριστικό της ίδιας της ζωής είναι η αλληλοκαθρόχθιστη, που είναι και αυτό μία μορφή «πολέμου». Ακόμα και στον ίδιο τον οργανισμό μας τα πάντα «πολεμούν», «αφομοιώνουν» κι εξοντώνουν. Παντού γίνεται πόλεμος για επιβίωση ή επικράτηση. Αυτή είναι η μοίρα μας. Άλλα αυτοί που έζησαν στα τρυφερά τους χρόνια τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο κι έπειτα

τον εμφύλιο, αυτοί που έμαθαν για τη Μικρασία και την εξόντωση των Αρμενίων, αυτοί που έζησαν τον πόλεμο του Βιετνάμ και όσους άλλους άθλιους «πολέμους» σχεδιάστηκαν στον βρομερό αιώνας μας, τον αθλιότερο κατά τη γνώμη μου όλων των εποχών, αισθάνονται μια μύχια αγδία για την αρχή αυτή του καθολικού πολέμου κι αγανωκούν μ' όσους τη δέχονται παθητικά, έστω ηρωικά. Πέρασα έτσι κάποια χρόνια μισώντας τον Ηράκλειτο και παραφράζοντας τα αποσπάσματά του, επί το χείρον φυσικά:

«Αυτές τις μέρες βρήκε την μακάβρια ευχαρίστηση να διαστρέψει ρήσεις του Ηράκλειτου! Σκεφτόταν ότι ο σοφός αυτός τον είχε κατά κάποιο τρόπο ξεγελάσει. Ο κόσμος που ανακάλυψε μοναχός του ήταν πολύ διαφορετικός.

«Εδώ πραγματικά βρίσκεις πολλούς αστραγάλους», έλεγε ο Χρόνος, το σκληρό βασιλοπαίδι, τ' αδιάφορο και καταδικασμένο να πεσσεύει ανάμεσα στα πτώματα.

Ο πόλεμος είναι καθολικός, η Δίκη δολοφόνος. Τα πάντα γίνονται με σκοτωμό και θάνατο, με τάξη αναγκαστική.

Τα πάντα αλλάζονται με θάνατο κι ο θάνατος με τα πάντα, όπως τα εμπορεύματα με το χρυσάφι και το χρυσάφι με τα εμπορεύματα.

Για τους θεούς και για τους νικητές τα πάντα είναι

ωραία κι αγαθά και δίκαια, ενώ οι δούλοι και οι νικημένοι άλλα τα θεωρούν δίκαια και άλλα άδικα. Έχουν δα γνώση οι θεοί, γι' αυτό μπορούν να μας αποκαλούν και νήπιους και πίθηκους.

Η θάλασσα για τα φάρια είναι νερό πόσιμο και σωτήριο· για τους ανθρώπους άποτο κι ολέθριο. Το έγκλημα για τους θύτες είναι σωτήριο. Τα θύματα το θεωρούν κι αφύσικο κι ολέθριο.

Πρέπει να το χωνέψεις: το πεθαμένο και το ζωντανό, η σύφιλη κι η γρίπη, η συγκοπή και το μαχαίρωμα, ο θύτης και το θύμα είναι ίδια.

Είτε τον κάτω δρόμο πάρεις είτε τον επάνω εκείνοι τα κανόνισαν να βγεις στον βόρβορο. Αν πας να ξεστρατίσεις από την πορεία, τριγύρω σου γαβγίζουν τα σκυλιά. Μάθε να χαίρεσαι στο βόρβορο!

Δεν μπορείς να ξεφύγεις από τη μοίρα του εγκλήματος όπως ο ήλιος δεν μπορεί να ξεπεράσει τα καθορισμένα μέτρα. Ειδάλλως θα σε χυνηγήσουν οι Ερινύες οι βοηθοί της δολοφόνου Δίκης.

Για τους ξύπνιους ο κόσμος είναι ένας και κοινός, ενώ ο καθένας απ' τους κοιμισμένους στρέφεται στον δικό του κόσμο: Θαρρεί πως είναι αθώος!

Τα πτώματα και τις κοπριές να τα πετάς μακριά και να τα κρύβεις, όπως η φύση κρύβει τον εαυτό της και τα πτώματά της!»

Περνούν τα χρόνια, γέρασα σχεδόν, και ο Ηράκλειτος πάντα είναι στη σκέψη μου. Το τελευταίο μου γραφτό γι' αυτόν επισημαίνει την επιθυμία μου αλλά και την αδυναμία μου να δω πλέον τον κόσμο με τα δικά του μάτια. Η σύγχρονη συνείδηση, και εννοώ τις συνειδήσεις αυτών που δεν αφήνουν απέξω ό,τι διαταράσσει την ησυχία τους, είναι τραγικά διχασμένη:

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Πού η ζωή και πού η απουσία;
Πού η φυλακή και πού ο έγχλειστος;
Πού ο θύτης πού το θύμα;

Γιε του νερού και της φωτιάς
που σ' οδηγεί ο κεραυνός,
πάρε τη λύρα και πυρπόλησέ μας
εμάς που πιθηκίζουμε τον άνθρωπο.
Δείξε κι ονόμασε ξανά τα πράγματα.
Γιατί μόνον εσύ μπορείς
να διώξεις την ολέθρια στάχτη
που συσσωρεύτηκε στα μάτια μας,
εσύ ο αινιγματικός
ο πάναγνος και λυπημένος
που τις φτερούγες σου τις πλήγωσαν
ανίδεοι και παιδιά,
Κύριε της θλίψης και της λύτρωσης,

βόηθα κι εμάς τους βυθισμένους
τους ξεκομμένους από τα μεγάλα σχέδια,
εμάς που απ' έξω το νερό μας πνίγει
ενώ τα σπλάχνα μας τα κατακαίει
θανάσιμη φωτιά.

Μετέφρασα όσα καλύτερα μπορούσα τα γνήσια αποσάματα, αλλά και όλες τις μαρτυρίες για το έργο και τη ζωή του Ηράκλειτου, που περιλαμβάνονται στο γνωστό έργο των Diels και Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker. Δεν περιέλαβα το χριτικό υπόμνημα, που προορίζεται για ειδικούς.

Για τον μη ειδικευμένο επιστήμονα, στον οποίο απευθύνεται η εργασία που επιμελήθηκα, η ανάγνωση και μόνη των ελάχιστων αποσπασμάτων που σώθηκαν δεν προσφέρει μια σαφή εικόνα της δομής της σκέψης του Εφέσιου σοφού και ποιητή. Χρειάστηκε η εντατική και παθισμένη εργασία πολλών γενεών ερευνητών, ώστε να βγει κάποιο νόημα από τις ελάχιστες και ξεκομμένες φράσεις που μας σώθηκαν. Αυτό σημαίνει πως είναι απολύτως απαραίτητο να δει κανείς κάποια ή κάποιες εργασίες νεότερων επιστημόνων που συνοφίζουν τα πορίσματα της μακροχρόνιας έρευνας. Ως τέτοια εργασία επέλεξα τη μελέτη για τον Ηράκλειτο του Guthrie, που περιλαμβάνεται στο πολύτομο έργο του A History of Greek Philosophie.

Προτείνω τον εξής τρόπο ανάγνωσης του παρόντος

βιβλίου: Να διαβάσει κανείς πρώτα τα αποσπάσματα του Ηράκλειτου, χωρίς να προσπαθεί να αναλύσει και να καταλάβει τα πάντα. Να αφεθεί απλώς στη γοητεία τους, να ονειρευτεί και να σκεφτεί, ακόμα και πράγματα που αργότερα θα καταλάβει ότι δεν είχαν σχέση με τη φιλοσοφία του Ηράκλειτου. Αν σ' αυτούς τους ασύνδετους αφορισμούς-ποιήματα τίποτε δεν τον συγκινεί και δεν τον συγχλονίζει, θεωρώ μάταιη την ανάγνωση του υπόλοιπου βιβλίου. Αν όμως δεν συμβεί αυτό, τότε θα ωφεληθεί πολύ απ' τη μελέτη του άγγλου σοφού, που φυσικά δεν διεκδικεί τη μοναδικότητα στις αναγνώσεις και στις εκτιμήσεις του.

3. 5. 1999

Η ΖΩΗ, Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

A. ΖΩΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

ΖΩΗ

1. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 1-17. (1) *Ηράκλειτος Βλόσωνος* ή, ως τινες, *Ηράκωντος Έφέσιος*. οὗτος ἥκμαζε μὲν κατὰ τὴν ἐνάτην καὶ ἔξηκοστὴν Ολυμπιάδα, μεγαλόφρων δὲ γέγονε παρ' ὄντιναῦν καὶ ὑπερόπτης, ως καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ δῆλον ἐν φησι, «πολυμαθίη νόον οὐ διδάσκει· Ησίοδον γάρ ἀν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην, αὐτίς τε Ξενοφάνεα τε καὶ Έχαταῖον.» εἶναι γάρ «ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτεν ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.» τόν τε Όμηρον ἐφασκεν ἀξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι, καὶ Αρχιλόχον ὄμοιώς. (2) ἔλεγε δὲ καὶ «ὑβριν χρή σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν», καὶ «μάχεσθαι χρή τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου [ὑπὲρ τοῦ γινομένου] ὅκως ὑπὲρ τείχεος.» καθάπτεται δὲ καὶ τῶν Έφεσίων ἐπὶ τῷ τὸν ἑταῖρον ἐκβαλεῖν Ερμόδωρον, ἐν οἷς φησιν· «ἀξιον Έφεσίοις ήβηδὸν ἀπάγξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ερμόδωρον <ἀνδρα> ἐωντῶν δινήστον ἐξέβαλον

A. ΖΩΗ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

ΖΩΗ

1. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ IX 1-17. (1) Ο Ηράκλειτος, γιος του Βλόσωνος, ή κατ' άλλους του Ηράκωντος, γεννήθηκε στην Έφεσο. Ήταν σαράντα χρονών κατά την εξηκοστή ενάτη Ολυμπιάδα [504-501]. Ήταν άνθρωπος μεγαλόφυχος υπερβολικά αλλά καὶ υπερόπτης, όπως φαίνεται κι από το σύγγραμμά του, όπου λέει: «Πολυμαθίη ... Εχαταίον» [δες Β 40]. Έλεγε «τον Όμηρον ... ομοίως» [Β 41]. (2) Έλεγε επίσης «ύβριν ... πυρκαϊήν» [Β 43] καὶ «μάχεσθαι ... τείχεος» [Β 44]. Επιχρίνει καὶ τους Εφέσιους, γιατί εξόρισαν τον φίλο του Ερμόδωρο, λέγοντας «ἀξιον ... μετ' ἀλλων» [Β 121]. Όταν αυτοί του ζήτησαν να νομοθετήσει, ἐδείξε περιφρόνηση, διότι είχε πια επιχρατήσει φαύλο πολίτευμα στην πολιτεία. (3) Αποτραβήχτηκε στο ιερό της Αρτέμιδος κι ἐπαιξε με τα παιδιά αστραγάλους. Όταν μαζεύτηκαν τριγύρω του οι Εφέσιοι, τους είπε: «Γιατί απορείτε, ἀθλιοι; Μήπως δεν είναι προτιμότε-

λέγοντες, Ἡμέων μηδὲ εἰς ὄντιστος ἔστω· εἰ δέ τις τοι-
οῦτος, ἀλλή τε καὶ μετ' ἄλλων.» ἀξιούμενος δὲ καὶ νό-
μους θεῖναι πρὸς αὐτῶν ὑπερεῖδε διὰ τὸ ἥδη κεχρατῆσθαι
τῇ πονηρᾷ πολιτείᾳ τὴν πόλιν. (3) ἀναχωρήσας δὲ εἰς τὸ
ιερὸν τῆς Ἀρτέμιδος μετὰ τῶν παιδῶν ἡστραγάλιζεν·
περιστάντων δ' αὐτὸν τῶν Ἐφεσίων, «τί, ὡ κάκιστοι,
θαυμάζετε;», εἶπεν· «ἢ οὐ κρείττον τοῦτο ποιεῖν ἢ μεθ'
ὑμῶν πολιτεύεσθαι;» καὶ τέλος μισανθρωπήσας καὶ ἐχ-
πατήσας ἐν τοῖς ὅρεσι διητάτῳ, πόας σιτούμενος καὶ βο-
τάνας καὶ μέντοι καὶ διὰ τοῦτο περιτραπεῖς εἰς ὕδερον
κατῆλθεν εἰς ἄστυ καὶ τῶν ιατρῶν αἰνιγματωδῶς ἐπυν-
θάνετο, εἰ δύναιντο ἐξ ἐπομβρίας αὐχμὸν ποιῆσαι· τῶν
δὲ μὴ συνιέντων, αὐτὸν εἰς βουνάσαν κατορύξας τῇ τῶν
βολίτων ἀλέφ ἥλπισεν ἐξατμισθήσεσθαι. οὐδὲν δὲ ἀνύων
οὐδ' οὕτως, ἐτελεύτα βιοὺς ἐτῇ ἐξήκοντα. καὶ ἔστιν εἰς
αὐτὸν ἡμῶν οὕτως ἔχον·

πολλάκις Ἡράκλειτον ἐθαύμασα, πῶς ποτε τὸ ζῆν
ῶδε διαντλήσας δύσμορος εἴτ' ἔθανεν·
σῶμα γάρ ἀρδεύσασα κακὴ νόσος ὑδάτι φέγγος
ἔσβεσεν ἐν βλεφάροις καὶ σκότον ἡγάγετο.

(4) Ἔρμιππος δέ φησι λέγειν αὐτὸν τοῖς ιατροῖς, εἴ τις δύ-
ναται ἐντερα κεινώσας ύγρὸν ἐξερᾶσαι· ἀπειπόντων δέ,
θεῖναι αὐτὸν εἰς τὸν ἥλιον καὶ κελεύειν τοὺς παιδας βο-
λίτοις καταπλάττειν· οὕτω δὴ κατατεινόμενον δευτεραῖ-
ον τελευτῆσαι καὶ θαφθῆναι ἐν τῇ ἀγορᾷ. Νεάνθης δ' ὁ
Κυζικηνός φησι μὴ δυνηθέντα αὐτὸν ἀποσπάσαι τὰ βό-
λιτα μεῖναι καὶ διὰ τὴν μεταβολὴν ἀγνοηθέντα κυνό-

ρο να παιίζω παρά να ασχολούμαι με την πολιτεία
σας;» Στο τέλος ἔγινε μισάνθρωπος, πήρε τα βουνά
καὶ ζούσε εκεί πέρα, τρώγοντας φυτά καὶ χόρτα. Από
αυτό ὄμως ἐπάθει υδρωπικία. Κατέβηκε στην πόλη καὶ
ρωτούσε αινιγματικά τους γιατρούς, αν μπορούσαν
μετά από βροχερό καιρό να φέρουν ξηρασία. Εκείνοι
δεν καταλάβαιναν, κι αυτός πήγε καὶ χώθηκε σ' ἓνα
βουστάσιο, ελπίζοντας πως με τη ζεστασιά της κο-
πριάς θα εξατμίζονταν τα υγρά. Ούτε ὄμως ἔτσι κατά-
φερε τίποτα, καὶ πέθανε σε ηλικία εξήντα χρονών. [Α-
κολουθεί επίγραμμα του Διογένη Λαέρτιου]. (4) Ο Ἔρμιππος
λέει γι' αυτόν ότι εἴπε στους γιατρούς αν μπορεί κά-
ποιος να του αδειάσει τα ἐντερα καὶ ν' αφαιρέσει το υ-
γρό· όταν του εἴπαν πως αυτό δεν γίνεται, κάθισε στον
ἥλιο καὶ εἴπε στους δούλους του να τον σκεπάσουν με
κοπριά. Έτσι λοιπόν μέσα στη βασανιστική αυτή κα-
τάσταση πέθανε την ἀλλη μέρα καὶ θάφτηκε στην αγο-
ρά. Ο Νεάνθης ο Κυζικηνός λέει πως, επειδή δεν μπό-
ρεσε να βγάλει από πάνω του τις κοπριές, ἐμεινε εκεί,
κι ἔτσι όπως ἀλλάξε κι ἔγινε αγνώριστος, τον ἐφαγαν
τα σκυλιά. (5) Από παιδί προκάλεσε τον θαυμασμό.
Όταν ήταν νέος ἐλεγε πως δεν γνωρίζει τίποτα, ενώ ό-
ταν ανδρώθηκε ἐλεγε ότι ἤξερε τα πάντα. Δεν μαθή-
τευσε κοντά σε κανέναν δάσκαλο, αλλά εἴπε πως ερεύ-
νησε τον εαυτό του [B 101] κι ἐμάθε τα πάντα απ' τον
εαυτό του. Ο Σωτίων πάντως αναφέρει ότι μερικοί εί-
παν πως παρακολούθησε μαθήματα του Ξενοφάνη· ε-

βρωτον γενέσθαι. (5) γέγονε δὲ θαυμάσιος ἐκ παιδῶν, ὅτε καὶ νέος ὡν ἔφασκε μηδὲν εἰδέναι, τέλειος μέντοι γενόμενος πάντα ἐγνωκέναι· ἥκουσε τ' οὐδενός, ἀλλ' αὐτὸν ἔφη διξήσασθαι καὶ μαθεῖν πάντα παρ' ἑαυτοῦ. Σωτίων δέ φησιν εἰρηκέναι τινὰς Ξενοφάνους αὐτὸν ἀκηροέναι· λέγειν τε Ἀρίστωνα ἐν τῷ Περὶ Ἡρακλείτου καὶ τὸν ὄδερον αὐτὸν θεραπευθῆναι, ἀποθανεῖν δ' ἄλλῃ νόσῳ. τοῦτο δὲ καὶ Ἰππόβοτός φησι. τὸ δὲ φερόμενον αὐτοῦ βιβλίον ἐστὶ μὲν ἀπὸ τοῦ συνέχοντος Περὶ φύσεως, διήρηται δὲ εἰς τρεῖς λόγους, εἰς τε τὸν περὶ τοῦ παντὸς καὶ πολιτικὸν καὶ θεολογικόν. (6) ἀνέθηκε δ' αὐτὸν εἰς τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ιερόν, ὡς μέν τινες, ἐπιτηδεύσας ἀσφέστερον γράφαι, ὅπως οἱ δυνάμενοι <μόνοι> προσίστεναι αὐτῷ καὶ μὴ ἐκ τοῦ δημώδους εὐκαταφρόνητον ἦ. τοῦτον δὲ καὶ ὁ Τίμων ύπογράφει λέγων, «τοῖς δ' ἔνι κοκκυντῆς, ὀχλολοίδορος Ἡράκλειτος αἰνικτῆς ἀνόρουσε». Θεόφραστος δέ φησιν ὑπὸ μελαγχολίας τὰ μὲν ἡμιτελῆ, τὰ δ' ἄλλοτε ἄλλως ἔχοντα γράφαι. σημεῖον δ' αὐτοῦ τῆς μεγαλοφροσύνης Ἀντισθένης φησίν ἐν Διαδοχαῖς· ἐκχωρῆσαι γάρ τὰδελφῷ τῆς βασιλείας. τοσαύτην δὲ δόξαν ἔσχε τὸ σύγγραμμα ὡς καὶ αἱρετιστὰς ἀπ' αὐτοῦ γενέσθαι τοὺς κληθέντας Ἡρακλείτειους.

(7) Ἐδόκει δὲ αὐτῷ καθολικῶς μὲν τάδε· ἐκ πυρὸς τὰ πάντα συνεστάναι καὶ εἰς τοῦτο ἀναλύεσθαι· πάντα δὲ γίνεσθαι καθ' εἰμαρμένην καὶ διὰ τῆς ἐναντιοδρομίας ἡρμόσθαι τὰ ὄντα· καὶ πάντα φυχῶν εἶναι καὶ δαιμόνων

πίσης λέει ὅτι οἱ Αρίστων στο «Περὶ Ἡρακλείτου» αναφέρει ὅτι αυτός θεραπεύτηκε από την υδρωπικία καὶ πέθανε από ἄλλη αρρώστια. Το ἴδιο αναφέρει καὶ ο Ἰππόβοτος. Το βιβλίο που αποδίδεται σ' αὐτὸν είναι ως προς το κύριο περιεχόμενό του «Περὶ φύσεως», αλλά διαιρείται σε τρεις πραγματείες: στη σχετική με το σύμπαν, με την πολιτική καὶ τη θεολογία. (6) Το αφιέρωσε στο ιερό της Αρτέμιδος, ὅπως λένε μερικοί, φροντίζοντας να το γράψει με τρόπο αρκετά ασαφή, για να το κατανοήσουν μόνο οι ικανοί καὶ να μη περιφρονηθεί εξαιτίας της λαϊκής ἐκφρασής του. Ο Τίμων τον περιγράφει ως εξής: «Ανάμεσά τους αναπήδησε ο Ἡράκλειτος, που ἔχραζε σαν κούκος, λοιδορούσε τον ὄχλο καὶ μιλούσε αινιγματικά». Ο Θεόφραστος λέει ὅτι λόγω της μελαγχολίας του ἀφῆσε κάποια μέρη του ἔργου του ημιτελή, ενώ σε ἄλλα εκφράζει αντιφατικές απόφεις. Ο Αντισθένης στις «Διαδοχές» αναφέρει ως ἔνδειξη της μεγαλοφυχίας του το ὅτι παραχώρησε στον ἀδελφό του τον τίτλο του βασιλέα. Το σύγγραμμά του απέκτησε τόση φήμη, ώστε δημιουργήθηκε από αυτό φιλοσοφικό ρεύμα, τα μέλη του οποίου ονομάστηκαν Ἡρακλείτειοι.

(7) Οι γενικές απόφεις του ήταν οι εξής: Τα πάντα δημιουργούνται από το πυρ, καὶ διαλύονται πάλι σ' αυτό. Όλα γίνονται σύμφωνα με τους νόμους της ειμαρμένης, καὶ τα ὄντα ἐρχονται σε αρμονία με τις αντίθετες κινήσεις. Τα πάντα είναι γεμάτα από φυχές

πλήρη. είρηκε δὲ καὶ περὶ τῶν ἐν κόσμῳ συνισταμένων πάντων παθῶν, ὅτι τε ὁ ἥλιος ἔστι τὸ μέγεθος οἰος φαίνεται. λέγεται δὲ καὶ «ψυχῆς πείρατα ἴών οὐκ ἀνέξευροι, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδὸν· οὗτοι βαθὺν λόγον ἔχει.» τὴν τε οἴησιν Ἱερὸν νόσον ἔλεγε καὶ τὴν ὄρασιν φεύδεσθαι. λαμπρῶς τε ἐνίστε ἐν τῷ συγγράμματι καὶ σαφῶς ἐκβάλλει, ὡστε καὶ τὸν νωθέστατον ῥαδίως γνῶναι καὶ δίαρμα ψυχῆς λαβεῖν· ἡ τε βραχύτης καὶ τὸ βάρος τῆς ἐρμηνείας ἀσύγκριτον. (8) καὶ τὰ ἐπὶ μέρους δὲ αὐτῷ ὡδε ἔχει τῶν δογμάτων· πῦρ εἶναι στοιχεῖον καὶ πυρὸς ἀμοιβὴν τὰ πάντα, ἀραιώσει καὶ πυκνώσει γινόμενα. σαφῶς δὲ οὐδὲν ἐκτίθεται. γίνεσθαι τε πάντα κατ' ἐναντιότητα καὶ ρεῖν τὰ ὄλα ποταμοῦ δίκην, πεπεράνθαι τε τὸ πᾶν καὶ ἔνα εἶναι κόσμον· γεννᾶσθαι τε αὐτὸν ἐκ πυρὸς καὶ πάλιν ἐκπυροῦσθαι κατά τινας περιόδους ἐναλλάξ τὸν σύμπαντα αἰῶνα· τοῦτο δὲ γίνεσθαι καθ' εἰμαρμένην. τῶν δὲ ἐναντίων τὸ μὲν ἐπὶ τὴν γένεσιν ἄγον καλεῖσθαι πόλεμον καὶ ἔριν, τὸ δὲ ἐπὶ τὴν ἐκπύρωσιν ὁμολογίαν καὶ εἰρήνην, καὶ τὴν μεταβολὴν ὁδὸν ἄνω κάτω, τὸν τε κόσμον γίνεσθαι κατ' αὐτὴν. (9) Πυκνούμενον γάρ τὸ πῦρ ἑξυγραίνεσθαι συνιστάμενόν τε γίνεσθαι ὕδωρ, πηγνύμενον δὲ τὸ ὕδωρ εἰς γῆν τρέπεσθαι· καὶ ταῦτην ὁδὸν ἐπὶ τὸ κάτω εἶναι. πάλιν τε αὖ τὴν γῆν χεῖσθαι, ἐξ ἣς

καὶ από θεῖκά ὄντα. Μίλησε ακόμα καὶ για ὃσα συμβαίνουν στο σύμπαν καὶ είπε ὅτι το μέγεθος του ἥλιου είναι τόσο ὅσο φαίνεται. Επίσης είπε «Ψυχῆς... ἔχει» [B 45]. Ονόμαζε την οίηση ιερά νόσο (επιληφία) [B 46], ενώ για την ὄραση ἔλεγε ὅτι φεύδεται. Στο σύγγραμμά του εκφράζεται μερικές φορές ξεκάθαρα καὶ με σαφήνεια, ἔτσι που καὶ ο πιο αργόστροφος εύκολα τον καταλαβαίνει καὶ νιώθει ψυχική αγαλλίαση· η βραχύτητα της ἐκφραστῆς καὶ η βαρύτητα της ερμηνείας του είναι ασύγκριτες. (8) Ειδικότερα οι πεποιθήσεις του είναι οι εξής: Το πυρ είναι στοιχείο καὶ τα πάντα είναι μεταβολή του πυρός [B 90] καὶ γίνονται με αραιώση καὶ πύκνωση· δεν εκθέτει ὄμως τίποτα με σαφήνεια. Τα πάντα γίνονται σύμφωνα με αντιθέσεις, καὶ τα πάντα ρέουν σαν ποτάμι [πβ. B 12. 91]. Το σύμπαν είναι πεπερασμένο καὶ ο κόσμος ἔνας. Γεννιέται από το πυρ καὶ καταλήγει πάλι στο πυρ σύμφωνα με καθορισμένα χρονικά διαστήματα που εναλλάσσονται αιώνια, κι αυτό συμβαίνει σύμφωνα με την ειμαρμένη. Από τα αντίθετα, αυτό που οδηγεῖ στη γένεση ονομάζεται πόλεμος καὶ ἔρις [B 80], ενώ αυτό που οδηγεῖ στην εκπύρωση λέγεται σύμφωνία καὶ ειρήνη. Η μεταβολή είναι οδός προς τα πάνω καὶ προς τα κάτω, καὶ ο κόσμος δημιουργείται σύμφωνα με αυτήν. (9) Γιατί το πυρ ὅταν συμπυκνωθεί υγροποιείται καὶ ὅταν οι σταγόνες πυκνώσουν γίνεται το ὕδωρ. Όταν το ὕδωρ πήξει, μεταβάλλεται σε χώμα. Αυτή είναι η οδός προς τα κά-

τὸ ὄντωρ γίνεσθαι, ἐκ δὲ τούτου τὰ λοιπά, σχεδὸν πάντα ἐπὶ τὴν ἀναθυμίασιν ἀνάγων τὴν ἀπὸ τῆς θαλάττης αὔτη δέ ἔστιν ἡ ἐπὶ τὸ ἄνω ὄδός. γίνεσθαι δ' ἀναθυμιάσεις ἀπὸ τε γῆς καὶ θαλάττης, ἃς μὲν λαμπράς καὶ καθαράς, ἃς δὲ σκοτεινάς, αὐξεσθαι δὲ τὸ μὲν πῦρ ὑπὸ τῶν λαμπρῶν, τὸ δὲ ὑγρὸν ὑπὸ τῶν ἑτέρων. τὸ δὲ περιέχον ὅποιόν ἔστιν οὐ δηλοῖ· εἶναι μέντοι ἐν αὐτῷ σκάφαις ἐπεστραμμένας κατὰ κοῖλον πρὸς ἡμᾶς, ἐν αἷς ἀθροιζομένας τὰς λαμπράς ἀναθυμιάσεις ἀποτελεῖν φλόγας, ἃς εἶναι τὰ ἀστρα. (10) λαμπροτάτην δὲ εἶναι τὴν τοῦ ἥλιου φλόγα καὶ θερμοτάτην. τὰ μὲν γάρ ἄλλα ἀστρα πλεῖον ἀπέχειν ἀπὸ γῆς καὶ διὰ τοῦτο ἥττον λάμπειν καὶ θάλπειν, τὴν δὲ σελήνην προσγειωτέραν οὖσαν μὴ διὰ τοῦ καθαροῦ φέρεσθαι τόπου. τὸν μέντοι ἥλιον ἐν διαυγῇ καὶ ἀμιγῇ κινεῖσθαι καὶ σύμμετρον ἀφ' ἡμῶν ἔχειν διάστημα· τοιγάρτοι μᾶλλον θερμαίνειν τε καὶ φωτίζειν. ἐκλείπειν τε ἥλιον καὶ σελήνην, ἄνω στρεφομένων τῶν σκαφῶν· τούς τε κατὰ μῆνα τῆς σελήνης σχηματισμούς γίνεσθαι στρεφομένης ἐν αὐτῇ κατὰ μικρὸν τῆς σκάφης. ἡμέραν τε καὶ νύκτα γίνεσθαι καὶ μῆνας καὶ ὥρας ἐτείους καὶ ἐνιαυτοὺς ὑετούς τε καὶ πνεύματα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια κατὰ τὰς διαφόρους ἀναθυμιάσεις. (11) τὴν μὲν γάρ λαμπρὰν ἀναθυμίασιν φλογωθεῖσαν ἐν τῷ κύκλῳ τοῦ ἥλιου ἡμέραν

τω. Το χώμα πάλι υγροποιείται καὶ απ' αυτό σχηματίζεται το ὄντωρ καὶ απ' αυτό τα υπόλοιπα, ανάγοντας σχεδόν τα πάντα στις θαλάσσιες αναθυμιάσεις. Αυτή είναι η οδός προς τα κάτω. Αναθυμιάσεις γίνονται καὶ από τη γη καὶ από τη θάλασσα. Οι θαλάσσιες είναι φωτεινές καὶ καθαρές, οι γήινες σκοτεινές. Το πυρ αυξάνεται από τις φωτεινές, το υγρό από τις ἄλλες. Δεν διασαφηνίζει ποια είναι η φύση αυτού που περιέχει τα πάντα. Λέει όμως ότι μέσα του υπάρχουν σκάφες, με την κοίλη πλευρά τους στραμμένη προς εμάς, μέσα στις οποίες συγκεντρώνονται οι φωτεινές αναθυμιάσεις καὶ σχηματίζουν τις φλόγες. Αυτές οι σκάφες είναι τα ἀστρα. (10) Κατ' εξοχήν φωτεινή καὶ θερμή είναι η φλόγα του ἥλιου. Τα ἄλλα αστέρια απέχουν πολύ από τη γη καὶ για τούτο φωτίζουν καὶ θερμαίνουν λιγότερο, ενώ η σελήνη, που είναι πιο κοντά στη γη, διασχίζει τη μη καθαρή περιοχή. Ο ἥλιος όμως κινείται σε τόπο διαυγή καὶ αμιγή καὶ κρατάει από εμάς συμμετρική απόσταση. Γ' αὐτό φωτίζει καὶ θερμαίνει περισσότερο. Ἐκλειφή ἥλιον καὶ σελήνης συμβαίνει όταν οι σκάφες στρέφονται προς τα πάνω. Οι μηνιαίες φάσεις της σελήνης οφείλονται στο ότι η σκάφη περιστρέφεται σιγά σιγά γύρω από τον εαυτό της. Η ημέρα καὶ η νύχτα, οι μήνες καὶ οι εποχές του ἔτους, τα χρόνια, οι βροχές, οι ἀνεμοί καὶ τα ὄμοιά τους δημιουργούνται σύμφωνα με τις διάφορες αναθυμιάσεις. (11) Η φωτεινή αναθυμίαση, όταν αναφλέγεται στον κύκλο του ἥ-

ποιεῖν, τὴν δὲ ἐναντίαν ἐπιχρατήσασαν νύκτα ἀποτελεῖν· καὶ ἔκ μὲν τοῦ λαμπροῦ τὸ θερμὸν αὐξόμενον θέρος ποιεῖν, ἔκ δὲ τοῦ σκοτεινοῦ τὸ ύγρὸν πλεονάζον χειμῶνα ἀπεργάζεσθαι. ἀκολουθῶς δὲ τούτοις καὶ περὶ τῶν ἄλλων αἰτιολογεῖ. περὶ δὲ τῆς γῆς οὐδὲν ἀποφαίνεται ποία τίς ἐστιν, ἀλλ' οὐδὲ περὶ τῶν σκαφῶν. καὶ ταῦτα μὲν ἦν αὐτῷ τὰ δοκοῦντα.

Τὰ δὲ περὶ Σωκράτους καὶ ὅσα ἐντυχὸν τῷ συγγράμματι εἴποι, κομίσαντος Εὐριπίδου, καθά φησιν Ἀρίστων, ἐν τῷ περὶ Σωκράτους εἰρήκαμεν. (12) Σέλευκος μέντοι φησὶν ὁ γραμματικὸς Κρότωνά τινα ἴστορεῖν ἐν τῷ Κατακολυμβητῇ Κράτητά τινα πρῶτον εἰς τὴν Ἑλλάδα κομίσαι τὸ βιβλίον· ὃν καὶ εἰπεῖν Δηλίου τινὸς δεῖσθαι κολυμβητοῦ, ὃς οὐκ ἀποπνιγήσεται ἐν αὐτῷ. ἐπιγράφουσι δὲ αὐτῷ οἱ μὲν Μούσας, οἱ δὲ Περὶ φύσεως, Διόδοτος δὲ ἀκριβέσς οἰάκισμα πρὸς στάθμην βίου,

ἄλλοι γνώμον' ήθῶν, τρόπου κόσμου ἐνα τῶν ἔνυπάντων. φασὶ δ' αὐτὸν ἐρωτηθέντα διὰ τί σιωπᾶ, φάναι «ἴν' ὑμεῖς λαλῆτε.» ἐπόθησε δὲ αὐτοῦ καὶ Δαρεῖος μετασχεῖν καὶ ἔγραψεν ὡδε πρὸς αὐτόν. [...]

(15) Τοιοῦτος μὲν ἀνήρ καὶ πρὸς βασιλέα. Δημήτριος δέ

λιου, δημιουργεί την γημέρα, ενώ, ὅταν επιχρατεῖ η αντίθετη, δημιουργεί τη νύχτα. Ὄταν από το φωτεινό αυξάνεται το θερμό, γίνεται καλοκαίρι, ενώ ὅταν από το σκοτεινό πλεονάζει το υγρό, γίνεται χειμώνας. Σύμφωνα με τα παραπάνω αιτιολογεί καὶ τα υπόλοιπα. Για τη φύση της γῆς δεν διατυπώνει καμιά ἀποφή, οὔτε όμως καὶ για τις σκάφες. Αυτές ήταν οι θεωρίες του.

Τα σχετικά με τον Σωκράτη και ὅσα είπε ὅταν διάβασε το βιβλίο του Ηράκλειτου, που του είχε φέρει ο Ευριπίδης, σύμφωνα με τον Αρίστωνα, τα αναφέραμε στο κεφάλαιο για τον Σωκράτη. (12) Ο γραμματικός Σέλευκος πάντως λέει ότι κάποιος Κρότων γράφει στο σύγγραμμά του «Κατακολυμβητής» πως το βιβλίο το έφερε πρώτη φορά στην Ελλάδα κάποιος Κράτης· και ότι είπε πως χρειάζεται Δῆλιος κολυμβητής, που δεν θα πνιγεί μέσα σ' αυτό. Στο βιβλίο ἄλλοι βάζουν τον τίτλο «Μούσαι», ἄλλοι «Περὶ φύσεως», ενώ ο Διόδοτος το αποκαλεί «Αχριβή οδηγό για την καθοδήγηση του βίου». ἄλλοι το λένε γνώμονα συμπεριφοράς, ενιαία διάταξη των πάντων. Λένε πως ὅταν ο Ηράκλειτος ρωτήθηκε γιατί μένει σιωπηλός, απάντησε: «Για να μιλάτε σεις». Ο Δαρείος επίσης είχε μεγάλη επιθυμία να τον γνωρίσει και του ἔγραψε τα εξής [Ακολουθεί ένα γράμμα του Δαρείου και μια απάντηση του Ηράκλειτου. Τα κείμενα αυτά θεωρούνται νόθα.]

(15) Τέτοιος ήταν ο Ηράκλειτος ακόμα και απέναντι

φησιν ἐν τοῖς Ὁμωνύμοις καὶ Ἀθηναίων αὐτὸν ὑπερφρο-
νῆσαι, δόξαν ἔχοντα παμπλείστην, καταφρονούμενόν τε
ὑπὸ τῶν Ἐφεσίων ἐλέσθαι μᾶλλον τὰ οἰκεῖα. μέμνηται
αὐτοῦ καὶ ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος ἐν τῇ Σωκράτους ἀ-
πολογίᾳ· πλεῖστοί τέ εἰσιν ὅσοι ἔξήγηνται αὐτοῦ τὸ σύγ-
γραμμα· καὶ γάρ Ἀντισθένης καὶ Ἡρακλείδης ὁ Ποντι-
χὸς, Κλεάνθης τε καὶ Σφαῖρος ὁ Στωικός, πρὸς δὲ Παυ-
σανίας ὁ κληθεὶς Ἡρακλειτιστής, Νικομήδης τε καὶ Διο-
νύσιος· τῶν δὲ γραμματικῶν Διόδοτος, ὃς οὐ φησι περὶ¹⁶
φύσεως εἶναι τὸ σύγγραμμα, ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὰ δὲ
περὶ φύσεως ἐν παραδείγματος εἴδει κεῖσθαι. (16) Ιερώνυ-
μος δέ φησι καὶ Σκυθίνον τὸν τῶν ιάμβων ποιητὴν ἐπι-
βαλέσθαι τὸν ἔκεινου λόγον διὰ μέτρου ἐκβάλλειν. πολ-
λά τ' εἰς αὐτὸν ἐπιγράμματα φέρεται, ἀτάρ δὴ καὶ τόδε·

Ἡράκλειτος ἐγώ· τί μ' ἄνω κάτω ἔλκετ' ἄμουσοι;
οὐχ ὑμὶν ἐπόνουν, τοῖς δ' ἔμ' ἐπισταμένοις.
εἰς ἐμοὶ ἄνθρωπος τρισμύριοι, οἱ δ' ἀνάριθμοι
οὐδείς. ταῦτ' αὐδῶ καὶ παρὰ Φερσεφόνη.

στον βασιλέα της Περσίας. Ο Δημήτριος λέει στους «Ομωνύμους» ότι αντιμετώπισε περιφρονητικά και τους Αθηναίους, αν καὶ αυτοί τον εκτιμούσαν πάρα πολύ, καὶ ότι, παρόλο που οι Εφέσιοι δεν τον υπολόγιζαν, εκείνος προτιμούσε την πατρίδα του. Τον μνημονεύει και ο Δημήτριος ο Φαληρεύς στη «Σωκράτους Απολογία». Πάρα πολλοί προσπάθησαν να ερμηνεύσουν το σύγγραμμά του· ο Αντισθένης, ο Ηρακλείδης από τον Πόντο, ο Κλεάνθης, ο Στωικός Σφαῖρος, επίσης ο Παυσανίας που επονομάστηκε «Ἡρακλειτιστής», ο Νικομήδης και ο Διονύσιος· από τους γραμματικούς ο Διόδοτος, που λέει ότι το σύγγραμμα δεν αφορά τη φύση, αλλά την πολιτεία, καὶ ότι τα σχετικά με τη φύση χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα. (16) Ο Ιερώνυμος επίσης λέει ότι ο ποιητής ιάμβων Σκυθίνος επιχείρησε να μεταφέρει σε στίχους τον λόγο του Ηρακλείτου. Του αφιέρωσαν πολλά επιγράμματα, όπως το εξής:

Ἐίμαι ο Ἡράκλειτος· τι με τραβολογάτε, ἀξεστοι;
Δεν κόπιαξα για σας, αλλά γι' αυτούς
που μ' εννοοούν.

Ἐνας ἄνθρωπος είναι για μένα τρεις μυριάδες,
καὶ οι αμέτρητοι
κανένας. Αυτά θα τα πω καὶ στην Περσεφόνη.

καὶ ἄλλο τοιόνδε·

μὴ ταχὺς Ἡράκλειτου ἐπ' ὅμφαλὸν εἴλεε βίβλον
τούφεσίου· μάλα τοι δύσβατος ἀτραπιτός.
ὅρφη καὶ σκότος ἔστιν ἀλάμπετον· ἦν δέ σε μύστης
εἰσαγάγη, φανεροῦ λαμπρότερ· ἡελίου.

(17) Γεγόνασι δ' Ἡράκλειτοι πέντε· πρῶτος αὐτὸς οὗτος· δευτέρος ποιητής λυρικός, οὗ ἔστι τῶν δώδεκα θεῶν
έγκωμιον· τρίτος ἐλεγείας ποιητής Αλικαρνασσεύς, εἰς
δὲν Καλλίμαχος πεποίηκεν οὕτως· [ἀκολουθεῖ ἐπίγραμ-
μα]. τέταρτος Λέσβιος, ιστορίαν γεγραφὼς Μακεδονι-
κήν· πέμπτος σπουδογέλοιος, ἀπὸ κιθαρωδίας μεταβε-
βηκώς εἰς τὸ εἶδος.

ια. ΣΟΥΪΔΑ. Ἡράκλειτος, Βλόσωνος ἢ Βαύτωρος, οἱ δὲ
Ἡρακίνος· Ἐφέσιος, φιλόσοφος φυσικός, ὃς ἐπεκλήθη
Σχοτεινός. οὗτος ἐμαθήτευσεν οὐδενὶ τῶν φιλοσόφων,
φύσει δὲ καὶ ἐπιμελείᾳ ἡσκήθη. οὗτος ὑδρωπιάσας οὐκ
ἐνεδίδου τοῖς ιατροῖς, ἥπερ ἐβούλοντο θεραπεύειν αὐτόν,
ἄλλ' αὐτὸς βολβίτῳ χρίσας ὅλον ἐκυρώσας ξηραν-

Καὶ το παρακάτω:

Μη διαβάζεις γρήγορα το βιβλίο του Ἡράκλειτου
του Εφέσιου - είναι πολύ δύσκολο μονοπάτι.
Είναι σα νύχτα κι ἀφωτο σκοτάδι.
Αν όμως κάποιος μύστης σ' οδηγήσει,
είναι πιο λαμπερό κι από τον φωτεινό ἥλιο.

(17) Με το όνομα Ηράκλειτος υπήρξαν πέντε. Πρώτος αυτός. Δεύτερος κάποιος λυρικός ποιητής, που διλόχο του έργο είναι το εγκώμιο των δώδεκα θεών. Τρίτος κάποιος ελεγειακός ποιητής από την Αλικαρνασσό, για τον οποίο ο Καλλίμαχος ἐγράφε το εξής: [ἀκολουθεῖ επίγραμμα]. Τέταρτος κάποιος Λέσβιος που ἐγράφε ιστορία της Μακεδονίας. Πέμπτος κάποιος γελωτοποιός, που μεταπήδησε στο είδος αυτό από την κιθαρωδία.

ια. ΣΟΥΪΔΑ. Ο Ηράκλειτος, γιος του Βλόσωνος ἢ του Βαύτωρος (κατ' ἄλλους του Ηρακίνος), καταγόμενος από την Έφεσο, ήταν φυσικός φιλόσοφος, που επονομάστηκε Σχοτεινός. Δεν μαθήτευσε κοντά σε κανέναν φιλόσοφο, αλλά μορφώθηκε με βάση τη φυσική του ικανότητα καὶ την επιμέλεια. Αρρώστησε από υδρωπικία, καὶ δε δέχτηκε να τον θεραπεύσουν οι γιατροί με τον τρόπο που αυτοί ήθελαν, παρά μόνος του αλείφτηκε ολόκληρος με κοπριά καὶ την ἀφησε να στεγνώσει στον ἥλιο. Ξαπλωμένος όπως ἦταν, πήγαν τα

θῆναι τοῦτο ὑπὸ τῷ ἡλίῳ, καὶ κείμενον αὐτὸν κύνες προσελθοῦσαι διέσπασαν. οἱ δὲ ἄμμων χωσθέντα φασὶν ἀποθανεῖν. τινὲς δὲ αὐτὸν ἔφασαν διακοῦσαι Ξενοφάνους καὶ Ἰππάσου τοῦ Πυθαγορείου. ἦν δὲ ἐπὶ τῆς ἔθ' Ολυμπιάδος, ἐπὶ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπου, καὶ ἔγραφε πολλὰ ποιητικῶς.

2. ΣΤΡΑΒΩΝ XIV 3, σελ. 632. 633. ἄρξαι δέ φησιν Ἀνδροχλον τῆς τῶν Ιώνων ἀποικίας, ὑστερον τῆς Αἰολικῆς, νίον γνήσιον Κόδρου τοῦ Ἀθηνῶν βασιλέως, γενέσθαι δὲ τοῦτον Ἐφέσου κτίστην. διόπερ τὸ βασίλειον τῶν Ιώνων ἐκεῖ συστῆναι φασι, καὶ ἔτι νῦν οἱ ἐκ τοῦ γένους ὄνομάζονται βασιλεῖς ἔχοντες τινας τιμάς, προεδρίαν τε ἐν ἀγῶσι καὶ πορφύραν ἐπίσημον τοῦ βασιλικοῦ γένους, σκίπωνα ἀντὶ σκήπτρου, καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ἐλευσινίας Δῆμητρος.

3. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς I 65. Ἡράκλειτος γάρ ὁ Βλύσσωνος Μελαγχόμαν τὸν τύραννον ἐπεισεν ἀποθέσθαι τὴν ἀρχήν. οὗτος βασιλέα Δαρεῖον παρακαλοῦντα ἤκειν εἰς Πέρσας ὑπερεῖδεν.

3a. ΣΤΡΑΒΩΝ, XIV 25, σελ. 642. Ἄνδρες δ' ἀξιόλογοι γεγόνασιν ἐν αὐτῇ τῶν μὲν παλαιῶν Ἡράκλειτός τε ὁ σκοτεινός καλούμενος καὶ Ἐρμόδωρος, περὶ οὖ ὁ αὐτὸς οὗτός φησιν «ἄξιον Ἐφεσίοις ἥβηδὸν ἀπάγξασθαι, οἵτινες

σκυλιά καὶ τὸν κομμάτιασαν. Ἀλλοι λένε ὅτι χώθηκε μέσα στην ἀμμο καὶ πέθανε. Κάποιοι αναφέρουν ὅτι παρακολούθησε μαθήματα του Ξενοφάνη καὶ του Ἰππάσου του Πυθαγόρειου. Ἀκμασε κατά την εξηκοστήν ενάτη Ολυμπιάδα, επὶ Δαρείου του γιου του Ὑστάσπη, καὶ ἔγραφε πολλά με ποιητικό τρόπο.

2. ΣΤΡΑΒΩΝ, XIV 3, σελ. 632. 633. Του Ιωνικού αποικισμού, που ἔγινε μετά από τον Αιολικό, αρχηγός ἦταν ο Ἀνδροχλος, γνήσιος γιος του Κόδρου, του βασιλιά της Αθήνας, κι αυτός ἦταν ο ιδρυτής της Εφέσου. Για τούτο εκεί συστήθηκε, ὅπως λένε, το βασίλειο των Ιώνων. Καὶ σήμερα ακόμα οι απόγονοί του ονομάζονται βασιλείς καὶ ἔχουν κάποιες τιμές, επίσημη θέση στους αγώνες, φορούν πορφύρα με διακριτικά του βασιλικού γένους, χρατούν ράβδο αντί για σκήπτρο καὶ τελούν τα ιερά μυστήρια της Ελευσίνιας Δήμητρας.

3. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς I 65. Ο Ηράκλειτος, ο γιος του Βλύσσωνος, ἐπεισεν τον τύραννο Μελαγχόμα ν' αφήσει την εξουσία. Περιφρόνησε τον βασιλιά Δαρείο, που τον καλούσε να επισκεφτεί τη χώρα των Περσών.

3a. ΣΤΡΑΒΩΝ, XIV 25, σελ. 642. Ἄνδρες αξιόλογοι γεννήθηκαν σ' αυτή [την Ἐφεσο] ανάμεσα στους παλαιούς ο Ηράκλειτος, ο επονομαζόμενος Σκοτεινός, καὶ ο Ερμόδωρος, για τον οποίο ο ἴδιος λέει «ἄξιον... ἄλλων» [B 121]. Λέγεται πως ο ἀνθρωπος αυτός συν-

Ἐρμόδωρον ἀνδρα ἑωτῶν ὄνηστον ἔξεβαλον, φάντες
ἡμέων μηδὲ εἰς ὄνηστος ἔστω, εἰ δέ μή, ἄλλη τε καὶ μετ'
ἄλλων.» δοκεῖ δ' οὗτος ὁ ἀνήρ νόμους τινὰς Ρωμαίοις
συγγράψαι.

3b. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ ἀδολεσχίας 17, σελ. 511b. οἱ
δὲ συμβολικῶς ἄνευ φωνῆς ἢ δεῖ φράζοντες οὐκ ἐπαι-
νοῦνται καὶ θαυμάζονται διαφερόντως; ὡς Ἡράκλειτος,
ἀξιούντων αὐτὸν τῶν πολιτῶν γνώμην τιν' εἰπεῖν περὶ
ὅμονοιας, ἀναβάς ἐπὶ τὸ βῆμα καὶ λαβὼν φυχροῦ κύλικα
καὶ τῶν ἀλφίτων ἐπιπάσας καὶ τῷ γλήγωνι κινήσας ἐκ-
πιὼν ἀπῆλθεν, ἐνδειξάμενος αὐτοῖς ὅτι τὸ τοῖς τυχοῦσιν
ἀρκεῖσθαι καὶ μὴ δεῖσθαι τῶν πολυτελῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ
ὅμονοίᾳ διατηρεῖ τὰς πόλεις.

ΓΡΑΠΤΑ

4.1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ρητορικὴ* Γ 5. 1407b 11. ὅλως δὲ
δεῖ εὐανάγνωστον εἶναι τὸ γεγραμμένον καὶ εὑφραστον·
ἔστιν δὲ τὸ αὐτό· ὅπερ οἱ πολλοὶ σύνδεσμοι <έχουσιν, οἱ
δ' ὄλιγοι> οὐκ ἔχουσιν, οὐδὲ ἢ μή ῥάδιον διαστίξαι, ὡσ-
περ τὰ Ἡρακλείτου. τὰ γάρ Ἡρακλείτου διαστίξαι ἔργον
διὰ τὸ ἄδηλον εἶναι, ποτέρω πρόσκειται, τῷ ὕστερον ἡ

έγραψε κάποιους νόμους για τους Ρωμαίους.

Στην αγορά υπήρχε ἀγαλμα αφιερωμένο από την
πόλη του Ερμόδωρου του Εφέσιου, ερμηνέως των νό-
μων τους οποίους συνέγραψε η δεκανδρία.

3b. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ ἀδολεσχίας 17, σελ. 511b.
Δεν θαυμάζονται καὶ δεν επαινούνται εξαιρετικά ὅσοι
εκφράζονται συμβολικά, χωρίς λόγια; Ἐτσι ο Ἡρά-
κλειτος, ὅταν οι συμπολίτες του τού ζήτησαν να εκφέ-
ρει γνώμη για την ομόνοια, ανέβηκε στο βῆμα, πήρε ἐ-
να κύπελλο με χρύσο νερό, πασπάλισε μέσα χρίθινο α-
λεύρι, το ανακάτεψε με φλισκούνι, το ἥπιε κι ἐφυγε,
δείχνοντάς τους ἔτσι πως το ν' αρκούνται σ' αυτό που
τους ἐδωσε η τύχη καὶ το να μη χρειάζονται πολυτέ-
λειες διατηρεί τις πόλεις σε ειρήνη καὶ ομόνοια.

ΓΡΑΠΤΑ

4.1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ρητορικὴ* Γ 5, 1476b 11. Τα
γραπτά ἔργα γενικά πρέπει να διαβάζονται εύκολα
καὶ να προφέρονται εύκολα· είναι μάλιστα το ἴδιο
πράγμα· τούτο γίνεται ὅταν υπάρχουν πολλοί σύνδε-
σμοι, αλλά δεν γίνεται ὅταν υπάρχουν λίγοι ἢ ὅταν
δεν είναι εύκολη η στίξη ὅπως συμβαίνει με τα κείμε-
να του Ἡρακλείτου. Είναι στ' αλήθεια δύσκολη δου-
λειά να βάλεις στίξη στα ἔργα του Ἡρακλείτου, γιατί
είναι ασαφές αν κάτι συνδέεται με την προηγούμενη ἡ

τῷ πρότερον, οἷον ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῇ τοῦ συγγράμματος· φησὶ γάρ «τοῦ λόγου τοῦδ' ἔοντος ἀεὶ ἀξύνετοι ἄνθρωποι γίγνονται»· ἀδηλον γάρ τὸ ἀεὶ πρὸς ποτέρῳ <δεῖ> διαστίξαι.

4.2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, 192. τὸ δὲ σαφὲς ἐν πλείσιν· πρώτα μὲν ἐν τοῖς χυρίοις, ἔπειτα ἐν τοῖς συνδεδεμένοις· τὸ δὲ ἀσύνδετον καὶ διαλελυμένον ὅλον ἀσαφὲς πᾶν· ἀδηλος γάρ ἡ ἔκστον κώλου ἀρχὴ διὰ τὴν λύσιν, ὥσπερ τὰ Ἡρακλείτου· καὶ γάρ ταῦτα σκοτεινὰ ποιεῖ τὸ πλεῖστον ἡ λύσις.

4.3. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, II 22. φασὶ δ' Εὔριπίδην αὐτῷ [sc. τῷ Σωκράτει] δόντα τὸ Ἡρακλείτου σύγχραμμα ἔρεσθαι «τί δοκεῖ;» τὸν δὲ φάναι «ἄ μὲν συνῆχα, γενναῖα· οἶμαι δὲ καὶ ἄ μὴ συνῆκα· πλὴν Δηλίου γέ τινος δεῖται κολυμβητοῦ.»

την επόμενη λέξη, ὅπως συμβαίνει στην ίδια την αρχή του συγγράμματός του. Λέει δηλαδή: «Τον λόγον αυτό, που υπάρχει πάντα οι ἄνθρωποι δεν τον κατανοούν»: πράγματι, είναι αβέβαιο με ποιο από τα δύο πρέπει να χωρίσουμε με τη στίξη το «πάντα».

4.2. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, 192. Η σαφήνεια εξαρτάται από πολλούς παράγοντες· πρώτα στις κύριες προτάσεις, ἔπειτα στις δευτερεύουσες. Η ἐλλειψη σύνδεσης καὶ η αταξία δημιουργούν πλήρη ασάφεια, διότι είναι αβέβαιη η αρχή κάθε τμήματος της περιόδου ὅπως στα κείμενα του Ηρακλείτου, που τα κάνει σκοτεινά η ἐλλειψη στίξης.

4.3. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, II 22. Λένε πως ο Εύριπίδης ἔδωσε σ' αυτόν [στον Σωκράτη] το σύγχραμμα του Ηράκλειτου καὶ τον ρώτησε τι γνώμη ἔχει. Καὶ ὅτι εκείνος απάντησε· «Αυτά που κατάλαβα είναι σπουδαία· καὶ πιστεύω πως ίδια είναι κι αυτά που δεν κατάλαβα. Πλην όμως χρειάζεται κάποιος Δήλιος κολυμβητής».

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

5.1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Μετὰ τὰ Φυσικά Α 3. 984α 7. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, Φυσικά 23, 33. Ἰππασος δὲ ὁ Μεταποντῖνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἔν καὶ οὗτοι καὶ κινούμενον καὶ πεπερασμένον, ἀλλὰ πῦρ ἐποίησαν τὴν ἀρχὴν καὶ ἐξ πυρὸς ποιοῦσι τὰ ὄντα πυκνώσει καὶ μακνώσει καὶ διαλύουσι πάλιν εἰς πῦρ, ὡς ταύτης μιᾶς οὖσης φύσεως τῆς ὑποκειμένης πυρὸς γάρ ἀμοιβὴν εἶναι φησιν Ἡράκλειτος πάντα. ποιεῖ δὲ καὶ τάξιν τινὰ καὶ χρόνον ὀρισμένον τῆς τοῦ κόσμου μεταβολῆς κατά τινα εἰμαρμένην ἀνάγκην.

5.2. ΑΕΤΙΟΣ, I 3, 11. Ἡράκλειτος καὶ Ἰππασος ὁ Μεταποντῖνος ἀρχὴν τῶν ἀπάντων τὸ πῦρ. ἐξ πυρὸς γάρ τὰ πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτῶν λέγουσι. τούτου δὲ κατασβεννυμένου κοσμοποιεῖσθαι τὰ πάντα πρῶτον μὲν γάρ τὸ παχυμερέστατον αὐτοῦ εἰς αὐτὸ συστελλόμενον γῆ γίγνεται, ἔπειτα ἀναχαλωμένην τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ πυρὸς φύσει ὑδωρ ἀποτελεῖσθαι, ἀναθυμιώμενον δὲ ἀέρα γίγνεσθαι. πάλιν δὲ τὸν κόσμον καὶ τὰ σώματα πάντα ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἀναλοῦσθαι ἐν τῇ ἐκπύρωσει,

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

5.1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Μετὰ τὰ Φυσικά Α 3. 984α 7. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, Φυσικά 23, 33. Ο' Ἰππασος ο Μεταποντῖνος καὶ ο Ἡράκλειτος ο Εφέσιος υποστηρίζουν κι αυτοί ότι το σύμπαν είναι ένα καὶ κινούμενο καὶ πεπερασμένο, αλλά θεωρούν αρχή των ὄντων το πυρ καὶ δημιουργούν τα ὄντα από το πυρ με πύκνωση καὶ αραίωση, καὶ τα διαλύουν καὶ πάλι σε πυρ, φρονώντας ότι αυτή είναι η μία καὶ μόνη φύση που υπόκειται στα ὄντα. Γιατί ο Ἡράκλειτος λέει ότι τα πάντα είναι μεταβολές του πυρός. Και υποστηρίζει πως υπάρχει κάποια διάταξη καὶ ορισμένος χρόνος της μεταβολής του κόσμου που διέπεται από κάποια μοιραία αναγκαιότητα.

5.2. ΑΕΤΙΟΣ, I 3, 11. Ο Ἡράκλειτος καὶ ο' Ἰππασος ο Μεταποντῖνος θεωρούν το πυρ αρχή των πάντων. Υποστηρίζουν ότι τα πάντα δημιουργούνται από το πυρ καὶ καταλήγουν στο πυρ. Όταν αυτό σβήνει, δημιουργείται ο κόσμος. Πρώτα το πιο παχυμερές στοιχείο του, όταν συστέλλεται στον εαυτό του, γίνεται χώμα, ἔπειτα, όταν το χώμα χαλαρώσει από την επίδραση του πυρός δημιουργείται με φυσικό τρόπο το ύδωρ που, όταν εξατμίζεται, γίνεται αέρας. Και πάλι ο κόσμος καὶ όλα τα σώματα αναλώνονται από το πυρ κατά την εκπύρωση.

5.3. ΓΑΛΗΝΟΣ, Περὶ τῶν καθ' Ἰπποχράτην στοιχείων I 4. οἵ τε τὸ πῦρ [sc. στοιχείον εἰπόντες] ὡσαύτας, ἐκ τοῦ συνιὸν μὲν καὶ πυκνούμενον ἀέρα γίγνεσθαι, παθὸν δ' ἔτι μᾶλλον τοῦτο καὶ σφοδρότερον πιληθὲν ὄντωρ, ἐπὶ πλεῖστον δὲ πυκνωθὲν γῆν ἀποτελεῖσθαι, συλλογίζονται καὶ αὐτοὶ τοῦτ' εἶναι τὸ στοιχεῖον.

6.1. ΠΛΑΤΩΝ, Κρατύλος 402a. Λέγει που Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει, καὶ ποταμοῦ ροή ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ὡς δις ἐξ τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἄν ἐμβαίνει.

6.2. ΑΕΤΙΟΣ, I 23, 7. Ἡράκλειτος ἡρεμίαν μὲν καὶ στάσιν ἐκ τῶν ὅλων ἀνήρει· ἔστι γάρ τοῦτο τῶν νεκρῶν· κίνησιν δὲ τοῖς πᾶσιν ἀπεδίδου, ἀδίδον μὲν τοῖς ἀιδίοις, φθαρτὴν δὲ τοῖς φθαρτοῖς.

7. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Μετὰ τὰ Φυσικὰ Γ 3. 1005b 23. ἀδύνατον γάρ ὄντινοῦν ταῦτὸν ὑπολαμβάνειν εἶναι καὶ μὴ εἶναι, καθάπερ τινὲς οἴονται λέγειν Ἡράκλειτον.

8. ΑΕΤΙΟΣ, I 7, 22. Ἡράκλειτος τὸ περιοδικὸν πῦρ ἀίδιον [sc. εἶναι θεόν], εἰμαρμένην δὲ λόγου ἐκ τῆς ἐναντιοδρομίας δημιουργὸν τῶν ὄντων.

5.3. ΓΑΛΗΝΟΣ, Περὶ τῶν καθ' Ἰπποχράτην στοιχείων I 4. Αυτοί που θεωρούν στοιχείο το πῦρ υποστηρίζουν ομοίως πως με τη συγχέντρωση και τη συμπύκνωση δημιουργείται ο αέρας, ενώ, όταν αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό και συμπυκνωθεί ισχυρότερα, δημιουργείται το ύδωρ και όταν πυκνωθεί πάρα πολύ, δημιουργείται το χώμα. Και σκέφτονται κι αυτοί ότι αυτό είναι το στοιχείο.

6.1. ΠΛΑΤΩΝ, Κρατύλος 402a. Λέει ο Ἡράκλειτος ότι τα πάντα κινούνται και τίποτα δε μένει ακίνητο και παρομοιάζοντας τα ὄντα με τη ροή του ποταμού λέει ότι δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στον ίδιο ποταμό.

6.2. ΑΕΤΙΟΣ, I 23, 7. Ο Ἡράκλειτος καταργούσε την ηρεμία και την ακινησία από τα πάντα, διότι αυτό χαρακτηρίζει τους νεκρούς. Αποδίδει σε όλα κίνηση, αιώνια στα αιώνια ὄντα και φθαρτή στα φθαρτά.

7. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Μετὰ τὰ Φυσικά Γ 3. 1005b 23. Είναι αδύνατο να πιστεύει κάποιος ότι είναι το ίδιο πράγμα η ύπαρξη και η μη ύπαρξη, όπως μερικοί νοοῦν ότι λέει ο Ἡράκλειτος.

8. ΑΕΤΙΟΣ, I 7, 22. Ο Ἡράκλειτος λέει ότι το περιοδικό πῦρ είναι αιώνιος θεός και η ειμαρμένη λόγος που δημιουργεί τα ὄντα με αντίδρομες κινήσεις.

I 27,1. Ήράκλειτος πάντα καθ' είμαρμένην, τὴν δὲ αὐτὴν υπάρχειν και ἀνάγκην.

I 28, 1. Ήράκλειτος ούσιαν είμαρμένης ἀπεφαίνετο λόγον τὸν διὰ ούσιας τοῦ παντὸς διήκοντα. αὕτη δ' ἐστὶ τὸ αἰθέριον σῶμα, σπέρμα τῆς τοῦ παντὸς γενέσεως καὶ περιόδου μέτρον τεταγμένης.

9. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Περὶ ζώων μορίων Α5. 645a 17. καὶ καθάπερ Ήράκλειτος λέγεται πρὸς τοὺς ξένους εἰπεῖν τοὺς βουλομένους ἐντυχεῖν αὐτῷ, οἱ ἐπειδὴ προσιόντες εἶδον αὐτὸν θερόμενον πρὸς τῷ ἵπνῳ ἔστησαν (ἐκέλευε γάρ αὐτοὺς εἰσιέναι θαρροῦντας· εἶναι γάρ καὶ ἐνταῦθα θεούς), οὕτω καὶ πρὸς τὴν ζήτησιν περὶ ἔχαστου τῶν ζώων προσιέναι δεῖ μὴ δυσωπούμενον, ὡς ἐν ἀπασιν ὄντος τινὸς φυσικοῦ καὶ καλοῦ.

10.1. ΠΛΑΤΩΝ, Σοφιστὴς 242d. Ἰάδες δὲ καὶ Σικελαῖ τινες ... Μοῦσαι συνενόησαν ὅτι ... ασφαλέστατον ... λέγειν ὡς τὸ ὄν πολλά τε καὶ ἐν ἔστιν, ἔχθρα δὲ καὶ φιλία συνέχεται. «διαφερόμενον γάρ ἀεὶ ξυμφέρεται», φασὶν αἱ συντονώτεραι τῶν Μουσῶν, αἱ δὲ μαλακώτεραι τὸ μὲν ἀεὶ ταῦθ' οὕτως ἔχειν ἔχαλασσαν, ἐν μέρει δὲ τοτὲ μὲν ἐν

I 27,1. Ο Ηράκλειτος λέει ότι τα πάντα γίνονται σύμφωνα με την ειμαρμένη, και ότι αυτή είναι ίδια με την ανάγκη.

I 28, 1. Ο Ηράκλειτος θεωρούσεις ως ουσία της ειμαρμένης τον λόγο, ο οποίος διαποτίζει την ουσία του σύμπαντος. Αυτή είναι το αιθέριο σώμα, σπέρμα της γένεσης του σύμπαντος και μέτρο της καθορισμένης περιοδικής κίνησης.

9. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Περὶ ζώων μορίων Α 5. 645a 17. Όπως λένε ότι είπε ο Ηράκλειτος σε κάποιους ξένους που ήθελαν να τον συναντήσουν και που, όταν μπήκαν και τον είδαν να ζεσταίνεται κοντά στον φούρνο, δίστασαν (τους προέτρεψε λοιπόν να μπουν θαρρετά λέγοντάς τους ότι κι εδώ υπάρχουν θεοί), έτσι πρέπει να πλησιάζουμε και την έρευνα για κάθε ζώο και να μη διστάζουμε, με τη σκέψη ότι σε όλα υπάρχει κάτι φυσικό και ωραίο.

10.1. ΠΛΑΤΩΝ, Σοφιστὴς 242d. Κάποιες Ιωνικές... και Σικελικές... μούσες αντιλήφθηκαν ότι... το πιο ασφαλές είναι... να λέγεται ότι το ον είναι και πολλά και ένα, και ότι η συνοχή του δημιουργείται με την ἔχθρα και τη φιλία. «Αυτό που διαφέρει εναρμονίζεται πάντοτε», λένε οι πιο έντονες μούσες [Β 10], ενώ οι πιο μαλακές αρνούνται ότι αυτά είναι έτοι πάντοτε, και λένε ότι το παν άλλοτε είναι ένα και φιλικό, υπό την ε-

εἶναι φασὶ τὸ πᾶν καὶ φίλον ὑπ' Ἀφροδίτης, τοτὲ δὲ πολλὰ καὶ πολέμιον αὐτῷ αὐτῷ διὰ νεῦκός τι.

10.2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ οὐρανοῦ* Α 10. 279b 12.
Γενόμενον μὲν οὖν ἄπαντες εἶναι φασιν [sc. τὸν οὐρανόν]
ἄλλα γενόμενον οἱ μὲν ἀΐδιον, οἱ δὲ φθαρτὸν ὥσπερ ὄτι-
οῦν ἄλλο τῶν συνισταμένων, οἱ δὲ ἐναλλάξ ὅτε μὲν οὐ-
τας ὅτε δὲ ἄλλως ἔχειν φθειρόμενον, καὶ τοῦτο αἰεὶ δια-
τελεῖ οὕτως, ὥσπερ Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ακραγαντίνος καὶ
Ηράκλειτος ὁ Ἐφέσιος.

10.3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Φυσικὰ Γ* 5. 205a 3. *ώσπερ Η-*
ράκλειτός φησιν ἄπαντα γίνεσθαι ποτε πῦρ.

10.4. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *Περὶ οὐρανοῦ* 94, 4. *καὶ Ηράκλει-*
τος δὲ ποτὲ μὲν ἐκπυροῦσθαι λέγει τὸν κόσμον, ποτὲ δὲ
ἐκ τοῦ πυρὸς συνίστασθαι πάλιν αὐτὸν κατά τινας χρό-
νους περιόδους, ἐν οἷς φησι· «μέτρα ἀπόμενος καὶ μέτρα
*σβεννύμενος». ταύτης δὲ τῆς δόξης ὕστερον ἐγένοντο καὶ
*οἱ Στωικοί.**

10.5. ΑΕΤΙΟΣ, II 1, 2. *Ηράκλειτος ... ἔνα τὸν κόσμον.*

II 4, 3. *Ηράκλειτος οὐ κατὰ χρόνον εἶναι γενητὸν τὸν*
κόσμον, ἀλλὰ κατ' ἐπίνοιαν.

II 11, 4. *Παρμενίδης καὶ Ηράκλειτος ... πύρινον εἶναι*
τὸν οὐρανόν.

πίδραση τῆς Αφροδίτης, ενώ ἄλλοτε το εν είναι πολλά
 καὶ εχθρικό ως προς τὸν εαυτό του, εξαιτίας κάποιας
 ἐριδας (διχόνοιας).

10.2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Περὶ οὐρανοῦ* Α 10. 279b 12.
Όλοι λοιπόν λένε ότι ο ουρανός δημιουργήθηκε, αλλά
από τότε που δημιουργήθηκε για μερικούς είναι αιώ-
νιος, για ἄλλους φθαρτός, ὅπως καὶ καθετί απ' ὅσα ἔ-
χουν συσταθεί με φυσικό τρόπο, ενώ για ἄλλους, ὅπως
ο Εμπεδοκλῆς ο Ακραγαντίνος καὶ ο Ηράκλειτος ο Ε-
φέσιος, είναι εναλλάξ ἔτοι ή αλλιώς καθώς φθείρεται,
καὶ σ' αυτή την κατάσταση βρίσκεται πάντοτε.

10.3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Φυσικὰ Γ* 5. 205a 3. *Όπως*
λέει ο Ηράκλειτος, οὐλα γίνονται κάποτε φωτιά.

10.4. ΣΙΜΠΛΙΚΙΟΣ, *Περὶ οὐρανοῦ* 94, 4. *Κατά τὸν*
Ηράκλειτο, ο κόσμος ἄλλοτε εκπυρώνεται, ἄλλοτε δη-
μιουργείται πάλι από φωτιά ο ίδιος, σε κάποιες χρονι-
κές περιόδους, ὅπου λέει ότι «σύμφωνα με καθορισμέ-
να μέτρα ανάβει καὶ σύμφωνα με καθορισμένα μέτρα
*σβῆνει» [Β 30]. *Την ἀποφή αυτή ακολούθησαν αργό-*
τερα καὶ οι Στωικοί [πβ. Β 31].*

10.5. ΑΕΤΙΟΣ, II 1, 2. *Ο Ηράκλειτος λέει ... ότι ο κό-*
σμος εἶναι ἔνας.

II 4, 3. *Ο Ηράκλειτος λέει ότι ο κόσμος γίνεται ὡχι*
σύμφωνα με το χρόνο αλλά σύμφωνα με τη σκέψη.

II 11, 4. *Ο Παρμενίδης καὶ ο Ηράκλειτος λένε ... ότι*
ο ουρανός εἶναι πύρινος.

11. ΑΕΤΙΟΣ, II 13, 8. Παρμενίδης και Ἡράκλειτος πιλήματα πυρός τὰ ἀστρα.

II 17, 4. Ἡράκλειτος ... τρέφεσθαι τοὺς ἀστέρας ἐκ τῆς ἀπὸ γῆς ἀναθυμιάσεως.

12. ΑΕΤΙΟΣ, II 20, 16. Ἡράκλειτος ... ἄναμμα νοερὸν τὸ ἐκ θαλάττης εἶναι τὸν ἥλιον.

II 22, 2. σκαφοειδῆ, ὑπόκυρτον.

II 24, 3. (γίνεσθαι τὴν ἔκλειψιν) κατὰ τὴν τοῦ σκαφοειδούς στροφήν, ὡστε τὸ μὲν κοῖλον ἀνω γίγνεσθαι, τὸ δὲ κυρτὸν κάτω πρὸς τὴν ἡμετέραν ὄψιν.

II 27, 2. Ἡράκλειτος σκαφοειδῆ (τὴν σελήνην).

II 28, 6. Ἡράκλειτος ταύτον πεπονθέναι τὸν ἥλιον και τὴν σελήνην. σκαφοειδεῖς γάρ ὅντας τοῖς σχήμασι τοὺς ἀστέρας, δεχομένους τὰς ἀπὸ τῆς ὑγρᾶς ἀναθυμιάσεως αὐγάς, φωτίζεσθαι πρὸς τὴν φαντασίαν, λαμπρότερον μὲν τὸν ἥλιον· ἐν καθαρωτέρῳ γάρ ἀέρι φέρεσθαι· τὴν δὲ σελήνην ἐν θολωτέρῳ· διὰ τοῦτο και ἀμαυροτέραν φαίνεσθαι.

II 29, 3. Ἡράκλειτος ... (ἔκλείπειν τὴν σελήνην) κατὰ τὴν τοῦ σκαφοειδούς στροφήν και τὰς περικλίσεις.

11. ΑΕΤΙΟΣ, II 13, 8. Ο Παρμενίδης και ο Ηράκλειτος λένε ότι τα ἀστρα είναι συμπυκνώσεις πυρός.

II 17, 4. Ο Ηράκλειτος λέει ότι οι αστέρες τρέφονται από τις αναθυμιάσεις που προέρχονται από τη γη.

12. ΑΕΤΙΟΣ, II 20, 16. Ο Ηράκλειτος λέει ... ότι ο ἥλιος είναι το νοητό ἄναμμα που προέρχεται από τη θάλασσα.

II 22, 2. Σκαφοειδής, κάπως κυρτός.

II 24, 3. (Η ἔκλειψη γίνεται) με τη στροφή του σκαφοειδούς [ἥλιου], έτσι που να έρχεται το κοίλο μέρος επάνω και το κυρτό κάτω σε σχέση με την δική μας οραση.

II 27, 2. Ο Ηράκλειτος λέει ότι (η σελήνη) είναι σκαφοειδής.

II 28, 6. Ο Ηράκλειτος λέει ότι το ίδιο συμβαίνει με τον ἥλιο και τη σελήνη. Καθώς οι αστέρες έχουν σκαφοειδές σχήμα, όταν δέχονται τις λάμψεις από την υγρή αναθυμίαση, λάμπουν με φαινομενικά διαφορετικό τρόπο· ο ἥλιος φαίνεται λαμπρότερος, γιατί κινείται σε περιοχή καθαρότερου αέρα· η σελήνη κινείται σε πιο θολό αέρα και γι' αυτό φαίνεται πιο σκοτεινή.

II 29, 3. Η Ηράκλειτος λέει (ότι ἔκλειψη σελήνης γίνεται) με τη στροφή και την ολοσχερή κλίση του σκαφοειδούς.

13. ΑΕΤΙΟΣ, II 32, 3. Ἡράκλειτος ἐκ μυρίων ὀκτακοσίων ἐνιαυτῶν ἥλιακῶν (τὸν μέγαν ἐνιαυτὸν εἶναι).

14. ΑΕΤΙΟΣ, III 3, 9. Ἡράκλειτος βροντὴν μὲν κατὰ συστροφὰς ἀνέμων καὶ νεφῶν καὶ ἐμπτώσεις πνευμάτων εἰς τὰ νέφη, ἀστραπὰς δὲ κατὰ τὰς τῶν θυμιαμένων ἔξαφεις, πρηστῆρας δὲ κατὰ νεφῶν ἐμπρήσεις καὶ σβέσεις.

14a. ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ, Ἀλεξιφάρμακα 171-76:

καί τε σύ γ' ἄγλεύκην βάφαις ἴσεντα θάλασσαν,
ἥν τε καὶ ἀτμεύειν ἀνέμοις πόρεν Ἐννοσίγαιος
σὺν πυρὶ καὶ γάρ δὴ τὸ πνοᾶς συνδάμναται ἔχθραις
πῦρ μὲν ἀείζων καὶ ἀχύνετον ἔτρεσεν ὕδωρ
ἀργέστας· καί ρ' ἡ μὲν ἀκοσμήσσα φιλοργῆς
δεσπόζει νηῶν τε καὶ ἐμφθορέων αἴσηῶν,
ὅλη δ' ἔχθομένοιο πυρὸς κατὰ θερμὸν ἀκούει.

Σχόλ. ἀτμεύειν δὲ δουλεύειν, ὑποκεῖσθαι. ἀτμένες γάρ οἱ δοῦλοι. ὅτι δὲ δουλεύει ἡ θάλασσα καὶ τὸ πῦρ ἀνέμοις, κατὰ θεῖον νόμον δηλονότι, τοῦτο καὶ Ἡράκλειτος καὶ Μενεκράτης εἴρηκεν. ἀργέστας· οίονει τοὺς ἀνέμους. ἀχύνετον δὲ τὸ πολύχυτον, τὸ γάρ αὐτιτακόν ἔστιν. ἐκ-

13. ΑΕΤΙΟΣ, II 32, 3. Ο Ηράκλειτος λέει «ότι το μεγάλο έτος αποτελείται» από δέκα χιλιάδες οκτακόσια ηλιακά έτη.

14. ΑΕΤΙΟΣ, III 3, 9. Ο Ηράκλειτος λέει ότι η βροντή δημιουργείται από τις συστροφές των ανέμων και των νεφῶν και από την πρόσπτωση των ανέμων στα νέφη, οι αστραπές από την πυράκτωση των καιγομένων, και οι θύελλες με χεραυνούς από την ανάφλεξη και το σβήσιμο των νεφών.

14a. ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ, Ἀλεξιφάρμακα 171-6.

Καὶ συ την ἀγλυκή να βάφεις μαυριδερή θάλασσα,
που δούλα των ανέμων την ἔκανε ο Ποσειδώνας
μαζί με το πυρ. Με εχθρικές πνοές δαμάζεται
το αείζω πυρ, και το ἀφθονο νερό τρέμει τους
ανέμους· η ανάκατη και οργισμένη θάλασσα
τα πλοία διαφεντεύει και τ' αφανισμένα παλικάρια,
ενώ το ξύλο στη μισητή φωτιά υποτάσσεται, όπως
είναι ο νόμος.

Σχόλ. ἀτμεύειν: «είμαι δούλος, υπόκειμαι», καθότι ατμένες είναι οι δούλοι. Το ότι η θάλασσα και η φωτιά είναι υποδουλωμένες στους ανέμους, σύμφωνα με θεϊκό νόμο προφανώς, το έχει πει και ο Ηράκλειτος και ο Μενεκράτης. ἀργέστας, όπως τους ανέμους. ἀχύνετον εννοεί το «πολύχυτο» (γιατί το α είναι επιτακτικό). Μ' αυτά θέλει να εκφράσει τις απόψεις του και ο

τίθεσθαι οὖν βούλεται διὰ τούτων καὶ Ἡράκλειτος ὅτι πάντα ἐναντία ἀλλήλοις ἔστι κατ' αὐτόν ... δεσπόζει νηῶν· τῇ γάρ θαλάσσῃ ύπόκεινται τὰ πλοῖα, τῷ δὲ πυρὶ ἡ ὅλη ... ἐμφθορέων δὲ αἰζηῶν· τῶν ἐν θαλάσσῃ φθειρομένων.

15.1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Περὶ φυχῆς A2. 405a 24. καὶ Ἡράκλειτος δὲ τὴν ἀρχὴν εἶναι φησι φυχήν, εἴπερ τὴν ἀναθυμίασιν, ἐξ ἣς τάλλα συνίστησιν.

15.2. MACROBIUS, Scip. 14, 19. (*animam*) *Heracleus physicus scintillam stellaris essentiae.*

15.3. ΑΕΤΙΟΣ, IV 3,12. Ἡράκλειτος τὴν μὲν τοῦ κόσμου φυχὴν ἀναθυμίασιν ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ὑγρῶν, τὴν δὲ ἐν τοῖς ξώις ἀπὸ τῆς ἔκτος καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀναθυμίασεως, ὁμογενῆ.

16. ΣΕΞΤΟΣ, Πρὸς μαθηματικοὺς VII 126 εξ. (126) ὁ δὲ Ἡράκλειτος, ἐπεὶ πάλιν ἐδόκει δυσὶν ὠργανῶσθαι ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας γνῶσιν, αἰσθήσει τε καὶ λόγῳ, τούτων τὴν <μὲν> αἰσθησιν παραπλησίως τοῖς προειρημένοις φυσικοῖς ἀπιστον εἶναι νενόμικεν, τὸν δὲ λόγον ὑποτίθεται χριτήριον. ἀλλὰ τὴν μὲν αἰσθησιν ἐ-

Ἡράκλειτος, ὅτι τα πάντα είναι αντίθετα μεταξύ τους, σύμφωνα με αυτόν. ... Δεσπόζει νηῶν: γιατί τα πλοία είναι στην εξουσίᾳ της θάλασσας καὶ το ξύλο στην εξουσίᾳ του πυρός. Ἐμφθορέων δὲ αἰζηῶν: αυτών που χάνονται στη θάλασσα.

15.1. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Περὶ φυχῆς A 2. 405a 24. Ο Ἡράκλειτος λέει ὅτι η αρχή είναι φυχή, εφόσον ἔτσι αποκαλεί την αναθυμίαση [Β 12], από την οποία παράγει τα ἀλλα πράγματα.

15.2. MACROBIUS, Scip. 14, 19. Ο φυσικός φιλόσοφος Ἡράκλειτος θεωρεί την φυχή σπινθήρα της αστρικής ουσίας.

15.3. ΑΕΤΙΟΣ, IV 9, 12. Ο Ἡράκλειτος θεωρεί ὅτι η φυχή του κόσμου είναι αναθυμίαση των υγρών που υπάρχουν μέσα σ' αυτόν, καὶ ὅτι η φυχή των ζωντανών πλασμάτων προέρχεται από την εξωτερική αναθυμίαση καὶ από αυτήν που υπάρχει μέσα τους, που είναι απ' την ἴδια ουσία [πβ. Β 12].

16. ΣΕΞΤΟΣ, Πρὸς μαθηματικούς VII 126 εξ. (126) Ο Ἡράκλειτος, καθώς πίστευε ὅτι ο ἀνθρωπος είναι ο πλισμένος για τη γνώση της αλήθειας με δύο τρόπους, με την αἰσθηση καὶ τον λόγο (λογικό), από τα δύο αυτά θεωρεί - παρόμοια με τους φυσικούς φιλοσόφους που προσαναφέραμε - την αἰσθηση αναξιόπιστη καὶ θέτει ως χριτήριο τον λόγο. Ελέγχει την αἰσθηση αναφέ-

λέγχει λέγων κατά λέξιν «κακοί μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὄφθαλμοὶ καὶ ὡταὶ βαρβάρους φυχὰς ἔχοντων», ὅπερ ἵστον ἦν τῷ «βαρβάρων ἐστὶ φυχῶν ταῖς ἀλόγοις αἰσθήσεσι πιστεύειν». (127) τὸν δὲ λόγον χριτὴν τῆς ἀληθείας ἀποφαίνεται οὐ τὸν ὄποιονδήποτε, ἀλλὰ τὸν κοινὸν καὶ θεῖον. τίς δ' ἐστὶν οὗτος, συντόμως ὑποδεικτέον. ἀρέσκει γάρ τῷ φυσικῷ τὸ περιέχον ἡμᾶς λογικόν τε ὃν καὶ φρενῆρες. (128) ἐμφαίνει δὲ τὸ τοιοῦτο πολὺ πρόσθεν “Ομηρος εἰπών·

τοῖος γάρ νόος ἐστιν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων,
οἷον ἐπ' ἡμαρ ἄγησι πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.

καὶ Ἀρχίλοχος δέ φησι τοὺς ἀνθρώπους τοιαῦτα φρονεῖν «όποιόν Ζεὺς ἐφ' ἡμέρην ἄγει». εἰρηται δὲ καὶ τῷ Εὐριπίδῃ τὸ αὐτό·

ὅστις <ποτ> εἴ σὺ δυστόπαστος εἰσιδεῖν
Ζεύς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεος εἴτε νοῦς βροτῶν,
ἐπευξάμην σε.

(129) τοῦτον οὖν τὸν θεῖον λόγον καθ' Ἡράκλειτον δι' ἀναπνοῆς σπάσαντες νοεροὶ γινόμεθα, καὶ ἐν μὲν ὑπνοῖς ληθαῖοι, κατὰ δὲ ἔγερσιν πάλιν ἐμφρονεῖς. ἐν γάρ τοις ὑπνοῖς μυσάντων τῶν αἰσθητικῶν πόρων χωρίζεται τῆς πρὸς τὸ περιέχον συμφυίας ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς, μόνης τῆς κατὰ ἀναπνοὴν προσφύσεως σωζομένης οἵονει τίνος φίσης,

ροντας κατά λέξη «κακοί ... ἔχόντων» [Β 107], που ισοδυναμεί με το «έναι χαρακτηριστικό των βάρβαρων φυχών να δίνουν πίστη στις ἀλογες αἰσθήσεις». (127) Αναγορεύει τον λόγο χριτὴ της αλήθειας, όχι όμως τον οποιονδήποτε, αλλά τον καθολικό καὶ θεϊκό. Ας δείξουμε σύντομα ποιος είναι αυτός. Εννοεί ο φυσικός φιλόσοφος αυτό που μας περιέχει, καὶ που ἔχει λογική καὶ φρόνηση. (128) Κάτι τέτοιο επισημαίνει πολύ πιο νωρίς ο Όμηρος [σ 163] λέγοντας:

τέτοιες είναι οι σκέψεις (νόος) των ανθρώπων της γῆς
όπως τις φέρνει καθημερινά ο πατέρας των
ανθρώπων καὶ των θεών

Ο Αρχίλοχος επίσης λέει ότι τέτοια σκέψεινται οι ανθρωποί, «όποια τους φέρνει κάθε μέρα ο Ζεύς» [fr. 68 D]. Το ίδιο είπε καὶ ο Ευριπίδης [Τρωάδ. 885]:

Όποιος κι αν είσαι, εσύ ο δύσκολος να σε γνωρίσουμε
Δίας ή αναγκαιότητα της φύσης ή νους των θνητών,
προσεύχομαι σε σένα.

(129) Κατά τον Ηράκλειτο λοιπόν εισπνέοντας με την αναπνοή αυτόν τον θεϊκό λόγο (λογικό), αποκτούμε νόηση. Καὶ κατά τον ὑπνο παραδινόμαστε στη λήθη, ενώ με το ξύπνημα αποκτάμε πάλι νόηση. Γιατί στον ὑπνο κλείνουν οι πόροι των αἰσθήσεων, καὶ ο νους που είναι μέσα μας αποχωρίζεται από τη σύμφυσή του με αυτό που τον περιέχει, Διατηρείται μόνο η

χωρισθείς τε ἀποβάλλει ἦν πρότερον εἶχε μνημονικήν δύναμιν· (130) ἐν δὲ ἐγρηγόρσει πάλιν διὰ τῶν αἰσθητικῶν πόρων ὥσπερ διά τινων θυρίδων προκύφας καὶ τῷ περιέχοντι συμβαλών λογικήν ἐνδύεται δύναμιν. ὅνπερ οὖν τρόπον οἱ ἄνθρακες πλησιάσαντες τῷ πυρὶ κατ' ἄλλοιώσιν διάπυροι γίνονται, χωρισθέντες δὲ σφέννυνται, οὕτω καὶ ἡ ἐπιξενωθεῖσα τοῖς ἡμετέροις σώμασιν ἀπὸ τοῦ περιέχοντος μοῖρα κατὰ μὲν τὸν χωρισμὸν σχεδόν ἀλογος γίνεται, κατὰ δὲ τὴν διὰ τῶν πλείστων πόρων σύμφυσιν ὁμοιοειδῆς τῷ ὄλῳ καθίσταται. (131) τοῦτον δὴ τὸν κοινὸν λόγον καὶ θεῖον, καὶ οὐ κατὰ μετοχὴν γινόμεθα λογικοί, κριτήριον ἀληθείας φησὶν ὁ Ἡράκλειτος. ὅθεν τὸ μὲν κοινῇ πᾶσι φαινόμενον, τοῦτ' εἴναι πιστόν (τῷ κοινῷ γάρ καὶ θεῖῳ λόγῳ λαμβάνεται), τὸ δέ τινι μόνῳ προσπίπτον ἀπιστον ὑπάρχειν διὰ τὴν ἐναντίαν αἰτίαν. (132) ἐναρχόμενος γοῦν τῶν Περὶ φύσεως ὁ προειρημένος ἀνήρ, καὶ τρόπον τινὰ δειχνὺς τὸ περιέχον, φησί· «λόγου τοῦδ' ἔόντος ἀεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἡ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρώτον γινομένων γάρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπέριοισιν ἐοίκασι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὅκοιν ἐγὼ διηγεῦμαι, κατὰ φύσιν διαιρέων ἔκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὄκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὅκωσπερ ὄκόσα εῦδοντες ἐπιλανθάνονται.» (133) διὰ τούτων γάρ ρήτως παραστῆσας, ὅτι κατὰ μετοχὴν τοῦ θείου λόγου πάντα πράττομέν τε καὶ νοοῦμεν, ὀλίγα προδιελθών ἐπιφέρει «διὸ δεῖ ἐπε-

πρόσφυση που εξαρτάται από την αναπνοή, σαν είδος ρίζας. Αφού λοιπόν ο νους του ανθρώπου αποχωρίζεται, αποβάλλει την μνημονική δύναμη που διέθετε προηγουμένως. (130) Κατά τον εγρήγορση προβάλλει ξανά μέσα από τους πόρους των αισθήσεων, σαν μέσα από θυρίδες, συνδέεται με αυτό που μας περιέχει καὶ αποκτά λογική δύναμη. Κατά τον τρόπο λοιπόν που τα κάρβουνα όταν πλησιάσουν τη φωτιά, αλλοιώνται καὶ γίνονται διάπυρα, καὶ όταν απομακρύνονται σβήνουν, έτσι καὶ το τμήμα του σώματός μας που αποξενώθηκε από αυτό που το περιέχει, κατά τον αποχωρισμό απομένει σχεδόν χωρίς νου, ενώ με τη σύμφυση δια μέσου των πολυάριθμων πόρων γίνεται ομοιειδῆς με το όλο. (131) Αυτόν λοιπόν τον καθολικό καὶ θεϊκό λόγο, με τη μετοχή στον οποίο αποκτούμε νόηση, ο Ἡράκλειτος τον ονομάζει κριτήριο της αλήθειας. Έτσι αυτό που όλοι το βλέπουν με τον ίδιο τρόπο είναι αξιόπιστο (γιατί προέρχεται από τον καθολικό καὶ θεϊκό λόγο), ενώ αυτό που σκέφτεται ένας καὶ μόνος είναι αναξιόπιστο, για την αντίθετη αιτία. (132) Αρχίζοντας λοιπόν ο φιλόσοφος που ανέφερα τα σχετικά με τη φύση καὶ δείχνοντας κατά κάποιο τρόπο αυτό που μας περιέχει λέει: «Λόγου.... ἐπιλανθάνονται» [B 1]. (133) Αφού με τα λόγια αυτά παρουσιάζει ρητά ότι πράττουμε καὶ εννοούμε τα πάντα με τη μετοχή μας στον θεϊκό λόγο, καὶ αφού διαπραγματευτεί ακόμα λίγα, προσθέτει: «Διό... φρόνησιν» [B 2]. Αυτή δεν είναι

σθαι τῷ <ξυνῷ, τουτέστι τῷ> κοινῷ» (ξυνός γάρ ὁ κοινός). «τοῦ λόγου δ' ἔόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ιδίαν ἔχοντες φρόνησιν.» ἡ δ' ἐστιν οὐκ ἄλλο τι ἀλλ' ἐξήγησις τοῦ τρόπου τῆς τοῦ παντὸς διοικήσεως. διὸ καθ' ὅ τι ἀν αὐτοῦ τῆς μνήμης κοινωνήσωμεν, ἀληθεύμεν, ἢ δὲ ἀν ιδιάσωμεν, φευδόμεθα. (134) νῦν γάρ ρητότατα καὶ ἐν τούτοις τὸν κοινὸν λόγον κριτήριον ἀποφαίνεται, καὶ τὰ μὲν κοινῇ φησι φαινόμενα πιστὰ ὡς ἀν τῷ κοινῷ κρινόμενα λόγῳ, τὰ δὲ κατ' ιδίαν ἔκάστῳ φευδῆ.

Πρὸς Μαθηματικοὺς VIII 286. καὶ μὴν ρήτως ὁ Ἡράκλειτός φησι τὸ μὴ εἶναι λογικὸν τὸν ἀνθρωπὸν, μόνον δ' ὑπάρχειν φρενῆρες τὸ περιέχον.

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΤΥΑΝΕΥΣ, Ἐπ. 18. Ἡράκλειτος ὁ φυσικὸς ἀλογον εἶναι κατὰ φύσιν ἔφησε τὸν ἀνθρωπὸν.

17. ΑΕΤΙΟΣ, IV 7, 2. <Ἡράκλειτος ἀφθαρτον εἶναι τὴν φυχήν> ἔξιοῦσαν γάρ εἰς τὴν τοῦ παντὸς φυχὴν ἀναχωρεῖν πρὸς τὸ ὄμογενές.

18. ΑΕΤΙΟΣ, V 23. Ἡράκλειτος καὶ οἱ Στωικοὶ ἀρχεσθαι τοὺς ἀνθρώπους τῆς τελειότητος περὶ τὴν δευτέραν ἐβδομάδα, περὶ ἦν ὁ σπερματικὸς κινεῖται ὄρρος.

ἄλλο παρά ερμηνεία του τρόπου με τον οποίο διοικεῖται το σύμπαν. Γι' αυτό ως προς ό,τι μπορέσουμε να επικοινωνήσουμε με τον θεϊκό λόγο με τη βοήθεια της μνήμης, σχηματίζουμε αληθινές κρίσεις. Ως προς όσα όμως μένουμε απομονωμένοι από αυτόν, σχηματίζουμε φευδείς κρίσεις. (134) Διακηρύσσει λοιπόν και στα παραπάνω ρητότατα ότι ο καθολικός λόγος είναι το κριτήριο, και λέει ότι αυτά που όλοι τα βλέπουν με ίδιο τρόπο είναι αξιόπιστα, διότι κρίνονται με βάση τον καθολικό λόγο, ενώ αυτά που κρίνει ο καθένας κατ' ιδίαν είναι φευδή.

Πρὸς Μαθηματικοὺς VIII 286. Ρητά λοιπόν λέει ο Ἡράκλειτος ότι ο ἀνθρωπὸς δεν είναι ον λογικό, αλλά νόηση ἔχει μόνο αυτό που μας περιέχει.

ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ ΤΥΑΝΕΥΣ, Ἐπ. 18. Ο φυσικός φιλόσοφος Ἡράκλειτος εἴπε ότι ο ἀνθρωπὸς σύμφωνα με τη φύση του δεν ἔχει νόηση.

17. ΑΕΤΙΟΣ, IV 7, 2. <Ο Ἡράκλειτος λέει ότι η φυχὴ εἶναι ἀφθαρτη>, γιατί βγαίνοντας από το ανθρώπινο σώμα μεταβαίνει προς την φυχὴ του σύμπαντος, που είναι της ίδιας ουσίας.

18. ΑΕΤΙΟΣ, V 23. Ο Ἡράκλειτος και οι Στωικοὶ λένε ότι οι ἀνθρώποι αρχίζουν να τελειοποιούνται περί την δεύτερη εβδομάδα κατά την οποία κινείται το σπερματικό υγρό.

19.1. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων μυστηρίων II. 415e. οἱ μὲν «ἡβώντων» ἀναγιγνώσκοντες ἔτη τριάκοντα ποιοῦσι τὴν γενεὰν καθ' Ἡράκλειτον, ἐν ᾧ χρόνῳ γεννῶντα παρέχει τὸν ἐξ αὐτοῦ γεγενημένον ὁ γεννήσας.

19.2. ΦΙΛΩΝ, fr. Harris, σελ. 20. Δυνατὸν ἐν τριακοστῷ ἔτει τὸν ἄνθρωπον πάππον γενέσθαι· ἡβᾶν μὲν περὶ τὴν τεσσαρεσκαιδεκατῆ ἡλικίαν ἐν ἥ σπείρει, τὸ δὲ σπαρέν ἐνιαυτοῦ γενόμενον, πάλιν πεντεκαιδεκάτῳ ἔτει τὸ ὄμοιον ἑαυτῷ γεννᾶν.

19.3. CENSORINUS, 17, 2. *saeculum est spatium vitae humanae longissimum partu et morte definitum. quare qui annos triginta saeculum putarunt multum videntur errasse. hoc enim tempus genean vocari Heraclitus auctor est, quia orbis aetatis in eo sit spatio; orbem autem vocat aetatis, dum natura ab sementi humana ad sementim revertitur.*

19.4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΥΔΟΣ, Περὶ μηνῶν III 14. ὅθεν οὐχ ἀπὸ σκοποῦ Ἡράκλειτος γενεὰν τὸν μῆνα καλεῖ.

19.1. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων μυστηρίων II. 415e. Αυτοί που προτιμούν την ανάγνωση «ἡβώντων» θεωρούν ότι σύμφωνα με τον Ἡράκλειτο, η ανθρώπινη γενιά εκτείνεται σε τριάντα χρόνια, κατά τα οποία ο γεννήτορας κάνει ικανό το τέκνο του να γεννήσει.

19.2. ΦΙΛΩΝ, fr. Harris, σελ. 20. Είναι δυνατόν ο ἄνθρωπος να γίνει παππούς σε ηλικία τριάντα χρονών. Είναι έφηβος στα δεκατέσσερα, οπότε γεννάει τα τέκνα του, και αυτό που γεννήθηκε με κυοφορία ενός έτους μπορεί να γεννήσει πάλι στα δεκαπέντε του το όμοιο με τον εαυτό του.

19.3. CENSORINUS, 17, 2. Ο αιώνας είναι διάστημα της ανθρώπινης ζωής μεγαλύτερο από τη γέννηση και τον θάνατο. Γι' αυτό πλανώνται πολύ εκείνοι που θεωρούν ότι ο αιώνας έχει τριάντα χρόνια. Γιατί αυτό το διάστημα ο Ἡράκλειτος το ονομάζει «γενεάν», επειδή ο κύκλος της γενεάς πράγματοποιείται σ' αυτό το χρονικό διάστημα. Αποκαλεί κύκλο γενεάς το διάστημα που η ανθρώπινη φύση από το γεννημένο μεταστρέφεται σ' αυτό που γεννάει.

19.4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΥΔΟΣ, Περὶ μηνῶν III 14. Επιτυχημένα ο Ἡράκλειτος αποκαλεί τον μήνα «γενεά».

20. ΧΑΛΚΙΔΙΟΣ, c. 251, σελ. 248, 10. *Heracleus vero consentientibus Stoicis rationem nostram cum divina ratione conectit regente ac moderante mundana: propter inseparabilem comitatum conscientiam decreti rationabilis factam quiescentibus animis ope sensuum futura denuntiare. ex quo fieri, ut adpareant imagines ignotorum locorum simulacraque hominum tam viventium quam mortuorum. idemque adserit divinationis usum et praemoneri meritos instruetibus divinis potestatibus.*

21. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς II 130. Ἀναξαγόραν μὲν γάρ τὸν Κλαζομένιον τὴν θεωρίαν φάναι τοῦ βίου τέλος εἶναι καὶ τὴν ἀπὸ ταύτης ἐλευθερίαν λέγουσιν, Ἡράκλειτόν τε τὸν Ἐφέσιον τὴν εὐάρεστησιν.

22. ΕΥΔΗΜΟΣ, Ἡθικὰ H 1. 1235a 25. καὶ Ἡράκλειτος ἐπιτιμᾷ τῷ ποιήσαντι «ώς ἔρις ἔχ τε θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἀπόλοιτο» [Σ 107]: οὐ γάρ ἂν εἶναι ἀρμονίαν μὴ ὄντος ὀξεός καὶ βαρέος οὐδὲ τὰ ζῶα ἀνευ θῆλεος καὶ ἄρρενος ἐναντίων ὄντων.

20. ΧΑΛΚΙΔΙΟΣ, c. 251, σελ. 248, 10. Ο Ήράκλειτος αλήθεια, πράγμα με το οποίο συμφωνούν οι Στωικοί, συνδέει τον δικό μας λόγο με τον θεϊκό λόγο, ο οποίος κυβερνά και ρυθμίζει τα του κόσμου. Εξαιτίας του αδιαχώριστου συνδέσμου, ο λόγος, λαμβάνοντας γνώση των έλλογων αποφάσεων, προλέγει τα μέλλοντα σε ψυχές που είναι απαλλαγμένες από την επενέργεια των αισθήσεων. Αυτό ήταν η αιτία να παρουσιαστούν εικόνες άγνωστων τόπων και είδωλα ανθρώπων τόσο ζωντανών όσο και νεκρών.¹ Έδωσε επίσης τη χρήση της μαντικής και τα δικαιώματα της προφητείας μέσω των καθοδηγητικών θεϊκών δυνάμεων.

21. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς II 130. Λένε πως ο Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος είπε ότι σκοπός της ζωῆς είναι η «θεωρία» και η ελευθερία που προέρχεται από αυτήν, ενώ ο Ήράκλειτος ο Εφέσιος (θεωρούσε σκοπό της ζωῆς) την ευχαρίστηση.

22. ΕΥΔΗΜΟΣ, Ἡθικὰ H 1. 1235a 25. Ο Ήράκλειτος μέμφεται τον ποιητή που έγραψε «ας εξαφανιστεί η έριδα από θεούς και ανθρώπους» [Σ 107] γιατί δεν θα υπήρχε αρμονία, αν δεν υπάρχει το οξύ και το βαρύ, ούτε τα ζῶα «θα υπήρχαν» χωρίς το θηλυκό και το αρσενικό, τα οποία είναι αντίθετα.

23. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, IV 40. οὐκ ἂν ἔτι πρέπον εἶη ποιηταῖς καὶ μυθογράφοις χρῆσθαι μάρτυσι περὶ τῶν ἀγνοούμενων, ὅπερ οἱ πρὸ ἡμῶν περὶ τῶν πλεότων, ἀπίστους ἀμφισβητουμένων παρεχόμενοι βεβαιωτάς κατὰ τὸν Ἡράκλειτον. [Πβ. B 40. 42. 56. 57. 104.]

23. ΠΟΛΥΒΙΟΣ, IV 40. Δεν πρέπει πια να χρησιμοποιούμε για όσα αγνοούμε τη μαρτυρία των ποιητών και των μυθογράφων, όπως έχουν για τα περισσότερα ζητήματα οι προγενέστεροι μας «συγγραφείς», επικαλούμενοι για τα αμφισβητούμενα ζητήματα αναξιόπιστους μάρτυρες, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο.

Β. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ

1. ΣΕΞΤΟΣ, Πρὸς μαθηματικοὺς VII 132 τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἔόντος δεῖ ἀξύνετοι γίνονται ἀνθρωποι καὶ πρόσθεν ἡ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γάρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπειροισιν ἐοίκασι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὅκοιων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἔκαστον καὶ φράξων ὅκας ἔχει. τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὀχόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὅκωσπερ ὀχόσα εὔδοντες ἐπιλανθάνονται.

2. ΣΕΞΤΟΣ, Πρὸς μαθηματικούς VII 133 διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ <ξυνῷ, τουτέστι τῷ> κοινῷ· ξυνὸς γάρ ὁ κοινός. τοῦ λόγου δ' ἔόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ιδίᾳν ἔχοντες φρόνησιν.

Β. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ

1. Ενώ ο λόγος αυτός υπάρχει πάντα, ωστόσο οι ἀνθρωποι δεν τον κατανοούν ούτε προτού τον ακούσουν ούτε ὅταν τον πρωτακούσουν. Ενώ δηλαδή τα πάντα γίνονται σύμφωνα με τη νομοτέλεια αυτή, οι ἀνθρωποι μοιάζουν με ἀπειρους, ὅταν καταπιάνονται με λόγια και ἔργα, σαν κι αυτά που διηγούμαι, διαιρώντας κάθε πράγμα σύμφωνα με τη φύση του και εξηγώντας το πώς ἔχει. Οι κοινοί ὄμιας ἀνθρωποι δεν ἔχουν συνείδηση του τι κάνουν στον ξύπνιο τους, όπως λησμονούν όσα εἶδαν στον ύπνο τους.

2. Γι' αυτό πρέπει ν' ακολουθούμε τον καθολικό λόγο <δηλαδή τον κοινό· γιατί ο καθολικός είναι κοινός>. Κι ενώ ο λόγος είναι καθολικός, οι περισσότεροι ἀνθρωποι ζουν σαν να 'χουν ιδιωτική σκέψη.

3. ΑΕΤΙΟΣ, Π 21, 4. (περὶ μεγέθους ἡλίου) εῦρος ποδὸς ἀνθρωπείου.

4. ALBERTUS M., de veget. VI 401 σελ. 545 Meyer. Heraclitus dixit quod *Si felicitas esset in delectationibus corporis, boves felices diceremus, cum inveniant orobum ad comedendum.*

5. ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ, Θεοσοφία 68, ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου VII 62. *καθαίρονται δ' ἄλλῳ αἴματι μιαυνόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβάς πηλῶι ἀπονίζοιτο, μαίνεσθαι δ' ἄν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσσαιτο οὕτω ποιέοντα. καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὔχονται, ὅκοιον εἴ τις δόμοισι λεσχήνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδὲ ἥρωας οἴτινές εἰσι.*

3. (Το πλάτος του ἡλιου είναι ίσο) μὲνα ανθρώπινο πόδι.

4. Αν η ευδαιμονία βρισκόταν στις σωματικές απολαύσεις, τότε θά πρεπε να πούμε ευτυχισμένα τα βόδια, όταν βρίσκουν να φάνε ρόβι.

5. Ζητούν να εξαγνιστούν με καθαρμούς και μιαίνονται με άλλο αίμα (των αιματηρών θυσιών), σαν κάποιον που μπήκε στη λάσπη και προσπαθεί μετά να ξεπλυθεί με λάσπη. Τρελό θα τον νόμιζε όποιος θα τον έβλεπε να κάνει αυτή την πράξη. Και προσεύχονται σ' αυτά τ' αγάλματα, πράγμα που ισοδυναμεί με το να θέλει κανείς να μιλήσει στους τοίχους, χωρίς να ξέρει καθόλου τι είναι στην ουσία τους οι θεοί και οι ἥρωες.

6. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Μετεωρολογικὰ Β 2. 355a 13. ὁ ἥλιος οὐ μόνον, καθάπερ ὁ Ἡράκλειτός φησι, νέος ἐφ' ἥμέρῃ ἔστιν, ἀλλ' ἀεὶ νέος συνεχῶς.

7. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν 5. 443a 23. εἰ πάντα τὰ ὄντα καπνὸς γένοιτο, ρίνες ἀν διαγνοῖεν.

8. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ἡθικὰ Νικομάχεια. Θ 2. 1155b 4. Ἡράκλειτος τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἀρμονίαν [καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι = Β 80].

9. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Ἡθικὰ Νικομάχεια. Κ 5. 1176a 7. ἐτέρᾳ γὰρ ἵππου ἡδονῇ καὶ χυνὸς καὶ ἀνθρώπου, καθάπερ Ἡράκλειτός φησιν ὄνους σύρματ' ἀν ἐλέσθαι μᾶλλον ἢ χρυσόν· ἡδιον γὰρ χρυσοῦ τροφὴ ὄνοις.

6. Ο ἥλιος κάθε μέρα είναι καινούργιος.

7. Αν ὅλα τα ὄντα γίνονταν καπνός, θα ἔχωρίζαμε τις διαφορές τους με τη μύτη.

8. Τα εναντιόδρομα ἔχουν ενιαία φορά. Από τα αντίθετα γεννιέται η ωραιότερη αρμονία.

9. Οι ὄνοι θα προτιμούσαν τ' ἀχυρα απ' το χρυσάφι.

10. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ] Περὶ κόσμου 5. 396b 7. ἵσως δὲ τῶν ἐναντίων ἡ φύσις γλίχεται καὶ ἐκ τούτων ἀποτελεῖ τὸ σύμφωνον, οὐκ ἐκ τῶν ὄμοιών· ὥσπερ ἀμέλει τὸ ἄρρεν συνήγαγε πρὸς τὸ θῆλυ καὶ οὐχ ἔκάτερον πρὸς τὸ ὄμοφυλον καὶ τὴν πρώτην ὄμονοιαν διὰ τῶν ἐναντίων συνῆφεν, οὐ διὰ τῶν ὄμοιών. ἔοικε δὲ καὶ ἡ τέχνη τὴν φύσιν μιμουμένη τοῦτο ποιεῖν· ζωγραφία μὲν γάρ λευκῶν τε καὶ μελάνων ὡχρῶν τε καὶ ἐρυθρῶν χρωμάτων ἐγκερασαμένη φύσεις τὰς εἰκόνας τοῖς προηγουμένοις ἀπετέλεσε συμφώνους, μουσικὴ δὲ ὁξεῖς ἅμα καὶ βαρεῖς μακρούς τε καὶ βραχεῖς φθόγγους μείζασα ἐν διαφόροις φωναῖς μίαν ἀπετέλεσεν ἀρμονίαν, γραμματικὴ δὲ ἐκ φωνηέντων καὶ ἀφώνων γραμμάτων κρᾶσιν ποιησαμένη τὴν ὅλην τέχνην ἀπ' αὐτῶν συνεστήσατο. ταύτῳ δὲ τοῦτῳ ἦν καὶ τὸ παρὰ τῷ σκοτεινῷ λεγόμενον Ἡράκλειτῳ· συνάφιες ὅλα καὶ οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συναίδον διαίδον, καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνὸς πάντα.

11. [ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ] Περὶ κόσμου 6. 401a 8. τῶν τε ζώιων τά τε ἄγρια καὶ ἡμερα τά τε ἐν ἀέρι καὶ ἐπὶ γῆς καὶ ἐν ὕδατι βοσκόμενα γίνεται τε καὶ ἀκμάζει καὶ φθείρεται τοῖς τοῦ θεοῦ πειθόμενα θεσμοῖς· πᾶν γάρ ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται, ὡς φησιν Ἡράκλειτος.

10. Ἰσως η φύση να επιθυμεί τα ενόντια καὶ με αυτά να φτιάχνει τη συμφωνία, όχι με τα όμοια. Όπως λογουχάρη οδηγεί το αρσενικό προς το θηλυκό καὶ όχι προς το δικό του φύλο δημιουργώντας την πρώτη ομόνοια διά μέσου των εναντίων, όχι με τα όμοια. Καὶ φαίνεται ότι καὶ η τέχνη κάνει το ίδιο με μίμηση της φύσης. Η ζωγραφική αναμειγνύει τα λευκά με τα μαύρα, τις ωχρές με τα κόκκινα χρώματα καὶ κάνει τις εικόνες σύμφωνες με τα πρότυπα. Η μουσική αναμειγνύει τους οξείς καὶ τους βαρείς, τους μακρούς καὶ τους βραχεῖς ήχους καὶ δημιουργεί μια αρμονία από διαφορετικές φωνές. Η γραμματική αναμειγνύει τα φωνήντα καὶ τα ἀφωνα δημιουργώντας ἔτσι την τέχνη της. Αυτό ακριβώς λέει καὶ ο σκοτεινός Ηράκλειτος: «Συνδέσεις: σύνολα καὶ μη σύνολα, οιμόρροπο καὶ αντίρροπο, ήχοι σε όμοιο τόνο καὶ σε αντίθετο τόνο, κι από τα πάντα ἔνα κι από το ἔνα τα πάντα.»

11. Τα ἀγρια καὶ τα ἡμερα ζώα κι αυτά που ζουν στον αέρα καὶ στη γη καὶ στα ύδατα γεννιούνται, ακμάζουν καὶ πεθαίνουν υπακούοντας στους θεσμούς του θεού. Όλα τα ζώα που ἐρπουν στη γη καθοδηγούνται στη βοσκή με κεντρίσματα, όπως λέει ο Ηράκλειτος.

12. ΑΡΕΙΟΣ ΔΙΔΥΜΟΣ, Κατὰ Εὐσέβιον P.E. XV 20. Ζήνων τὴν φυχὴν λέγει αἰσθητικὴν ἀναθυμίασιν, καθάπερ Ἡράκλειτος· βουλόμενος γάρ ἐμφανίσαι, ὅτι οἱ φυχαὶ ἀναθυμιῶμεναι νοεραὶ ἀεὶ γίνονται, εἴκασεν αὐτὰς τοῖς ποταμοῖς λέγων οὕτως· ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἔτερα καὶ ἔτερα ὄδατα ἐπιρρεῖ· καὶ φυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ύγρῶν ἀναθυμιῶνται (?)

13. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, V 178 f. δεῖ γάρ τὸν χαρίεντα μῆτε ῥυπᾶν μῆτε αὐχμεῖν μῆτε βορβόρῳ χαίρειν καθ' Ἡράκλειτον. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς. I 2. ὅτες βορβόρῳ ἥδονται μᾶλλον ἡ καθαρῷ ὄδατι.

14. ΚΛΗΜΗΣ, Προτρεπτικὸς 22. τίσι δὴ μαντεύεται Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; νυκτιπόλοις, μάγοις, βάκχοις, λήναις, μύσταις· τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον, τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ· τὰ γάρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μυεῦνται.

12. Σ' εκείνους που μπαίνουν στο ίδιο ποτάμι κυλάνε συνεχώς καινούργια νερά. Οι φυχές απορροφούν ατμούς απ' τα νερά.

13. Ο ἀνθρωπος δεν πρέπει να βρίσκει ευχαρίστηση στο βόρβορο.

14. (*Ο Ηράκλειτος προφητεύει εναντίον*) εκείνων που μετέχουν στις νυκτερινές οργιαστικές τελετές, εναντίον των μάγων, των βάκχων, των μαινάδων, των μυστών. Αυτούς απειλεί με τιμωρίες μετά θάνατον· εναντίον αυτών προφητεύει το πυρ. Γιατί είναι ανίερος ο τρόπος που μυούνται στα μυστήρια που συνηθίζουν να τελούν οι ἀνθρωποι.

15. ΚΛΗΜΗΣ, Προτρεπτικὸς 34. εἰ μὴ γάρ Διονύσωι πομπῇ ἐποιοῦντο καὶ ὕμνεον ἀσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα ἔργαστ' ἄν· ὥστὸς δὲ Άιδης καὶ Διόνυσος, ὅτεωι μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν.

16. ΚΛΗΜΗΣ, Παιδαγωγὸς II 99. λήσεται μὲν γάρ ἵσως τὸ αἰσθητὸν φῶς τις, τὸ δὲ νοητὸν ἀδύνατόν ἐστιν, ἢ ὡς φησιν Ἡράκλειτος· τὸ μὴ δῦνόν ποτε πᾶς ἄν τις λάθοι;

17. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς II 8. οὐ γάρ φρονέουσι τοιαῦτα πολλοί, ὁκόσοι ἐγχυρεῦσιν, οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσιν, ἐώντοισι δὲ δοκέουσι.

18. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς II 17. ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἐὸν καὶ ἀπορον.

15. Γιατί αν δεν ήταν ο Διόνυσος, προς τιμήν του οπίου κάνουν την βακχική πομπή και φάλλουν το ἀσμα στα αιδοία, θα έκαμψαν κάτι αναιδέστατο. Γιατί είναι το ίδιο πρόσωπο ο Άιδης* και ο Διόνυσος, προς τιμήν του οποίου καταλαμβάνονται από μανία και γιορτάζουν τα Λήναια.

16. Πώς θα μπορούσε κανείς να μείνει χρυμμένος μπροστά σ' αυτό (το φως) που δεν δύει ποτέ;

17. Γιατί αυτά (που αποκαλύπτει ο λόγος) δεν τα καταλαβαίνουν οι πολλοί, όσοι τα συναντούν, ούτε τα καταλαβαίνουν όταν τους τα διδάξουν άλλοι, πιστεύουν όμως ότι τα κατάλαβαν.

18. Αν κανείς δεν ελπίζει, δεν θα βρει το ανέλπιστο, εφόσον δεν θα υπάρχει έρευνα και δρόμος.

* Συνδέει τα ΑΙΔΟΙΟΝ-ΑΙΔΗΣ.

19. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς II 24. ἀπίστους εἶναι τινας ἐπιστύφων Ἡράκλειτός φησιν· ἀκοῦσαι ούχ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν.

20. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς III 14. Ἡράκλειτος γοῦν κακίζων φαίνεται τὴν γένεσιν, ἐπειδὸν φῆι· γενόμενοι ζώειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, μᾶλλον δὲ ἀναπαύεσθαι, καὶ παῖδας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι.

21. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς III 21. οὐχὶ καὶ Ἡράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ ... ἐν οἷς φησι· θάνατός ἐστιν ὄκοσα ἐγερθέντες ὄρεομεν, ὄκοσα δὲ εὔδοντες ὑπνος.

22. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς IV 4. χρυσὸν γάρ οἱ διεζήμενοι γῆν πολλὴν ὄρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.

23. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς IV 10. Δίκης ὄνομα ούχ ἀνῆιδεσαν, εἰ ταῦτα μὴ ἦν.

19. Δε ἔρουν ούτε ν' ακούσουν τους ἄλλους ούτε να μιλήσουν οι ἴδιοι.

20. Αφού γεννηθούν αποφασίζουν να ζήσουν καὶ να υποστούν τον θάνατο, ή μάλλον ν' αναπαύονται· κι αφήνουν πίσω τους παιδιά για να γίνουν κι αυτά βορά του θανάτου.

21. Θάνατος είναι όσα βλέπουμε όταν είμαστε ξύπνιοι, καὶ ύπνος όσα βλέπουμε όταν κοιμόμαστε.

22. Αυτοί που φάχνουν για χρυσάφι ανασκάβουν πολλή γη καὶ βρίσκουν λίγο.

23. Το ὄνομα της Δίκης δεν θα το γνώριζαν, αν δεν υπήρχαν αυτά (τα ἀδικα).

24. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς IV 16. ἀρηιφάτους θεοὶ τι-
μῶσι καὶ ἄνθρωποι.

25. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς IV 50. μόροι γάρ μέζονες
μέζονας μοίρας λαγχάνουσι.

26. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς IV 143. ἄνθρωπος ἐν εὐ-
φρόνῃ φάσις ἀπτεται ἔαυτῷ [ἀποθανὼν] ἀποσβεσθεὶς
ὅφεις, ζῶν δὲ ἀπτεται τεθνεῶτος εῦδων, [ἀποσβεσθεὶς ὅ-
φεις], ἐγρηγορώς ἀπτεται εῦδοντος.

27. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς IV 146. ἄνθρωπους μένει
ἀποθανόντας ἀσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ δοκέουσιν.

28. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς V 9. δοκέοντα γάρ ὁ δοκι-
μώτατος γινώσκει, φυλάσσει· καὶ μέντοι καὶ Δίην κατα-
λήφεται φευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας.

24. Όσους σκοτώνονται στη μάχη τους τιμούν οι θε-
οί καὶ οι ἄνθρωποι.

25. Αυτοί που πεθαίνουν για υψηλότερους σκοπούς
παίρνουν μεγαλύτερες αιμοιβές.

26. Ο ἄνθρωπος τη νύχτα ανάβει μέσα του ἐνα φως,
όταν σβήσει η ὥρασή του. Στη διάρκεια της ζωῆς του,
όταν κοιμάται, αγγίζει τον θάνατο, [αφού η ὥρασή του
έχει σβήσει], ενώ όταν είναι ξύπνιος αγγίζει τον ύπνο.

27. Τους ανθρώπους τους περιμένουν μετά τον θάνα-
τό τους όσα ούτε ελπίζουν ούτε φαντάζονται.

28. Αυτά που θεωρούνται καλά ο πιο δοκιμασμένος
τα γνωρίζει, τα διαφυλάσσει. Ασφαλώς καὶ η Δίην θ'
αρπάξει γερά τους κατασκευαστές φευδῶν καὶ τους
φευδομάρτυρες.

29. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς V 60, πβ. IV 50. αἱρεῦνται γὰρ ἐν ἀντὶ ἀπάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέναον θυητῶν οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηνται ὅκωσπερ κτήνεα.

30. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς V 105. [ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ ...ψυχογονίας 5 σελ. 1014α] κόσμου τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ᾽ ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

31. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς V 105. ὅτι δὲ καὶ γενητὸν καὶ φθαρτὸν εἶναι ἐδογμάτιζεν, μηνύει τὰ ἐπιφερόμενα: πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ. δυνάμει γὰρ λέγει ὅτι τὸ πῦρ ὑπὸ τοῦ διοικοῦντος λόγου καὶ θεοῦ τὰ σύμπαντα δι’ ἀέρος τρέπεται εἰς ὑγρὸν τὸ ὡς σπέρμα τῆς διακοσμήσεως, ὃ καλεῖ θάλασσαν, ἐκ δὲ τούτου αὖθις γίνεται γῆ καὶ οὐρανὸς καὶ τὰ ἐμπεριεχόμενα. ὅπως δὲ πάλιν ἀναλαμβάνεται καὶ ἐκπυροῦται, σαφῶς διὰ τούτων δηλοῖ: <γῆ> θάλασσα διαχέεται, καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἡ γενέσθαι γῆ.

29. Απ’ ὅλα τα πράγματα ἕνα μόνο προτιμούν οι ἄριστοι, την αἰώνια δόξα των θυητῶν, ενώ οι πολλοί αρκούνται στο να χορταίνουν σαν τα ζώα.

30. Τον κόσμο αυτό, που είναι ο ίδιος για όλα τα όντα, δεν το ἐπλασε κανένας θεός και κανένας ἀνθρώπος, αλλά ήταν πάντα είναι και θα είναι αείζω πυρ, που ανάβει σύμφωνα με ορισμένο μέτρο και όμοια σβήνει.

31. Το ὅτι θεωρούσε τον κόσμο γενητό και φθαρτό φάνεται απ’ τα παρακάτω: Μετατροπές του πυρός είναι πρώτα η θάλασσα, και της θάλασσας το μισό μετατρέπεται σε γη και το ἄλλο μισό σε σφοδρό ἀνεμο. Λέει δηλαδή ότι ο λόγος και θεός που διοικεί τα πάντα μετατρέπει το πυρ διά μέσου του αέρα σε υγρό, που το θεωρεί ως σπέρμα της δημιουργίας. Το υγρό αυτό το ονομάζει «θάλασσα». Από αυτό δημιουργείται η γη και ο ουρανός και όσα περιέχονται σ’ αυτά. Το πως τα πάντα επανέρχονται στην προηγουμένη κατάσταση και εκπυρώνονται, το δηλώνει σαφώς με τα παρακάτω: Η γη διαλύεται σε θάλασσα, και μετρέται με την ίδια αναλογία, που ίσχυε πριν να γίνει γη.

32. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς Η 116. ἐν τὸ σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐχ ἔθέλει καὶ ἔθέλει Ζηνὸς ὄνομα.

33. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς Η 116. νόμος καὶ βουλὴ πείθεσθαι ἐνός.

34. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς Η 116. ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν ἐοίκασι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ πάρεόντας ἀπεῖναι.

35. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς Η 141. χρὴ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἴστορας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι καθ' Ἡράκλειτον.

36. ΚΛΗΜΗΣ, Στρωματεῖς VI 16. φυχῆισιν θάνατος ὅδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐξ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ φυχή.

32. Το ἑνα, το μόνο σοφό, και θέλει και δε θέλει να ονομάζεται Δίας.

33. Νόμος είναι και το ν' ακολουθεί κανείς τη γνώμη του ενός.

34. Όσοι δεν μπορούν να κατανοήσουν (τον αληθινό λόγο), όταν τον ακούν μοιάζουν με κουφούς. Γι' αυτούς μαρτυρεῖ το ρητό: «παρόντες απόντες».

35. Είναι απαραίτητο οι φίλοι της σοφίας να γνωρίζουν πάρα πολλά πράγματα.

36. Για τις φυχές είναι θάνατος το να γίνουν νερό, για το νερό είναι θάνατος το να γίνει γη, από τη γη πάλι γίνεται το νερό, κι από το νερό η φυχή.

37. COLUMELLA, VIII 4. si modo credimus Ephesio Heracleto qui ait *sues caeno* [πβ. B 13], *cohortales aves pulvere vel cinere lavari*.

38. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, I 23 [11 A 1 Θαλῆς] δοκεῖ δὲ κατά τινας πρῶτος ἀστρολογῆσαι ... μαρτυρεῖ δ' αὐτῷ καὶ Ἡράκλειτος καὶ Δημόκριτος.

39. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, I 88. ἐν *Πριήνηι Βίας ἐγένετο ὁ Τευτάμεω, οὗ πλείων λόγος ἢ τῶν ἄλλων*.

40. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 1 [s. A 11 140, 2, πβ. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, XIII 610b]. πολυμαθή νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ησίοδον γάρ ἀν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεα τε καὶ Ἐκαταῖον.

41. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 1. εἶναι γάρ ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτεν ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.

37. Οι χοίροι πλένονται με τη λάσπη, τα πουλιά της αυλής με τη σκόνη ή τη στάχτη.

38. (Ο Θαλής) πρώτος ασχολήθηκε με την αστρολογία.

39. Στην Πριήνη γεννήθηκε ο Βίας, ο γιος του Τευτάμου, που η φήμη του είναι μεγαλύτερη από τη φήμη των άλλων.

40. Η πολυμάθεια δεν διδάσκει την βαθύτερη κατανόηση των πραγμάτων. Ειδάλλως θα είχε διδάξει τον Ησίοδο καὶ τον Πυθαγόρα καθώς καὶ τον Ξενοφάνη καὶ τον Εκαταίο.

41. Η σοφία είναι ένα μόνο πράγμα: να γνωρίζει κανές την αρχή που κυβερνά τα πάντα με τη βοήθεια των πάντων.

42. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 1. τόν τε "Ομηρον ἔφασκεν ἄξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως.

43. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 2. ὕβριν χρή σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν.

44. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 2. μάχεσθαι χρή τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος.

45. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 7. φυχῆς πείρατα ἴών οὐκ ἄν ἔξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὗτω βαθὺν λόγον ἔχει.

46. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 7. τὴν τε οῖησιν ἱερὰν νόσον ἔλεγε καὶ τὴν ὄρασιν φεύδεσθαι.

42. Τον' Ομηρο αξίζει να τον διώξουν απ' τους αγώνες και να τον ραπίσουν (το ίδιο και τον) Αρχίλοχο.

43. Περισσότερο κι απ' την πυρκαγιά πρέπει κανείς να κατασβήνει την έπαρση.

44. Ο λαός πρέπει να μάχεται για τους νόμους όπως για τα τείχη του.

45. Της φυχῆς τα πέρατα όσο και να βαδίσεις, δεν μπορείς να τα βρεις, ακόμα κι αν ακολουθήσεις όλους τους δρόμους. Τόσο βαθύ νόημα έχει.

46. (Ονόμαξε) την οίηση ιερή νόσο (επιληφία).

47. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 73. μὴ εἰκῇ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλόμεθα.

48. ΕΤΥΜ. GEN. βίος: τῶι οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος.

49. ΓΑΛΗΝΟΣ, Περὶ διαγνώσεως σφυγμῶν VIII 773. εἰς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἀριστος ἦ.

49a ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, Ἀλληγορία 24. ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἶμεν τε καὶ οὐκ εἶμεν.

50. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. Ἡράκλειτος μὲν οὖν φησιν εἶναι τὸ πᾶν διαιρετὸν ἀδιαιρέτον, γενητὸν ἀγένητον, θνητὸν ἀθάνατον, λόγον αἰώνα, πατέρα υἱόν, θεὸν δίκαιον· οὐχ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἔστιν ἐν πάντα εἶναι ὁ Ἡράκλειτος φησι.

47. Ας μην κάνουμε αστήρικτες εικασίες για τα μέγιστα ζητήματα.

48. Το ὄνομα του τόξου [=βιός] είναι βίος, αλλά το ἔργο του θάνατος.

49. Για μένα ο ένας ισοδυναμεί με χιλιάδες, αν είναι ἀριστος.

49a. Στα ίδια ποτάμια μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε, είμαστε και δεν είμαστε.

50. Υποστηρίζει ο Ἡράκλειτος ότι το πᾶν εἶναι διαιρετό και αδιαιρέτο, γενητό και αγένητο, θνητό και αθάνατο, λόγος και χρόνος, πατέρας και υιός, θεός και δίκαιο: Αν ακούσετε όχι εμένα, αλλά τον λόγο, είναι σοφό να ομολογείτε ότι τα πάντα είναι ένα.

51. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. καὶ ὅτι τοῦτο οὐκ
ἴσασι πάντες οὐδὲ ὁμολογοῦσιν, ἐπιμέμφεται ὡδέ πως·
οὐ ξυνιᾶσιν ὅκως διαφερόμενον ἔωντῷ ὁμολογέει· πα-
λίντροπος ἀμονίη ὅκωσπερ τόξου καὶ λύρης.

52. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. αἰών παῖς ἔστι παί-
ζων, πεσσεύων· παιδὸς ἡ βασιληή.

53. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. Πόλεμος πάντων μὲν
πατήρ ἔστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεούς ἔ-
δειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς
δὲ ἐλευθέρους.

54. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. ἀμονίη ἀφανῆς φανε-
ρῆς χρείττων.

55. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. ὅσων ὄφις ἀκοή μά-
θησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμέω.

51. Δεν καταλαβαίνουν πώς κάτι που έχει μέσα του
αντίθετες τάσεις, συμφωνεί με τον εαυτό του· αρμονία
αντίθετων τάσεων όπως του τόξου και της λύρας.

52. Ο Χρόνος είναι παιδί που παιζει, που μετακινεί
πιόνια. Η βασιλεία ενός παιδιού.

53. Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και των
πάντων βασιλιάς. Κι άλλους τους αναδείχνει θεούς κι
άλλους ανθρώπους, άλλους τους κάνει δούλους κι άλ-
λους ελεύθερους.

54. Η χρυμένη αρμονία είναι ισχυρότερη από την
φανερή.

55. Όσα μπορεί κανείς να τα δει, να τ' ακούσει, να
τα μάθει, αυτά εγώ τα προτιμώ.

56. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 9. ἐξηπάτηνται, φησίν, οἱ ἀνθρώποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν παραπλησίως Ὁμήρωι, ὃς ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώτερος πάντων. ἔκεινόν τε γάρ παιδεῖς φθείρας κατακτείνοντες ἐξηπάτησαν εἰπόντες· ὅσα εἴδομεν καὶ ἐλάβομεν, ταῦτα ἀπολείπομεν, ὅσα δὲ οὔτε εἴδομεν οὐτ' ἐλάβομεν, ταῦτα φέρομεν.

57. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 10. διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος· τοῦτον ἐπίστανται πλεῖστα εἰδέναι, ὅστις ἡμέρην καὶ εύφρόνην οὐκ ἐγίνωσκεν· ἔστι γάρ ἐν.

58. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, "Ἐλεγχος IX 10. καὶ ἀγαθὸν καὶ κακόν [sc. ἐν ἐστιν]. οἱ γοῦν ἱατροί, φησίν ὁ Ἡράκλειτος, τέμνοντες, καίοντες, πάντη βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρωστοῦντας, ἐπαίτεονται μηδὲν ἄξιοι μισθὸν λαμβάνειν παρὰ τῶν ἀρρωστούντων, ταῦτα ἐργαζόμενοι, τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς νόσους.

56. Έχουν εξαπατηθεί οι ἀνθρώποι όσον αφορά τη γνώση των φανερῶν πραγμάτων παραπλήσια με τον Ὁμηρο, που υπήρξε ο σοφότερος απ' όλους τους Ἑλληνες. Γιατί κι εκείνον τον εξαπάτησαν κάτι παιδιά που σκότωναν τις φείρες τους λέγοντας: όσα είδαμε καὶ πιάσαμε, τα πετάξαμε, ενώ όσα ούτε είδαμε ούτε πιάσαμε, τα κουβαλάμε πάνω μας.

57. Δάσκαλος πάρα πολλών ανθρώπων είναι ο Ἡσίοδος. Έχουν τη γνώμη ότι ἡζερε πάρα πολλά, αυτός που δεν ἡζερε τι είναι η μέρα καὶ η νύχτα· γιατί είναι ένα καὶ το ίδιο πράγμα.

58. (*To καλό καὶ το κακό αποτελούν ενότητα*). Οι γιατροί λοιπόν ενώ κόβουν, καυτηριάζουν καὶ με κάθε τρόπο βασανίζουν ἀσχημα τους αρρώστους, ζητούν ωστόσο να πάρουν αμοιβή από τους αρρώστους, αν καὶ δεν την αξίζουν καθόλου, γιατί απεργάζονται τα ίδια πράγματα (οι ιάσεις δηλαδή δε διαφέρουν απ' τις αρρώστιες).

59. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 10. γναφείωι ὁδὸς εὐθεῖα καὶ σκολιή (ἡ τοῦ ὄργανου τοῦ καλουμένου κοχλίου ἐν τῷ γναφείῳ περιστροφὴ εὐθεῖα καὶ σκολιή· ἀνω γὰρ ὅμοῦ καὶ κύκλῳ περιέρχεται) μία ἔστι, φησί, καὶ η αὐτῆ.

60. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 10. ὁδὸς ἀνω κάτω μία καὶ ὥντη.

61. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 10. θάλασσα ὑδωρ καθαρώτατον καὶ μικρώτατον, ἵχθυσι μὲν πότιμον καὶ σωτῆριον, ἀνθρώποις δὲ ἀποτον καὶ ὀλέθριον.

62. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος IX 10. ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἔκεινων θάνατον, τὸν δὲ ἔκεινων βίον τεθνεῶτες.

59. Η διαδρομή του κοχλία του γναφέου είναι ευθεία και λοξή (ελικοειδής), είναι μία και η ίδια.

60. Ο δρόμος προς τα πάνω, προς τα κάτω, είναι ένας και ο ίδιος.

61. Η θάλασσα είναι νερό καθαρότατο και βρωμερότατο: για τα φάρια πόσιμο και σωτήριο, για τους ανθρώπους ἀποτο και ολέθριο.

62. Αθάνατοι θνητοί, θνητοί αθάνατοι, ζῶντας αυτοί το θάνατο εκείνων και πεθαίνοντας εκείνοι τη ζωή των άλλων.

63. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος ΙΧ 10. λέγει δὲ καὶ σαρκὸς ἀνάστασιν ταύτης <τῆς> φανερᾶς, ἐν ᾧ γεγενήμεθα, καὶ τὸν θεὸν οἴδε ταύτης τῆς ἀναστάσεως αἵτιον οὕτως λέγων· ἔνθα δ' ἔστι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερτὶ ζώντων καὶ νεκρῶν. λέγει δὲ καὶ τοῦ κόσμου κρίσιν καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ διὰ πυρὸς
64. γίνεσθαι λέγων οὕτως· τὰ δὲ πάντα οἰακίζει Κεραυνός, τουτέστι κατευθύνει, κεραυνὸν τὸ πῦρ λέγων τὸ αἰώνιον. λέγει δὲ καὶ φρόνιμον τοῦτο εἶναι τὸ πῦρ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὅλων αἵτιον·
65. καλεῖ δὲ αὐτὸν χρησμοσύνην καὶ κόρον· χρησμοσύνη δὲ ἐστιν ἡ διακόσμησις κατ' αὐτόν, ἡ δὲ ἐκπύρωσις
66. κόρος. πάντα γάρ, φησί, τὸ πῦρ ἐπελθὸν χρινεῖ καὶ καταλήφεται.
67. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, Ἐλεγχος ΙΧ 10. ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός (τάναντια ἄπαντα· οὗτος ὁ νοῦς), ἀλλοιοῦται δὲ ὄκωσπερ <πῦρ>, ὅπόταν συμμιγῇ θυώμασιν, ὀνομάζεται καθ' ἥδονὴν ἔκαστου.

63. Υποστηρίζει ότι υπάρχει ανάσταση αυτής της φανερής σάρκας με την οποία γεννηθήκαμε, καὶ ότι ο θεός είναι αἵτιος της ανάστασης αυτής, λέγοντας τα εξής· Μπροστά σ' εκείνον που βρίσκεται εκεί εγείρονται καὶ γίνονται ἀγρυπνοι φύλακες των ζωντανών καὶ των νεκρών. Υποστηρίζει επίσης ότι η κρίση του κόσμου καὶ όλων ὄσων υπάρχουν σ' αυτόν γίνεται με το πῦρ, λέγοντας τα εξής:

64. Τα πάντα κατευθύνει ο Κεραυνός. αποκαλώντας «κεραυνό» το πῦρ το αἰώνιο. Υποστηρίζει ότι το πῦρ αυτό διαθέτει φρόνηση καὶ είναι αιτία της διοικήσεως του σύμπαντος.

65. Ονομάζει το πῦρ «ένδεια καὶ κορεσμό». Ενδεια είναι κατ' αυτόν η δημιουργία του κόσμου, ενώ η εκπύρωση είναι κορεσμός:

66. Γιατί η φωτιά, όταν επέλθει, θα κρίνει τα πάντα καὶ θα τα κυριέψει.

67. Ο θεός είναι μέρα νύχτα, χειμώνας καλοκαίρι, πόλεμος ειρήνη, χορτασμός πείνα... καὶ αλλάζει ακριβώς όπως το πῦρ, που όταν ανακατευτεί με μυρωδικά ονομάζεται ανάλογα με την ευχάριστη οσμή του καθενός απ' αυτά.

67a. HISDOSUS Scholasticus ad Chalcid. Plat. Tim. [cod. Paris. l. 8624 s. XII f. 2] ita vitalis calor a sole procedens omnibus quae vivunt vitam subministrat. cui sententiae Heraclitus adquiescens optimam similitudinem dat de aranea ad animam, de tela araneae ad corpus. *sic<ut> aranea, ait, stans in medio telae sentit, quam cito musca aliquem filum suum corruptit itaque illuc celeriter currit quasi de fili persecutione dolens, sic hominis anima aliqua parte corporis laesa illuc festine meat quasi impatiens laesionis corporis, cui firme et proportionaliter iuncta est.*

68. IAMBAIXΟΣ, Περὶ μυστηρίων I 11. καὶ διὰ τοῦτο εἰκότως αὐτὰ ἄκεα Ἡράκλειτος προσεῖπεν ὡς ἐξακεσόμενα τὰ δεινὰ καὶ τὰς φυχὰς ἐξάντεις ἀπεργαζόμενα τῶν ἐν τῇ γενέσει συμφορῶν.

69. IAMBAIXΟΣ, Περὶ μυστηρίων VI 5. θυσιῶν τοίνουν τίθημι διττὰ εἴδη· τὰ μὲν τῶν ἀποκεκαθαρμένων παντάπαισιν ἀνθρώπων, οἷα ἐφ' ἐνὸς ἀν ποτε γένοιτο σπανίως, ὡς φησιν Ἡράκλειτος, ἢ τινων ὀλίγων εὐαριθμήτων ἀνδρῶν· τὰ δ' ἔνυλα κτλ.

67a. (Οπως η αράχνη στέκεται στο κέντρο του ιστού της και αισθάνεται αμέσως αν μια μύγα σπάσει κάποιο νήμα, και τρέχει αμέσως εκεί σα να πονά από το κόψιμο του νήματος, έτσι και η φυχή του ανθρώπου, όταν πάθει βλάβη κάποιο μέρος του σώματος, σπεύδει προς τα κει σα να μην ανέχεται τη βλάβη του σώματος, με το οποίο είναι δεμένη γερά και με ορισμένη αναλογία.)

68. Ἀκεα [=θεραπευτικά μέσα. Ετοι ονόμαζε ο Ηράκλειτος τα αισχρά έθιμα της λατρείας των μυστηρίων, γιατί θεραπεύουν τα κακά και απαλλάσσουν τις φυχές από τις συμφορές της γέννησης].

69. Διαχρίνω λοιπόν δύο είδη θυσιών: εκείνες που τελούν οι εντελώς καθαροί ἀνθρωποί, και τέτοιες κάνει σπάνια ἔνας ἀνθρωπος, όπως λέει ο Ηράκλειτος, ή λίγοι μετρημένοι στα δάχτυλα. Οι άλλες θυσίες είναι υλικές κτλ.

70. ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ, Περὶ φυχῆς [ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἐκλογαὶ II 1, 16]. πόσωι δὴ οὖν βέλτιον Ἡράκλειτος παιδῶν ἀθύρματα νενόμικεν εἶναι τὰ ἀνθρώπινα δοξάσματα.

71. ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, IV 46. μεμνησθαι δὲ καὶ τοῦ ἐπιλανθανομένου ἦν ἡ ὁδὸς ἄγει.

72. ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, IV 46. ὃι μάλιστα διηνεκῶς ὅμιλοῦσι λόγῳ τῷ τὰ ὅλα διοικοῦντι, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἵς καθ' ἡμέραν ἐγχυροῦνται, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται.

73. ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, IV 46. οὐ δεῖ ὥσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν· καὶ γὰρ καὶ τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καὶ λέγειν.

74. ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, IV 46. οὐ δεῖ <ώς> παιδας τοκεώνων, τοῦτ' ἔστι κατὰ φιλόν· καθότι παρειλήφαμεν.

70. (*Οι ανθρώπινες δοξασίες είναι*) παιδικά παιχνίδια.

71. (*Ἄς θυμηθούμε χι*) αυτόν που ξεχνά που οδηγεί ο δρόμος.

72. (*Οι πολλοί*) ἔρχονται σ' αντίθεση με τον λόγο με τον οποίο βρίσκονται συνεχώς σε στενότατη επαφή (καὶ ο οποίος κυβερνάει τα πάντα) καὶ τους φαίνονται ξένα αυτά που συναντούν κάθε μέρα.

73. Δεν πρέπει να ενεργούμε καὶ να μιλάμε όπως αυτοί που κοιμούνται.

74. (*Δεν πρέπει να ενεργούμε σαν*) «παιδιά των γονιών μας» δηλαδή, πιο λιανά, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που παραλάβαμε.

75. ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, VI 42. τοὺς καθεύδοντας οἴμαι ὁ Ἡράκλειτος ἐργάτας εἶναι λέγει καὶ συνεργούς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.

76. ΜΑΞΙΜΟΣ ΤΥΡΙΟΣ, XII 4 σελ. 489. ζῆι πῦρ τὸν γῆις θάνατον καὶ ἀήρ ζῆι τὸν πυρὸς θάνατον, ὕδωρ ζῆι τὸν ἀέρος θάνατον, γῆ τὸν ὕδατος. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς 18. 392C. πυρὸς θάνατος ἀέρι γένεσις, καὶ ἀέρος θάνατος ὕδατι γένεσις. ΜΑΡΚΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΣ, IV 46. ὅτι γῆις θάνατος ὕδωρ γενέσθαι καὶ ὕδατος θάνατος ἀέρα γενέσθαι καὶ ἀέρος πῦρ καὶ ἔμπαλιν.

77. ΝΟΥΜΗΝΙΟΣ, fr. 35 Thedinga (στὸν Πορφύριο, "Ἄντρον νυμφῶν 10) ὄθεν καὶ Ἡράκλειτον φυχῆισι φάναι τέρφιν ἡ θάνατον ὑγρῆισι γενέσθαι. τέρφιν δὲ εἶναι αὐταῖς τὴν εἰς γένεσιν πτῶσιν. ἀλλαχοῦ δὲ φάναι ζῆις ἡμᾶς τὸν ἐκείνων θάνατον καὶ ζῆιν ἔκείνας τὸν ἡμέτερον θάνατον.

75. Τους κοιμισμένους (τους ονομάζει ο Ἡράκλειτος) εργάτες καὶ συνεργούς ὅσων συμβαίνουν στον κόσμο.

76. Το πυρ ζει τον θάνατο της γης, και ο αέρας ζει τον θάνατο του πυρός, το νερό ζει τον θάνατο του αέρα, και η γη τον θάνατο του νερού.

Ο θάνατος του πυρός γεννάει τον αέρα, ο θάνατος του αέρα γεννάει το νερό.

Ο θάνατος της γης είναι να γίνει νερό, ο θάνατος του νερού είναι να γίνει αέρας και του αέρα να γίνει πυρ και το αντίθετο.

77. Για τις φυχές είναι τέρφη ἡ θάνατος το να γίνουν υγρές. Τέρφη είναι το να πέσουν στον κόσμο της γενέσεως. Κάπου αλλού λέει: εμείς ζούμε τον θάνατο εκείνων, ενώ εκείνες ζουν τον δικό μας θάνατο.

78. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου VI 12. ἥθος γάρ ἀνθρώπειον μὲν οὐχ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει.

79. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου VI 12. ἀνήρ νήπιος ἦκουσε πρὸς δαιμονος ὄκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός.

80. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου VI 42. εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔοντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεῶν.

81. ΦΙΛΟΔΗΜΟΣ, Ρητορ. I c. 57. 62 S. 351. 354 Sudh. ἡ δὲ τῶν ῥητόρων εἰσαγωγὴ πάντα τὰ θεωρήματα πρὸς τοῦτ' ἔχει τείνοντα καὶ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον κοπίδων ἐστὶν ἀρχηγός. ΣΧΟΛΙΑ Εἰς Εὐριπίδου¹ Εκάβην 131. κοπίδας τὰς λόγων τέχνας ἔλεγον ἄλλοι τε καὶ ὁ Τίμαιος οὗτως γράφων [FHG IV p. 640b]: «ώστε καὶ φαίνεσθαι μὴ τὸν Πυθαγόραν εύρετὴν ὅντα τῶν ἀληθινῶν κοπίδων μηδὲ τὸν ὑφ' Ἡρακλείτου κατηγορούμενον, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Ἡράκλειτον εἶναι τὸν ἀλαζονευόμενον».

78. Αντίθετα με τη θεϊκή, η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν στηρίζεται στη γνώση.

79. Ο θεός αποκαλεί τον ἀνδρα «μωρό», όπως ακριβώς ο ἀνδρας αποκαλεί το παιδί.

80. Πρέπει να γνωρίζουμε ότι ο πόλεμος ἔχει καθολικό χαρακτήρα και ότι η δικαιοσύνη είναι πάλη, και ότι τα πάντα γίνονται με την πάλη και με τρόπο αναγκαίο.

81. Όλες οι θεωρήσεις της εισαγωγής των ρητόρων συγχλίνουν πρὸς αυτό, και σύμφωνα με τον Ἡράκλειτο η ρητορική είναι αρχηγός των φλυαριών (χοπίδων). ΣΧΟΛΙΟ. «Κοπίδες» αποκαλούσαν τις τέχνες του λόγου καὶ ἄλλοι καὶ ο Τίμαιος, που γράφει το εξής: «Φαίνεται ότι ο Πυθαγόρας δεν είναι ο επινοητής των αληθινῶν «κοπίδων», όπως τον κατηγορεί ο Ἡράκλειτος, αλλά ο Ἡράκλειτος ο ίδιος που ἔχει τόση αλαζονεία.»

82. ΠΛΑΤΩΝ, Ἰππίας μείζων 289a. πιθήκων ὁ κάλλιστος αἰσχρὸς ἀνθρώπων γένει συμβάλλειν.

83. ΠΛΑΤΩΝ, Ἰππίας μείζων 289b. ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφίαι καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν.

84a. ΠΛΩΤΙΝΟΣ, Ἐννεάδες IV 8, 1. μεταβάλλον ἀναπάνεται.

84b. κάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μοχθεῖν καὶ ἀρχεσθαι.

85. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Κοριολανός 22. θυμῷ μάχεσθαι χαλεπόν· ὅ γάρ ἀν θέληι, φυχῆς ὠνεῖται.

86. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Κοριολανός 38. ἀλλὰ τῶν μὲν θείων τὰ πολλά, καθ' Ἡράκλειτον, ἀπιστίη διαφυγγάνει μὴ γιγνώσκεσθαι.

82. Ο ωραιότερος ανάμεσα στους πίθηκους είναι ἀσχημός, αν συγχριθεί με το ανθρώπινο γένος.

83. Ο σοφότερος απ' τους ανθρώπους, σε σύγκριση με τον θεό, θα φανεί πίθηκος καὶ στη σοφίᾳ καὶ στην ομορφιά καὶ σ' όλα τ' ἄλλα.

84a. Αφού μεταβληθεί αναπαύεται.

84b. Είναι πολύ κουραστικό το να μοχθείς για τα ίδια πράγματα καὶ να εξουσιάζεσαι απ' αυτά.

85. Είναι δύσκολο ν' αντιτάσσεται κανείς στις επιθυμίες του. Γιατί ό,τι θέλει, το αγοράζει με τίμημα την φυχή του.

86. (*Τα περισσότερα απ' τα θεῖα πράγματα*) από δυσπιστία μας διαφεύγουν καὶ δεν τα γνωρίζουμε.

87. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τοῦ ἀκούεν 7, 41α. βλάξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοησθαι φιλεῖ.

88. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον 10, 1οβε. ταῦτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ [τὸ] ἐγρηγορὸς καὶ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γάρ μεταπεσόντα ἔκεινά ἔστι κάκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα.

89. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ δεισιδαιμονίας 3, 16βc. ὁ Ἡράκλειτος φησι τοῖς ἐγρηγορόσιν ἔνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἔκαστον εἰς ἕδιον ἀποστρέψθαι.

90. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς 8, 388e. πυρός τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὄχωσ- περ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.

87. Ο βλάχας χάνει το θάρρος του μπροστά σε κάθε σειρά σκέψεων.

88. Το ίδιο είναι το ζωντανό και το πεθαμένο, το ξύπνιο και το κοιμισμένο, το νέο και το γερασμένο. Γιατί αυτά, όταν μεταβληθούν, είναι εκείνα, κι αντίστροφα εκείνα, όταν μεταβληθούν, είναι αυτά.

89. Για τους ξυπνητούς ο κόσμος είναι ένας και κοινός, ενώ ο καθένας από τους κοιμισμένους καταφεύγει στον δικό του κόσμο.

90. Τα πάντα ανταλλάσσονται με το πυρ και το πυρ με τα πάντα, όπως τα εμπορεύματα με το χρυσάφι και το χρυσάφι με τα εμπορεύματα.

91. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τοῦ ΕΙ τοῦ ἐν Δελφοῖς 18, 392b. ποταμῷ γάρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷι αὐτῷ καθ' Ἡράκλειτον οὐδὲ θητῆς οὐσίας δις ἀφασθαι κατὰ ἔξιν <τῆς αὐτῆς>· ἀλλ' ὅξυτητι καὶ τάχει μεταβολῆς σκίδησι καὶ πάλιν συνάγει (μᾶλλον δὲ οὐδὲ πάλιν οὐδὲ ὑστερον, ἀλλ' ἂμα συνίσταται καὶ ἀπολείπει) καὶ πρόσεισι καὶ ἄπεισι.

92. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ ... Πυθίαν 6, 397a. Οὐχ ὄραις ... ὅσην χάριν ἔχει τὰ Σαπφικὰ μέλη, κηλοῦντα καὶ κατθέλγοντα τοὺς ἀκρωμένους; Σίβυλλα δὲ μαινομένωι στόματι καθ' Ἡράκλειτον ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένη χιλίων ἑτῶν ἔξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν.

93. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ ... Πυθίαν 21, 404d. ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖον ἔστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε χρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.

91. Δεν μπορεί να μπει κανείς δύο φορές στο ίδιο ποτάμι ούτε ν' αγγίζει δύο φορές μία θητή ουσία στην ίδια κατάσταση· αλλά εξαιτίας της ορμητικότητας και της ταχύτητας της μεταβολής διασκορπίζεται και συγκεντρώνεται πάλι (ή μάλλον ούτε «πάλι» ούτε «ύστερα», αλλά ταυτόχρονα συνενώνεται και αποχωρίζεται) και πλησιάζει και απομακρύνεται.

92. Δεν βλέπεις ... πόση χάρη έχουν τα τραγούδια της Σαπφούς, που γοητεύουν και καταθέλγουν τους ακροατές; Ενώ η Σίβυλλα που με το μαινόμενο στόμα της εκπέμπει φθόγγους αγέλαστους και ακαλλώπιστους και δίχως μυρωδικά φτάνει με τη φωνή της χίλια χρόνια μακριά χάρη στον θεό.

93. Ο ἄνακτας, στον οποίο ανήκει το μαντείο των Δελφών, ούτε λέει ούτε χρύβει, αλλά δείχνει με σημάδια.

94. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ φυγῆς ΙΙ, 604a. Ἡλιος γάρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίχουροι ἔξευρήσουσιν.

95. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Συμποσιακῶν προβλημάτων III pr. I, 644f. ἀμαθίην γάρ ἀμεινον χρύπτειν, ἔργον δὲ ἐν ἀνέσει καὶ παρ' οἶνον.

ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 175. χρύπτειν ἀμαθίην χρέσσον ἥ ἐς τὸ μέσον φέρειν.

96. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Συμποσιακῶν προβλημάτων IV 4, 3, 669a. νέκυες γὰρ χοπρίων ἐνβλητότεροι.

97. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον 7, 787c. κύνες γὰρ καταβαύζουσιν ὅν μὴ γινώσκωσι.

98. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ ... τῆς σελήνης 28, 943e. αἱ φυχαὶ ὄσμῶνται καθ' Ἀιδην.

94. Ο ήλιος δεν θα ξεπεράσει τα καθορισμένα μέτρα. Ειδεμή θα τον βρουν οι Ερινύες, οι βοηθοί της Δίκης <και θα τον επαναφέρουν στην τάξη>.

95. (Πβ. 109)

- Την αμάθεια καλύτερα να την χρύβει κανείς.
- Καλύτερα να χρύβει κανείς την αμάθειά του παρόντη βγάζει στην αγορά.

96. Τα πτώματα των νεκρών πιο πολύ κι από τις χοπριές πρέπει να τα πετάξει κανείς μακριά.

97. Τα σκυλιά γαυγίζουν όσους δεν γνωρίζουν.

98. Οι φυχές οσφραίνονται στον Άδη.

99. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περὶ τοῦ πότερον ὅδωρ ἡ πῦρ χρησιμότερον 7, 957a. εἰ μὴ ἥλιος ἦν, ἐνεκα τῶν ἄλλων ἀστρων εύφρόνη ἂν ἦν.

100. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Πλατωνικὰ ζητήματα 8, 4, 1007d ... περιόδους· ὃν ὁ ἥλιος ἐπιστάτης ὣν καὶ σκοπὸς ὁρίζειν καὶ βραβεύειν καὶ ἀναδεικνύειν καὶ ἀναφαίνειν μεταβολὰς καὶ ὥρας αἱ πάντα φέρουσι καθ' Ἡράκλειτον κτλ.

101. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Πρὸς Κολώτην 20, 1118c. ἐδιξησάμην ἐμεωυτόν.

101α ΠΟΛΥΒΙΟΣ XII 27. δυεῖν γὰρ ὅντων κατὰ φύσιν ὥσανεί τινων ὄργανων ἡμῖν, οἵς πάντα πυνθανόμεθα καὶ πολυπραγμονοῦμεν, ἀκοῆς καὶ ὄράσεως, ἀληθινωτέραις δ' οὖσης οὐ μικρῶι τῆς ὄράσεως κατὰ τὸν Ἡράκλειτον ὄφθαλμοι γὰρ τῶν ὥτων ἀχριβέστεροι μάρτυρες.

102. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, εἰς Δ 4. τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἀνθρωποι δὲ ἢ μὲν ἀδικα ὑπειλήφασιν ἢ δὲ δίκαια.

99. Αν δεν υπήρχε ο ἥλιος, όσο εξαρτάται από τ' άλλα αστρα, θα ήταν νύχτα.

100. Ο ἥλιος σαν επόπτης καὶ φύλακας των περιόδων του έτους δημιουργεί τις μεταβολές καὶ τις εποχές που φέρνουν τα πάντα.

101. Αναζήτησα τον εαυτό μου.

101α. Τα μάτια είναι ακριβέστεροι μάρτυρες από τ' αυτιά.

102. Για τον θεό όλα είναι ωραία και αγαθά και δίκαια, ενώ οι άνθρωποι άλλα τα θεωρούν ἀδικα και ἀλλα δίκαια.

103. ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, εἰς Ξ 200. ἔνυν γάρ ἀρχὴ καὶ πέρας
ἐπὶ κύκλου περιφερείας.

104. ΠΡΟΚΛΟΣ, Εἰς Ἀλκιβιάδην I σελ. 525, 21 (1864).
τίς γάρ αὐτῶν νόος ἡ φρήν; δῆμων ἀοιδοῖσι πείθονται
καὶ διδασκάλωι χρέωνται ὁμίλωι οὐκ εἰδότες ὅτι «οἱ
πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί».

105. ΣΧΟΛΙΟΝ, Ὁμηρου ΑΤ εἰς Σ 251. (Ἔκτοι δ' ἦν
ἐταῖρος, [Πουλυδάμας], ιῆτι δ' ἐν νυκτὶ γένοντο) Ἡρά-
κλειτος ἐντεῦθεν ἀστρολόγον φησὶ τὸν Ὁμηρον καὶ ἐν οἷς
φησι «μοῖραν δ' οὐ τινὰ φημι πεφυγμένον ἔμμεναι
ἀνδρῶν» κτλ.

106. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Κάμιλλος 19. περὶ δ' ἡμερῶν ἀ-
ποφράδων εἴτε χρή τίθεσθαι τινας εἴτε ὄρθως Ἡράκλει-
τος ἐπέπληξεν Ἡσιόδῳ τὰς μὲν ἀγαθὰς ποιουμένωι, τὰς
δὲ φαύλας ὡς ἀγνοοῦντι φύσιν ἡμέρας ἀπάσης μίαν οὐ-
σαν, ἐτέρωθι διηπόρηται SENECA, Ep. 12, 7, *unus dies
par omni est*.

103. Κοινά είναι η αρχή καὶ το τέλος στην περιφέρεια
του κύκλου.

104. Τι νου καὶ τι μυαλό ἔχουν αυτοί; Δίνουν πίστη
στους λαϊκούς αιοιδούς καὶ χρησιμοποιούν σα δάσκαλο
τον όχλο, χωρίς να ξέρουν ότι «οι πολλοί είναι κακοί,
καὶ ότι λίγοι είναι οι αγαθοί».

105. *Με αφορμή ορισμένους στίχους της Ιλιάδας ο
Ἡράκλειτος αποκαλεί τον Ὁμηρο «αστρολόγο».*

106. (*Ο Ηράκλειτος φέγει τον Ησίοδο, που θεωρεί
ἄλλες μέρες κακές κι ἄλλες καλές*) γιατί αγνοεί ότι η
φύση όλων των ημερών είναι μία και η αυτή.

107. ΣΕΞΤΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ, VII 126. χακοί μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὄφθαλμοι καὶ ὡτα βαρβάρους φυχάς ἔχοντων.

108. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 174. Ἡρακλείτου. ὄχοσιν λόγους ἥκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἔστι πάντων κεχωρισμένον.

109= 95.

110. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 176. ἀνθρώποις γίνεσθαι ὄχοσα θέλουσιν οὐκ ἀμεινον [vgl. B 85].

111. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 177. νοῦσος ὑγιείην ἐποίησεν ἦδυ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς χόρον, κάματος ἀνάπαυσιν.

112. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 178. σωφρονεῖν ὄρετή μεγίστη, καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίσιοτας.

107. Είναι χακοί μάρτυρες τα μάτια καὶ τ' αυτιά για τους ανθρώπους που έχουν βάρβαρες φυχές.

108. Κανένας από εκείνους που ὄκουσα τη διδασκαλία τους δε φτάνει στο σημείο να κατανοήσει ότι το σοφό είναι χωρισμένο απ' όλα.

109= 95.

110. Δεν είναι το καλύτερο για τους ανθρώπους να εκπληρώνονται οι επιθυμίες τους.

111. Η αρρώστια κάνει την υγεία πράγμα ευχάριστο καὶ αγαθό, η πείνα το χόρτασμα, η κούραση την ανάπαιση.

112. Το να σκέφτεται κανείς σωστά (η φρόνηση) είναι μεγίστη αρετή, καὶ σοφία είναι το να λέει κανείς την αλήθεια καὶ να ενεργεί σύμφωνα με τη φύση, αφού τη γνωρίσει.

113. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 179. ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν.

114. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 179. ξὺν νόσι λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῷ ξυνῷ πάντων, ὅκωσπερ νόμῳ πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου¹ κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὄχόσον ἔθελει καὶ ἔξαρχει πᾶσι καὶ περιγίνεται.

115. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον I 180a. φυχῆς ἐστι λόγος ἑαυτὸν αὐξῶν.

116. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον V 6. ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωτοὺς καὶ σωφρονεῖν.

117. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον V 7. ἀνήρ ὄκοταν μεθυσθῆν, ἀγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου σφαλλόμενος, οὐκ ἐπαΐων ὅκη βαίνει, ὑγρὴν τὴν φυχὴν ἔχων.

113. Η φρόνηση είναι στη διάθεση όλων των ανθρώπων.

114. Για να μιλήσουμε με σύνεση, πρέπει κανείς να ξάνει τον εαυτό του ισχυρό με τον κοινό λόγο που διέπει τα πάντα, όπως η πόλη με τον νόμο, καὶ πολύ ισχυρότερα. Γιατί όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από τον ένα, τον θεϊκό· γιατί εξουσιάζει τόσο όσο επιθυμεί καὶ επαρκεί για όλα καὶ επιζεί όλων.

115. Στην φυχή υπάρχει ένας λόγος που αυξάνει από μόνος του.

116. Όλοι οι ανθρωποί έχουν τη δυνατότητα να γνωρίσουν τον εαυτό τους καὶ να φτάσουν στη φρόνηση.

117. Ο ἄνδρας, ὅταν μεθύσει, οδηγείται σαν από ανήλικο παιδί, παραπατώντας καὶ μη ἔροντας πού πηγαίνει, επειδή η φυχή του έχει γίνει υγρή.

118. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον V 8. αὐγὴ ἔηρή φυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη [ἢ χαλύτερα:] αὕη φυχὴ σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.

119. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἀνθολόγιον IV 40, 23. Ἡράκλειτος ἔφη ὡς ἥθος ἀνθρώπῳ δαιμόνῳ.

120. ΣΤΡΑΒΩΝ, I 6 σελ. 3. βέλτιον δ' Ἡράκλειτος καὶ ὄμηρικωτέρως ὄμοιώς ἀντὶ τοῦ ἀρκτικοῦ τὴν ἀρκτὸν ὄνομάζων· ἥοῦς καὶ ἐσπέρας τέρματα ἡ ἀρκτὸς καὶ ἀντίον τῆς ἀρκτοῦ οὔρος αἰθρίου Διός. ὁ γὰρ ἀρκτικός ἐστι δύσεως καὶ ἀνατολῆς ὅρος, οὐχ ἡ ἀρκτὸς.

121. ΣΤΡΑΒΩΝ XIV 25 σελ. 642. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, IX 2. ἀξιον Ἐφεσίους ἡβηδὸν ἀπάγξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἐωυτῶν ὄντιστον ἔχεβαλον φάντες· ἡμέων μηδὲ εἰς ὄντιστος ἔστω, εἰ δὲ μή, ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων.

118. Η ἔηρή φυχὴ είναι σοφότατη καὶ ἀρίστη.

119. Το ἥθος για τον ἀνθρωπο είναι ο προστάτης θεός του.

120. Τα τέρματα της αυγῆς καὶ της εσπέρας είναι η ἀρκτὸς, κι απέναντι στην ἀρκτὸ το ὄριο του φωτεινού Δία.

121. Τους ενήλικους Εφέσιους αξίζει να τους χρεμάσει κανείς όλους καὶ ν' αφήσει την πόλη στους ανήλικους, γιατί εξόρισαν τον Ερμόδωρο, τον πιο χρήσιμο απ' όλους τους λέγοντας: ας μην υπάρχει ανάμεσά μας κανείς πάρα πολύ χρήσιμος· ειδεμή, ας πάει να ζήσει αλλού μ' ἄλλους ανθρώπους.

122. ΣΟΥΓΔΑ λεξ. ἀγχιβατεῖν καὶ ἀμφισβατεῖν· ἀγχιβασίην Ἡράκλειτος.

123. ΘΕΜΙΣΤΙΟΣ, Λόγοι 5 σελ. 69. φύσις δὲ καθ' Ἡράκλειτον χρύπτεσθαι φιλεῖ.

124. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, Τὰ μετὰ τὰ Φυσικὰ 15 σελ. 7α 10
Usen. ἄλογον δὲ κάκεινο δόξειεν ἄν, εἰ ὁ μὲν ὅλος οὐρανὸς καὶ ἔκαστα τῶν μερῶν ἀπαντ' ἐν τάξει καὶ λόγῳ, καὶ μορφαῖς καὶ δυνάμεσιν καὶ περιόδοις, ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς μηθὲν τοιοῦτον, ἀλλ' ὥσπερ σάρμα είκῇ κεχυμένων ὁ κάλλιστος, φησὶν Ἡράκλειτος, [ό] κόσμος.

125. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, de vertig. 9. καὶ ὁ κυκεών διύσταται <μὴ> κινούμενος.

125a. TZETZΗΣ, εἰς Ἀριστοφάνους Πλοῦτον 88. τυ-
φλὸν δὲ τὸν Πλοῦτον ποιεῖ ὡς οὐκ ἀρετῆς, κακίας δὲ πα-
ραιτίου. ὅθεν καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἀρώμενος Ἐφε-
σίοις, οὐκ ἐπευχόμενος· μὴ ἐπιλίποι ὑμᾶς πλοῦτος, ἔφη,
Ἐφέσιοι, ἵν' ἔξελέγχοισθε πονηρευόμενοι.

122. Αγχιβασία (=πλησίασμα).

123. Η φύση αγαπάει να κρύβει τον εαυτό της.

124. Εκείνο θα φαινόταν παράλογο, αν ολόκληρος ο ουρανός και το καθένα απ' τα μέρη του διέπονταν από τάξη και αναλογία, διαθέτοντας μορφές και δυνάμεις και περιοδικές κινήσεις, αλλά στις πρώτες αρχές δεν υπήρχε τίποτε τέτοιο, αλλά ήταν «σκουπίδια περιχυμένα στην τύχη ο ωραιότατος κόσμος», όπως λέει ο Ἡράκλειτος.

125. Ακόμα και ο κυκεώνας διαλύεται, όταν δεν κινείται.

125a. Είθε να μη σας λείψει, Εφέσιοι, ο πλούτος, για να φανεί έμπρακτα η κακία σας.

126. ΤΖΕΤΖΗΣ, σχολ. εἰς ἔξήγησιν II. σελ. 126 Herm. τὰ φυχρὰ θέρεται, θερμὸν φύχεται, ύγρὸν αὐαίνεται, χαρφαλέον νοτίζεται.

ΑΜΦΙΒΟΛΑ
ΚΑΙ
ΝΟΘΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

126a. ΑΝΑΤΟΛΙΟΣ, Περὶ δεκάδος σελ. 36. κατὰ λόγου δὲ ὡρέων συμβάλλεται ἐβδομάς κατὰ σελήνην, διαιρεῖται δὲ κατὰ τὰς ἀρχτους, ἀθανάτου Μνήμης σημειώ.

126b. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Εἰς Πλάτωνος Θεαίτητον 71, 12 εἰς 152e. Ἐπίχαρμος ὁ <όμιλή>σας τοῖς Πυθα<γορείοις> ἄλλα τ<έ> τινα ἐ<πινενόη>κεν δ<ειν>ὰ τ<όν τε περὶ το>ῦ αὐξο<μένου λόγου>. ἐφοδ<εύει δὲ κατὰ τὸ> Η-ρα<χλείτου> «ἄλλως ἢ<λλο ἀεὶ αὐξε>ται πρὸς ὃ <ἄν ἦ ἐλλι>πές». εἰ οὖν <μηδεὶς> <παύε>ται <έρεων καὶ ἀλ>λ<άτ>των <τὸ εἶδος, αἱ> οὐσίαι ἄλλ<οτε ἄλλαι> γίνονται <κατὰ συν>εχῆ ρόσιν.

126. Τα φυχρά ζεσταίνονται, το θερμό φύχεται, το υγρό ξεραίνεται, το ξερό υγραίνεται.

ΑΜΦΙΒΟΛΑ
ΚΑΙ
ΝΟΘΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

126a. ΑΝΑΤΟΛΙΟΣ, Περί δεκάδος 36. Στην περίπτωση της σελήνης ο αριθμός επτά προκύπτει ως άθροισμα των φάσεών της. Άλλα οι μονάδες του επτά ξεχωρίζουν στην περίπτωση της μικρής και της μεγάλης Ἀρχτου, που είναι σημάδια αθάνατης μνήμης.

126b. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Εἰς Πλάτωνος Θεαίτητον 71, 12. Ο Επίχαρμος, που ἥρθε σ' επαφή με τους Πυθαγόρειους, επινόησε ανάμεσα σε ἄλλα φοβερά και τα σχετικά με τον «αυξόμενο λόγο». Χτυπάει τη ρήση του Ηράκλειτου «Κάθε πράγμα αυξάνει με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τι του λείπει». Αν λοιπόν τίποτε δεν σταματάει να μεταβάλλεται και ν' αλλάζει μορφή, οι ουσίες γίνονται κάθε φορά διαφορετικές ακολουθώντας τη συνεχή ροή.

127. ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ, Θεοσοφία 69. ὁ αὐτὸς πρὸς Αἰγυπτίους ἔφη· εἰ θεοί είσιν, ἵνα τί θρηνεῖτε αὐτούς; εἰ δὲ θρηνεῖτε αὐτούς, μηκέτι τούτους ἡγεῖσθε θεούς.

128. ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ, Θεοσοφία 74. ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ὄρῶν τοὺς Ἑλληνας γέρα τοῖς δαιμοσιν ἀπονέμοντας εἶπεν· δαιμόνων ἀγάλμασιν εὔχονται οὐκ ἀκούοντιν, ὥσπερ ἀκούοιεν, οὐκ ἀποδιδοῦσιν, ὥσπερ οὐκ ἀπαιτοῦν.

129. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, VII 6. *Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἤσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφὰς ἐποιήσατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην.*

130. ΓΝΩΜΟΛ. Manac. lat. I 19. *non convenit ridiculum esse ita, ut ridiculus ipse videaris. Heraclitus dixit.*

131. ΓΝΩΜΟΛ. Paris., σημ. 209. ὁ δέ γε Ἡράκλειτος ἔλεγε τὴν οἰησιν προκοπῆς ἐγκοπήν.

132. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 743, σημ. 312. *τιμαὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους καταδουλοῦνται.*

127. ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ, Θεοσοφία 69. *O ίδιος είπε στους Αιγυπτίους: «Αν είναι θεοί, γιατί τους θρηνείτε; Αν πάλι τους θρηνείτε, μην τους θεωρείτε πια θεούς».*

128. ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΣ, Θεοσοφία 74. *O Ηράκλειτος, βλέποντας τους Ἑλληνες να κάνουν προσφορές στους θεούς είπε: Προσεύχονται στ' αγάλματα των θεών που δεν τους ακούν ωσάν να τους ἀκουγαν, που δεν δίνουν τίποτα σαν να μη τους ζήτησαν τίποτε.*

129. ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, VII 6. *Ο Πυθαγόρας, ο γιος του Μνησάρχου, αναζήτησε τη γνώση περισσότερο από κάθε άλλον. Επιλέγοντας ανάμεσα στα συγγράμματα που συγκέντρωσε, ἐφτιάξε δική του φιλοσοφία, συρραφή πολλών γνώσεων, τέχνη απατηλή.*

130. ΓΝΩΜΟΛ. Manac. lat. I 19. *Δεν αριμόζει να προκαλείς το γέλιο μέχρι του σημείου να φαίνεσαι ο ίδιος γελοίος.*

131. ΓΝΩΜΟΛ. Paris., σημ. 209. *O Ηράκλειτος ἐλεγε ὅτι η ἐπαρση ἀνακόπτει την πρόοδο.*

132. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 743, σημ. 312. *Οι τιμές υποδουλώνουν θεούς και ανθρώπους.*

133. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 313. ἄνθρωποι κακοὶ ἀληθινῶν ἀντίδικοι.

134. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 314. τὴν παιδείαν ἔτερον ἥλιον εἶναι τοῖς πεπαιδευμένοις.

135. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 315. συντομωτάτην ὁδὸν ἐλεγεν εἰς εὐδοξίαν τὸ γενέσθαι ἀγαθόν.

136. SCHOL. EPICTET. BODL. σελ. LXXI. Ἡρακλείτου· φυχαὶ ἀρηφατοι καθερώτεραι ἡ ἐνὶ νούσοις.

137. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἐκλογαὶ I 5, 15. γράφει γοῦν «ἔστι γάρ εἴμαρμένα πάντως ...»

138. COD. PARIS. 1630. Ἡρακλείτου φιλοσόφου κατὰ τοῦ βίου. Ποίην τις βιότοιο τάμοι τρίβον κτλ.

139. CATAL. CODD. ASTROL. GRAE. IV 32 VII 106. Ἡρακλείτου φιλοσόφου. Ἐπειδὴ φασί τινες εἰς ἀρχὰς κεῖσθαι τὰ ἀστρα ... μέχρις οὖν ἐθέλει ὁ ποιήσας αὐτὸν.

133. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 313. Οι φαύλοι είναι αντίπαλοι των ανθρώπων που ξέρουν την αλήθεια.

134. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 314. Η παιδεία είναι δεύτερος ἥλιος για τους μορφωμένους.

135. ΓΝΩΜΟΛ. Vatic. 315. Ἐλεγε ὅτι «συντομότερος δρόμος για ν' αποκτήσεις καλή φύμη είναι το ν' αποκτήσεις αρετές».

136. ΣΧΟΛ. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, BODL. σελ. LXXI. Οι φυχές αυτών που σκοτώθηκαν στη μάχη είναι καθαρότερες απ' τις φυχές αυτών που πέθαναν από αρρώστια.

137. ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Εκλογαὶ I 5, 15. Υπάρχουν πράγματα που είναι απόλυτα καθορισμένα από τη μοίρα.

138. COD. PARIS. 1630. Ποιο δρόμο ζωῆς να χαράξει κανείς;

139. CATAL. CODD. ASTROL. GRAE. IV 32 VII 106. Η επιρροή των ἀστρων στον κόσμο φτάνει μόνο μέχρι εκεί που επιτρέπει ο δημιουργός του.

C. ΜΙΜΗΣΕΙΣ

C. ΜΙΜΗΣΕΙΣ

I. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ διαιτῆς I 4-24* (Littré)

I. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ διαιτῆς I 4-24* (Littré)

(4) Τούτων δὲ προσκέεται ἔχατέρῳ τάδε· τῷ μὲν πυρὶ τὸ θερμὸν καὶ τὸ ἔηρόν, τῷ δὲ ὕδατι τὸ φυχρὸν καὶ τὸ ύγρόν· ἔχει δὲ ἀπ' ἄλλήλων τὸ μὲν πῦρ ἀπὸ τοῦ ὕδατος τὸ ύγρόν· ἔνι γάρ ἐν πυρὶ ύγρότης· τὸ δὲ ὕδωρ ἀπὸ τοῦ πυρὸς τὸ ἔηρόν· ἔνι γάρ ἐν ὕδατι ἔηρόν. Οὕτω δὲ τούτων ἔχόντων, πουλλὰς καὶ παντοδαπὰς ἴδεας ἀποκρίνονται ἀπ' ἄλλήλων καὶ σπερμάτων καὶ ζώων, οὐδὲν ὁμοίων ἄλλήλοισιν οὔτε τὴν ὅψιν οὔτε τὴν δύναμιν· ἀτε γάρ οὔποτε κατὰ τωύτῳ ἰστάμενα, ἀλλ' αἰεὶ ἀλλοιούμενα ἐπὶ τὰ καὶ ἐπὶ τὰ, ἀνόμοια ἐξ ἀνάγκης γίνεται καὶ τὰ ἀπὸ τούτων ἀποκρινόμενα. Ἀπόλυται μὲν οὖν οὐδὲν ἀπάντων χρημάτων, οὐδὲ γίνεται ὅ τι μὴ καὶ πρόσθεν ἦν.

[Το παρακάτω κείμενο που αποδιδόταν στον Ιπποκράτη, αλλά σήμερα τοποθετείται στην έξοδο του 5. αι., περιέχει πολλούς συνειρμούς και ασάφειες, λεκτικές συνήθως και σπανιότερα νοηματικές. Μεταφράζοντάς το, κράτησα τις περισσότερες ασάφειες, για να μην αλλάξω τη φυσιογνωμία του κειμένου.]

(4) Οι ιδιότητες του πυρός και του ύδατος είναι οι εξής: του πυρός η θερμότητα και η ἔηρότητα, του ύδατος η φυχρότητα και η υγρότητα. Δανείζονται το ένα από το άλλο, και παίρνει το πυρ από το ύδωρ την υγρότητα. Γιατί υπάρχει στο πυρ υγρότητα. Το ύδωρ παίρνει από το πυρ την ἔηρότητα. Γιατί υπάρχει ἔηρότητα στο ύδωρ. Καθώς αυτά έχουν έτσι, εκχρίνουν αμοιβαία πολλές και ποικίλες μορφές σπερμάτων και ζώων, που δεν μοιάζουν καθόλου μεταξύ τους ούτε στην εμφάνιση ούτε στις ιδιότητες. Γιατί καθώς δεν μένουν ποτέ στην ίδια κατάσταση, αλλά μεταβάλλονται αδιάκοπα σ' αυτό και σ' εκείνο, γίνονται κατ' ανάγκη ανόμοια και όσα εκχρίνονται απ' αυτά. Δεν χάνεται λοιπόν κανένα απολύτως πράγμα ούτε δημιουργείται κάτι που δεν υπήρχε πριν. Τα πράγματα μετα-

ξυμμισγόμενα δὲ καὶ διακρινόμενα ἄλλοιοῦται· νομίζεται δὲ πάρα τῶν ἀνθρώπων τὸ μὲν ἐξ Ἀιδου ἐς φάρος αὐξηθὲν γενέσθαι, τὸ δὲ ἐκ τοῦ φάρος ἐξ Ἀιδην μειωθὲν ἀπολέσθαι· ὄφθαλμοῖσι γάρ πιστεύουσι μᾶλλον ἡ γνώμη, οὐχ ἴκανοις ἑοῦσιν οὔδε περὶ τῶν ὄρεομένων κρῖναι· ἐγὼ δὲ τάδε γνώμη ἔξηγέομαι. Ζώει γάρ κάκεῖνα καὶ τάδε· καὶ οὔτε, εἰ ζῶν, ἀποθανεῖν οἶον τε, εἰ μὴ μετὰ πάντων ποὺ γάρ ἀποθανεῖται; οὔτε τὸ μὴ ὃν γενέσθαι, πόθεν γάρ ἔσται; ἀλλ' αὐξῆται πάντα καὶ μειοῦται ἐς τὸ μῆκιστον καὶ ἐς τὸ ἐλάχιστον, τῶν γε δυνατῶν. "Ο τι δ' ἂν διαλέγωμαι γενέσθαι ἡ ἀπολέσθαι, τῶν πολλῶν εἰνεκεν ἐρμηνεύω· ταῦτα δὲ ξυμμισγεσθαι καὶ διακρίνεσθαι δηλῶ· ἔχει δὲ ὡδε· γενέσθαι καὶ ἀπολέσθαι τωύτῳ, ξυμμιγῆναι καὶ διακριθῆναι τωύτῳ, αὐξηθῆναι καὶ μειωθῆναι τωύτῳ, γενέσθαι, ξυμμιγῆναι τωύτῳ, ἀπολέσθαι, μειωθῆναι, διακριθῆναι τωύτῳ, ἔκαστον πρὸς πάντα καὶ πάντα πρὸς ἔκαστον τωύτῳ, καὶ οὐδὲν πάντων τωύτῳ· ὁ νόμος γάρ τῇ φύσει περὶ τούτων ἐναντίος.

(5) Χωρεῖ δὲ πάντα καὶ θεῖα καὶ ἀνθρώπινα ἄνω καὶ

βάλλονται με την πρόσμιξη και το ξεχώρισμα. Αλλά οι ἀνθρωποι πιστεύουν ότι τα πράγματα ἔρχονται από τον Ἀδη στο φως και δημιουργούνται με αύξηση, ενώ άλλα χάνονται με τη μείωση περνώντας από το φως στον Ἀδη. Αυτό συμβαίνει γιατί έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στα μάτια τους, παρά στο λογικό τους και έτσι δεν μπορούν να κρίνουν ούτε γι' αυτά που βλέπουν. Εγώ δίνω εξηγήσεις χρησιμοποιώντας το λογικό. Γιατί και όσα αυξάνονται και όσα ελαττώνονται είναι ζωντανά. Και αν κάτι είναι ζωντανό, δεν μπορεί να πεθάνει, εκτός αν πεθάνει μαζί με τα πάντα. Γιατί πού θα πεθάνει; Ούτε μπορεί να δημιουργηθεί το μη ον, γιατί από πού θα προερχόταν; Στην πραγματικότητα τα πάντα αυξάνονται και ελαττώνονται στο μέγιστο και στο ελάχιστο δυνατό. Όταν μιλώ για γένεση και απώλεια, εκφράζομαι έτσι για χάρη των πολλών, αλλά εννοώ ότι αυτά αναμειγνύονται και ξεχωρίζουν. Τα πράγματα έχουν ως εξής. Η γένεση και η φθορά είναι το ίδιο πράγμα, η πρόσμειξη και η διάκριση είναι το ίδιο, η αύξηση και η μείωση είναι το ίδιο, η γένεση, η πρόσμειξη είναι το ίδιο, η απώλεια, η ελάττωση, η διάκριση είναι το ίδιο, το κάθε ένα σε σχέση με τα πάντα και τα πάντα σε σχέση με το κάθε ένα είναι το ίδιο και τίποτε από όλα δεν είναι το ίδιο με κάτι άλλο. Γιατί στις περιπτώσεις αυτές η λεκτική συνήθεια είναι αντίθετη με αυτό που συμβαίνει στη φύση.

(5) Τα θεία και τα ανθρώπινα πράγματα προχωρούν

κάτω ἀμειβόμενα. Ἡμέρη καὶ εύφρονη ἐπὶ τὸ μῆκιστον καὶ ἐλάχιστον· ὡς καὶ τῇ σελήνῃ τὸ μῆκιστον καὶ τὸ ἐλάχιστον, πυρὸς ἔφοδος καὶ ὑδατος, ἥλιος ἐπὶ τὸ μακρότατον καὶ βραχύτατον, πάντα ταῦτα καὶ οὐ ταῦτα. Φάος Ζηνί, σκότος Ἀιδη, φάος Ἀιδη, σκότος Ζηνί, φοιτᾶ καὶ μετακινεῖται κεῖνα ὥδε, καὶ τάδε κεῖσε, πᾶσαν ὥρην, πᾶσαν χώρην διαπρησσόμενα κεῖνά τε τὰ τῶνδε, τὰ δέ τε τὰ κείνων. Καὶ θ' ἂ μὲν πρήσσουσιν οὐκ ὀδασιν, ἂ δὲ οὐ πρήσσουσι δοκέουσιν εἰδέναι· καὶ θ' ἂ μὲν ὄρέουσιν οὐ γινώσκουσιν, ἀλλ' ὅμως αὐτοῖσι πάντα γίνεται δι' ἀνάγκην θείην καὶ ἂ βούλονται καὶ ἂ μὴ βούλονται. Φοιτέοντων δέ τοις κείνων ὥδε, τῶν δέ τε κεῖσε, συμμισγομένων πρὸς ἄλληλα, τὴν πεπρωμένην μοίρην ἔκαστον ἐκπληροῖ, καὶ ἐπὶ τὸ μέζον καὶ ἐπὶ τὸ μεῖον. Φθορὴ δὲ πᾶσιν ἀπ' ἄλληλων, τῷ μέζονι ἀπὸ τοῦ μείονος καὶ τῷ μείονι ἀπὸ τοῦ μέζονος, αὐξάνεται καὶ τὸ μέζον ἀπὸ τοῦ ἐλάσσονος, καὶ τὸ ἐλασσον ἀπὸ τοῦ μέζονος.

(6) Τὰ δέ ἄλλα πάντα, καὶ φυχὴ ἀνθρώπου, καὶ σῶμα ὁκοῖον ἡ φυχὴ, διακοσμέεται. Ἐσέρπει δέ ἐς ἀνθρωπὸν μέρεα μερέων, ὅλα ὅλων, ἔχοντα σύγκρησιν πυρὸς καὶ ὑδατος, τὰ μὲν ληφόμενα, τὰ δὲ δώσοντα· καὶ τὰ μὲν λαμβάνοντα πλεῖον ποιέει, τὰ δὲ διδόντα μεῖον. Πρίου-

άνω καὶ κάτω με αμοιβαίες μεταβολές. Η μέρα καὶ η νύχτα βαδίζουν προς το μέγιστο καὶ το ελάχιστο. Ἐτσι καὶ η σελήνη ἔχει μια μακρότατη καὶ μια ελάχιστη πορεία που οφείλεται στις μεταβολές του πυρός καὶ του ύδατος. Η ἥλιος πραγματοποιεί μια μακρότατη καὶ μια βραχύτητα πορεία. Τα πάντα είναι ίδια καὶ όχι ίδια. Το φως στον Δία, το σκότος στον Άδη, το φως στον Άδη, το σκότος στον Δία βαδίζουν καὶ μετακινούνται εκείνα εδώ, τα ἄλλα εκεί, κάθε εποχή, σε κάθε τόπο, εκείνα κάνοντας το έργο αυτών καὶ αυτά το έργο εκείνων. Και αυτά που κάνουν δεν τα γνωρίζουν, ενώ αυτά που δεν κάνουν φαντάζονται ότι τα ξέρουν. Και αυτά που βλέπουν δεν τα γνωρίζουν. Αλλ' ούμως αυτά τους συμβαίνουν από θεία ανάγκη καὶ όσα επιθυμούν καὶ όσα δεν θέλουν. Καθώς βαδίζουν τα μεν προς τα εδώ καὶ τα ἄλλα προς τα εκεί, καθώς αναμειγνύονται ανάμεσά τους, εκπληρώνει το καθένα την μοίρα που του ἐλαχεῖ, καὶ για το περισσότερο καὶ για το λιγότερο. Η φθορά ἔρχεται στο καθετί από τα ἄλλα, στο μεγαλύτερο από το μικρότερο καὶ στο μικρότερο από το μεγαλύτερο. Αυξάνεται το μεγαλύτερο από το μικρότερο καὶ το μικρότερο από το μεγαλύτερο.

(6) Όλα τα ἄλλα, καὶ η φυχὴ του ανθρώπου καὶ το σῶμα ὡπας η φυχὴ, είναι διευθετημένα με ορισμένο τρόπο. Στον ἀνθρωπὸ μπαίνουν μέρη μερών, ὅλα ὅλων, που ἔχουν χράμα πυρός καὶ ύδατος, ἀλλα για να πάρουν, ἀλλα για να δώσουν. Αυτά που παίρνουν κά-

σιν ἀνθρωποι ξύλου, ὁ μὲν ἔλκει, ὁ δὲ ὠθέει, τὸ δ' αὐτὸ^{τοῦ} ποιέουσι, μεῖον δὲ ποιέοντες πλεῖον ποιέουσι. Τὸ δ'^{αὐτὸ} καὶ φύσις ἀνθρώπων, τὸ μὲν ὠθέει, τὸ δὲ ἔλκει· τὸ μὲν δίδωσι, τὸ δὲ λαμβάνει· καὶ τῷ μὲν δίδωσι, τοῦ δὲ λαμβάνει, καὶ τῷ μὲν δίδωσι τοσούτῳ πλέον, τοῦ δὲ λαμβάνει τοσούτῳ μεῖον. Χώρην δὲ ἔκαστον φυλάσσει τὴν ἑωτοῦ, καὶ τὰ μὲν ἐπὶ τὸ μεῖον ιόντα διαχρίνεται ἐς τὴν ἑλάσσονα χώρην· τὰ δὲ ἐπὶ τὸ μέζον πορευόμενα, ξυμμισγόμενα ἔχαλλάσσει ἐς τὴν μέζω τάξιν· τὰ δὲ ξεῖνα μὴ δύμοτροπα ὠθέεται ἐξ χώρης ἀλλοτρίης. Ἐκάστη δὲ φυχὴ μέζω καὶ ἐλάσσω ἔχουσα περιφοιτᾷ τὰ μόρια τὰ ἑωτῆς, οὐ προσθέσιος οὐδὲ ἀφαιρέσιος δεομένη τῶν μερέων, κατὰ δὲ αὐξησιν καὶ μείωσιν τῶν υπαρχόντων δεομένη χώρης, ἔκαστα διαπρήσσεται ἐς ἥντινα ἄν ἐσέλθη, καὶ δέχεται τὰ προσπίπτοντα. Οὐ γάρ δύναται τὸ μὴ δύμοτροπον ἐν τοῖσιν ἀσυμφόροισι χωρίοισιν ἐμμένειν· πλανᾶται μὲν γάρ ἀγνώμονα· συγγινόμενα δὲ ἀλλήλοισι γινώσκει πρὸς ὁ προσίζει· προσίζει γάρ τὸ σύμφορον τῷ συμφόρῳ, τὸ δὲ ἀσύμφορον πολεμεῖ καὶ μάχεται καὶ διαλλάσσει ἀπ' ἀλλήλων. Διὰ τοῦτο ἀνθρώπου φυχὴ ἐν ἀνθρώπῳ αὐξάνεται, ἐν ἄλλῳ δὲ οὐδενί· καὶ τῶν ἄλλων ζώων τῶν μεγάλων ὡσαύτως· ὄκοσα δὲ ἄλλως, ἀπ' ἄλ-

νουν περισσότερο, αυτά που δίδουν λιγότερο. Οι ἀνθρωποι πριονίζουν ξύλο, ο ἔνας ἔλκει, ο ἄλλος ὠθεί, αλλά κάνουν το ἴδιο πράγμα. Κάνοντας λιγότερο κάνουν περισσότερο. Το ἴδιο καὶ η φύση του ανθρώπου, το ἔνα ὠθεί, το ἄλλο ἔλκει, το ἔνα δίνει, το ἄλλο παίρνει. Καὶ στο ἔνα δίνει τόσο περισσότερο, ενώ από ἄλλο παίρνει τόσο λιγότερο. Κάθε πράγμα φυλάσσει τὸν χώρο του, καὶ αυτά που πηγαίνουν στο λιγότερο πηγαίνουν στον μικρότερο χώρο, ενώ αυτά που πηγαίνουν στο μεγαλύτερο, καθὼς αναμειγνύονται, πηγαίνουν στον μεγαλύτερο χώρο. Αυτά που είναι ξένα οὐχ ομογενή ωθούνται ἔξω από τον αλλότριο χώρο. Κάθε φυχὴ ἔχοντας το μεγαλύτερο καὶ το μικρότερο επισκέπτεται τα μέρη της μη ἔχοντας ανάγκη από πρόσθεση ἢ αφαίρεση των μερών, αλλά ἔχοντας ανάγκη χώρου για την αὐξηση ἢ μείωση των υπαρχόντων μερών, εκτελεί τις λειτουργίες της όπου καὶ αν εισέλθει καὶ δέχεται ὅσα εισέρχονται. Γιατί δεν μπορούν τα μη ομογενή να μείνουν στους αλλότριους χώρους. Περιπλανιούνται λοιπόν δίχως γνώση. Καὶ ὅταν πλησιάζουν μεταξύ τους, γνωρίζουν αυτό με το οποίο συνδέονται. Γιατί το ομογενές συνδέεται με το ομογενές, ενώ τα αλλότρια πολεμούν καὶ μάχονται καὶ ξεχωρίζουν μεταξύ τους. Γι' αυτό καὶ η φυχὴ του ανθρώπου μεγαλώνει μέσα στον ἀνθρώπο καὶ μέσα σε τίποτε ἄλλο. Το ἴδιο συμβαίνει καὶ στα ἄλλα μεγάλα ζώα. Όσα συμβαίνουν αλλιώς,

λων ύπὸ βίης ἀποχρίνεται.

(7) Περὶ μὲν οὖν τῶν ἄλλων ζώων ἔάσω, περὶ δὲ ἀνθρώπου δηλώσω. Ἐσέρπει δὲ ἐς ἄνθρωπον φυχή· πυρός καὶ ὑδατος ἔνγκρησιν ἔχουσα, μοῖραν σώματος ἄνθρωπου· ταῦτα δὲ καὶ θήλεα καὶ ἄρσενα καὶ πολλὰ καὶ παντοῖα τρέφεται, τρέφεται δὲ καὶ αὐξεται διαιτη τῇ περὶ τὸν ἄνθρωπον· ἀνάγκη δὲ τὰ μέρεα ἔχειν πάντα τὰ ἐσιόντα· οὐτινος γάρ μη ἐνείη, μοίρῃ ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἀν αὔξηθείη οὔτε πουλλῆς ἐπιούσης τροφῆς οὔτε ὀλίγης, οὐ γάρ ἔχει τὸ προσανξόμενον· ἔχον δὲ πάντα, αὐξεται ἐν χώρῃ τῇ ἑωυτοῦ ἔκαστον, τροφῆς ἐπιούσης ἀπὸ ὑδατος ἔντροῦ καὶ πυρός ὑγροῦ, τὰ μὲν εἰσω βιαζόμενα, τὰ δὲ ἔξω. Ὡσπερ οἱ τέκτονες τὸ ξύλον πρίουσι, καὶ ὁ μὲν ἔλκει, ὁ δὲ ὡθεῖ, τωύτῳ ποιέοντες κάτω δ' ὁ πιέζων τὸν ἄνω ἔλκει, οὐ γάρ ἀν παραδέχοιτο κάτω ιέναι· ἦν δὲ βιαζῶνται, παντὸς ἀμαρτήσονται. Τοιοῦτον τροφὴ ἄνθρωπου· τὸ μὲν ἔλκει, τὸ δὲ ὡθεῖ, εἰσω δὲ βιαζόμενον ἔξω ἔρπει· ἦν δὲ βιῆται παρὰ καιρὸν, παντὸς ἀποτεύξεται.

(8) Χρόνον δὲ τοσοῦτον ἔκαστα τὴν αὐτὴν ἔχει τάξιν, ἄχρι μηκέτι δέχηται ἡ τροφὴ, μηδὲ χώρην ἵκανην ἔχῃ ἐς τὸ μήκιστον τῶν δυνατῶν, ἐπειτ' ἐναμείβει ἐς τὴν μέζονα

το ξεχώρισμα γίνεται με τη βία των αλλότριων.

(7) Αφήνονται τα ἄλλα ζώα, θα μιλήσω για τον ἄνθρωπο. Στον ἄνθρωπο μπαίνει η φυχή ἔχοντας ἓνα κράμα πυρός καὶ ὑδατος που είναι τμῆμα του ανθρώπινου σώματος. Όλα αυτά, και θηλυκά και αρσενικά και πολλά και παντοδαπά, τρέφονται. Τρέφονται και αυξάνονται με τη διατροφή του ανθρώπου. Και είναι απαραίτητο αυτά που θα εισέρχονται να ἔχουν μέρη. Γιατί εκείνο που δεν ἔχει μέρη εξ αρχῆς δεν μπορεί να αὔξηθει αν λάβει πολλή ή λίγη τροφή. Γιατί δεν θα ἔχει αυτό που πρόκειται να αὐξηθεί. Ἐχοντας τα πάντα αυξάνεται το καθένα στον χώρο του, καθώς προστίθεται τροφή από ἔνηρό ὑδωρ και υγρό πυρ, αιναγκάζοντας ἄλλα να μπουν μέσα και ἄλλα να βγουν ἔξω. Οπως οι ξυλοκόποι κόβουν το ξύλο, ο ένας τραβάει και ο ἄλλος σπρώχνει, κάνοντας το ίδιο πράγμα. Εκείνος που πιέζει προς τα κάτω τραβάει αυτόν που είναι επάνω. Άλλως το πριόνι δεν θα πήγαινε προς τα κάτω. Αν δεν το κάνουν αυτό, θα αποτύχουν στην εργασία τους. Παρόμοια συμβαίνει με την τροφή του ανθρώπου. Το ένα τραβάει, το ἄλλο σπρώχνει, πιεσμένο προς τα μέσα βγαίνει ἔξω. Αν εξαναγκαστεί με ακατάλληλο τρόπο, δεν πετυχαίνει τίποτε.

(8) Τα πάντα μένουν στην ίδια κατάσταση, μέχρις ότου δεν είναι αποδεκτή η τροφή και δεν υπάρχει αρχετός χώρος για ανάπτυξη στο μέγιστο δυνατό. Τότε μεταβαίνουν σε μεγαλύτερο χώρο τα θηλυκά και τα

χώρην, θήλεα και ἄρσενα, τὸν αὐτὸν τρόπον ὑπὸ βίης και ἀνάγκης διωκόμενα· ὥκσα δ' ἂν πρότερον ἐμπλήσῃ τὴν πεπρωμένην μοίρην, ταῦτα διακρίνεται πρῶτα, ἅμα δὲ και συμμίσγεται· ἔκαστον μὲν γάρ διακρίνεται πρῶτα, ἅμα δὲ και ἔμμισγεται· χώρην δὲ ἀμείφαντα και τυχόντα ἀρμονίης ὄρθης ἔχουσης συμφωνίας τρεῖς, ἐυλήβδην διεῖδον διὰ πασέων, ζώει και αὔξεται τοῖσιν αὐτοῖσιν οἷσι και πρόσθεν· ἦν δὲ μὴ τύχη τῆς ἀρμονίης, μηδὲ ἔμμιφωνα τὰ βαρέα τοῖσιν ὀξέσι γένηται, ἦν ἡ πρώτη συμφωνίη, ἦν ἡ δευτέρη γεννηθῆ ἡ τὸ διὰ παντός, ἐνὸς ἀπογενομένου πᾶς ὁ τόνος μάταιος· οὐ γάρ ἂν προσαείσειν· ἀλλ' ἀμείβει ἐξ τοῦ μέζονος ἐς τὸ μεῖον πρὸ μοίρης· διότι οὐ γινώσκουσιν ὃ τι ποιέουσιν.

(9) Άρσενων μὲν οὖν και θηλείων διότι ἔκάτερα γίνεται, προϊόντι τῷ λόγῳ δηλώσω. Τούτων δὲ ὥκστερον ἂν τύχη ἐλθὸν και τύχη τῆς ἀρμονίης, ὑγρὸν ἐὸν κινέεται ὑπὸ τοῦ πυρός· κινέομενον δὲ ζωπυρέεται και προσάγεται τὴν τροφὴν ἀπὸ τῶν ἐσιόντων ἐς τὴν γυναικα σιτίων και πνεύματος, τὰ μὲν πρῶτα πάντη ὄμοιώς, ἔως ἔτι ἀρραιόν ἐστιν· ὑπὸ δὲ τῆς κινήσιος και τοῦ πυρὸς ἔηραίνεται και στερεοῦται· στερεούμενον δὲ πυκνοῦται πέριξ· και τὸ πῦρ ἐγκατακλείσμενον οὐκ ἔτι τὴν τροφὴν ἴκανὴν ἔχει ἐπάγεσθαι, οὐδὲ τὸ πνεῦμα ἔξωθεει διὰ τὴν πυκνότητα τοῦ περιέχοντος· ἀναλίσκει οὖν τὸ ὑπάρχον ὑγρὸν εἰσω. Τὰ μὲν οὖν στερεά τὴν φύσιν ἐν τῷ ξυνεστηκότι και ξηρῷ

αρσενικά, με τον ἴδιο τρόπο, πιεσμένα από τη βία και την ανάγκη. Όσα κατ' αρχήν εκπληρώσουν αυτό που τους τάχτηκε, αυτά ξεχωρίζουν πρώτα, ενώ συγχρόνως αναμειγνύονται. Όταν λοιπόν αλλάξουν χώρο και βρουν την ορθή αρμονία που ἔχει τρεις συμφωνίες, ἔχοντας διατρέξει γενικά ὄλες, ζουν και αυξάνουν με τα ἴδια ὅπως πριν. Αν όμως δεν επιτύχουν την αρμονία, αν δεν συμφωνήσουν οι βαριοί ήχοι με τους οξείς, αν δημιουργηθεί η πρώτη συμφωνία ή η δεύτερη ή η γενική συμφωνία, αν λείφει ἕνα στοιχείο, ο συνολικός τόνος αποτυχαίνει. Γιατί δεν θα υπάρχει ταίριασμα, αλλά θα περνούν πριν την ώρα τους από το μεγαλύτερο στο μικρότερο. Έτσι δεν ξέρουν τι κάνουν.

(9) Το γιατί δημιουργούνται τα αρσενικά και τα θηλυκά, θα το αναφέρω αργότερα. Όποιο από αυτά τύχει να ἐλθει και βρει την αρμονία, καθώς είναι υγρό κινείται από το πυρ. Καθώς κινείται, θερμαίνεται και αντλεί την τροφή από τα τρόφιμα και τον αέρα που εισέρχονται στη γυναικα, στην αρχή γενικά με όμοιο τρόπο οσο διάστημα είναι αραιό. Αλλά με την ενέργεια της κινήσης και του πυρός ξεραίνεται και στερεοποιείται. Καθώς στερεοποιείται, πυκνώνει γύρω-γύρω. Το πυρ καθώς ἔχει εγκλειστεί δεν μπορεί να φέρει αρκετή τροφή ούτε μπορεί να εκβάλει τον αέρα εξαιτίας της πυκνότητας αυτού που το περιέχει. Καταναλίσκει λοιπόν το υγρό που είναι μέσα. Λοιπόν όσα από την φύση τους είναι στερεά μέσα στο συμπαγές και ξε-

οὐ καταναλίσκεται τῷ πυρὶ ἐς τὴν τροφήν· ἀλλ' ἔγκρατέα γίνεται καὶ ξυνίσταται τοῦ ὑγροῦ ἐκλείποντος, ἅπερ ὅστεα καὶ νεῦρα ἐπονομάζεται. Τὸ δὲ πῦρ ἔχ τοῦ συμμιγέντος κινευμένου τοῦ ὑγροῦ διεκοσμέεται τὸ σῶμα κατὰ φύσιν διὰ τοιήνδε ἀνάγκην· διὰ μὲν τῶν στερεῶν καὶ ξηρῶν οὐ δύναται τὰς διεξόδους χρονίας ποιέεσθαι, διότι οὐκ ἔχει τροφήν· διὰ δὲ τῶν ὑγρῶν καὶ μαλαχῶν δύναται· ταῦτα γάρ ἔστιν αὐτῷ τροφή· ἔνι δὲ καὶ ἐν τούτοισι ξηρότης οὐ καταναλισκομένη ὑπὸ τοῦ πυρός· ταῦτα δὲ ξυνίσταται πρὸς ἄλληλα. Τὸ μὲν οὖν ἐσωτάτῳ καταφραχθὲν πῦρ καὶ πλεῖστὸν ἔστι καὶ μεγίστην τὴν διέξοδον ἐποιήσατο· πλεῖστον γάρ τὸ ὑγρὸν ἐνταῦθα ἐνῆν, ὅπερ κοιλίη καλέεται· καὶ ἔξεπεσεν ἐντεῦθεν, ἐπεὶ οὐκ εἶχε τροφήν ἔξω, καὶ ἐποιήσατο τοῦ πνεύματος διεξόδους καὶ τροφῆς ἐπαγωγὴν καὶ διάπεμψιν· τὸ δὲ ἀποκλεισθὲν ἐς ἄλλο σῶμα περιόδους ἐποιήσατο τρισσάς, ὅπερ ἦν ὑγρότατον τοῦ πυρός, ἐν τούτοισι τοῖσι χωρίοισιν, αἵτινες φλέβες καλέονται κοιλαι· ἐς δὲ τὰ μέσα τούτων τὸ ὑπολειπόμενον τοῦ ὄδατος ξυνιστάμενον πήγνυται, ὅπερ καλέεται σάρκες.

(10) Ἐνὶ δὲ λόγῳ πάντα διεκοσμήσατο κατὰ τρόπου αὐτὸς ἔωνται τὰ ἐν τῷ σώματι τὸ πῦρ, ἀπομίμησιν τοῦ ὄλου, μικρά πρὸς μεγάλα καὶ μεγάλα πρὸς μικρά· κοιλίην μὲν τὴν μεγίστην, ξηρῶν καὶ ὑγρῶν ταμεῖον, δοῦναι πᾶσι

ρό δεν καταναλίσκονται από το πυρ για τη διατροφή, αλλά ισχυροποιούνται και στερεοποιούνται καθώς δεν υπάρχει υγρό. Αυτά ονομάζονται οστά και νεύρα. Το πυρ με το υγρό που αναμείχτηκε και κινείται διευθετεί το σώμα με τρόπο φυσικό σύμφωνα με την εξής αναγκαιότητα: Δια μέσου των στερεών και ξερών δεν μπορεί να δημιουργήσει δρόμους σταθερούς, γιατί δεν έχει τροφή, ενώ μπορεί να το κάνει αυτό διαμέσου των υγρών και μαλαχών, γιατί αυτά αποτελούν την τροφή του. Άλλα και σ' αυτά υπάρχει ξηρότητα που δεν καταναλίσκεται από το πυρ. Αυτά συνενώνονται μεταξύ τους. Το πυρ λοιπόν το εσώτερο που κλείστηκε από παντού είναι και αφθονότατο και δημιουργεί μεγιστη διέξοδο. Γιατί εδώ μέσα υπήρχε το περισσότερο υγρό, αυτό που λέγεται κοιλιά. Βγήκε από εδώ, γιατί δεν είχε τροφή απ' έξω και δημιουργήσε διεξόδους του αέρα και προσφορά και διανομή της τροφής. Όσο για το πυρ που εγκλείστηκε δημιουργησε στο υπόλοιπο σώμα τρεις χυλοφορίες, αυτό το μέρος του πυρός που ήταν υγρότατο βρέθηκε σ' αυτούς τους χώρους που ονομάζονται φλέβες. Στα μέσα αυτών το υπόλοιπο του ύδατος συμπυκνώνεται και πήζει, και αυτό το ονομάζουμε σάρκες.

(10) Με μια λέξη το πυρ διευθέτησε τα πάντα μέσα στο σώμα με τρόπο που ταιριάζει στη φύση του, απομίμηση του όλου, μικρά έναντι μεγάλων, και μεγάλα έναντι μικρών. Κοιλιά τεράστια, αποθήκη για το ξερό

καὶ λαβεῖν παρὰ πάντων, θαλάσσης δύναμιν, ζώων ἐντρόφων τροφὸν, ἀσυμφόρων δὲ φθορόν· περὶ δὲ ταύτην ὑδατος φυχροῦ καὶ ύγροῦ σύστασιν· διέξοδον πνεύματος φυχροῦ καὶ θερμοῦ· ἀπομίμησιν τῆς γῆς, τὰ ἐπεισπίποντα πάντα ἄλλοιούσης. Καταναλίσκον δὲ καὶ αὗξον σκέδασιν ὑδατος λεπτοῦ καὶ πυρὸς ἐποίησατο ἡρίου, ἀφανέος καὶ φανεροῦ, ἀπὸ τοῦ ξυνεστηκότος ἀπόκρισιν, ἐν ᾧ φερόμενα πάντα ἐς τὸ φανερὸν ἀφιχνέεται ἔκαστα μοίρη πεπρωμένη. Ἐν δὲ τούτῳ ἐποίησατο πυρὸς περιόδους τρισάς, περαινούσας πρὸς ἄλλήλας καὶ εἰσω καὶ ἔξω· αἱ μὲν πρὸς τὰ κοῖλα τῶν ύγρῶν, σελήνης δύναμιν, αἱ δὲ ἐς τὴν ἔξω περιφορὰν, πρὸς τὸν περιέχοντα πάγον, ἀστρῶν δύναμιν, αἱ δὲ μέσαι καὶ εἰσω καὶ ἔξω περαίνουσαι. Τὸ θερμότατον καὶ ἰσχυρότατον πῦρ, ὅπερ πάντων ἐπιχρατέεται, διέποντα κατὰ φύσιν, ἀκτὸν καὶ ὄφει καὶ φαύσει, ἐν τούτῳ φυχῇ, νοός, φρόνησις, αὐξησις, κίνησις, μείωσις, διάλλαξις, ὑπνος, ἐγρήγορσις· τοῦτο πάντα διὰ παντὸς κυβερνᾶ, καὶ τάδε καὶ ἔκεινα, οὐδέκοτε ἀτρεμίζον.

(11) Οἱ δὲ ἀνθρωποι ἐκ τῶν φανερῶν τὰ ἀφανέα σκέπτεσθαι οὐκ ἐπίστανται· τέχνησι γάρ χρεόμενοι ὄμοιήσιν ἀνθρωπίνη φύσει οὐ γινώσκουσιν· θεῶν γάρ νόος ἐ-

καὶ τὸ υγρό που δίνει στα πάντα καὶ παίρνει από τα πάντα, ἔχοντας τη δύναμη της θάλασσας που τρέφει τα ὄντα που τρέφονται καὶ καταστρέφει τα αταίριαστα. Καὶ σχετικά μ' αυτή, υπόσταση ὑδατος φυχρού καὶ ύγρού, διέξοδο αέρος φυχρού καὶ θερμού, απομίμηση τῆς γῆς που αλλοιώνει όλα όσα πέφτουν σ' αυτήν. Καταναλίσκοντας καὶ αὐξάνοντας προκαλεί ξεχώρισμα του λεπτού ὑδατος καὶ του αερίου πυρός, του αφανούς καὶ του φανερού, ξεχώρισμα από το συμπυκνωμένο, ὃπου όλα τα πράγματα που περιφέρονται έρχονται στο φανερό σύμφωνα με την καθορισμένη μοίρα. Μέσα σ' αυτό δημιούργησε τρεις περιφορές πυρός, που καταλήγουν η μια στην ἄλλη καὶ μέσα καὶ ἔξω. Οι μεν προς τις κοιλότητες των υγρών, αντιπροσωπεύοντας τις ιδιότητες της σελήνης. Οι δε προς την εξωτερική περιφορά, προς την συμπύκνωση που τις περιέχει, αντιπροσωπεύοντας τις ιδιότητες των ἀστρῶν, καὶ οι μεσαίες καταλήγοντας καὶ μέσα καὶ ἔξω. Το θερμότατο καὶ ισχυρότατο πυρ που επιβάλλεται στα πάντα, που ρυθμίζει τα πάντα σύμφωνα με τη φύση, σ' αυτό βρίσκεται η φυχή, ο νους, η φρόνηση, η αὔξηση, η κίνηση, η μείωση, η μεταβολή, ο ύπνος, η εγρήγορση. Αυτό κυβερνάει τα πάντα διαμέσου όλων, καὶ αυτά καὶ εκείνα, χωρίς ανάπτιλα.

(11) Οἱ ἀνθρωποι δεν μπορούν να εξετάσουν τα αφανή με τη βοήθεια των φανερών. Δεν αντιλαμβάνονται ότι χρησιμοποιούν τέχνες παρόμοιες με την ανθρώπι-

δίδαξε μιμέεσθαι τὰ ἑωτῶν, γινώσκοντας ἄποιέουσι, καὶ οὐ γινώσκοντας ἄμιμέονται. Πάντα γάρ ὄμοια, ἀνόμοια ἔοντα· καὶ σύμφορα πάντα, διάφορα ἔοντα· διαλεγόμενα, οὐ διαλεγόμενα· γνώμην ἔχοντα, ἀγνώμονα· ὑπεναντίος ὁ τρόπος ἐκάστων, ὄμολογούμενος. Νόμος γάρ καὶ φύσις, οἵσι πάντα διαπρησόμεθα, οὐχ ὄμολογέεται ὄμολογεόμενα· νόμον γάρ ἔθεσαν ἀνθρώποι αὐτοὶ ἑωτοῖσιν, οὐ γινώσκοντες περὶ ὧν ἔθεσαν· φύσιν δὲ πάντων θεοὶ διεκόσμησαν· ἄμεν οὖν ἀνθρώποι ἔθεσαν, οὐδέκοτε κατὰ τωύτῳ ἔχει οὔτε ὄρθως οὔτε μὴ ὄρθως· ὅκόσα δὲ θεοὶ ἔθεσαν, αἰεὶ ὄρθως ἔχει· καὶ τὰ ὄρθα καὶ τὰ μὴ ὄρθα τοσοῦτον διαφέρει.

(12) Ἐγὼ δὲ δηλώσω τέχνας φανερὰς ἀνθρώπου παθήμασιν ὄμοιάς ἔούσαις καὶ φανεροῖσι καὶ ἀφανέσι. Μαντικὴ τοιόνδε· τοῖσι φανεροῖσι μὲν τὰ ἀφανέα γινώσκειν, καὶ τοῖσιν ἀφανέσι τὰ φανερά, καὶ τοῖσιν ἔοῦσι τὰ μέλλοντα, καὶ τοῖσιν ἀποθανοῦσι τὰ ζῶντα, καὶ τῶν ἀσυντελεστῶν ξυνίασιν, ὁ μὲν εἰδὼς ἀεὶ ὄρθως, ὁ δὲ μὴ εἰδὼς ἀλλοτε ἄλλως. Φύσιν ἀνθρώπου καὶ βίον ταῦτα μιμέεται· ἀνήρ γυναικὶ ξυγγενόμενος παιδίον ἐποίησε, τῷ φανερῷ τὸ ἀδηλὸν γινώσκειν, ὅτι οὕτως ἔσται. Γνώμη ἀνθρώπου ἀφανῆς, γινώσκουσα τὰ φανερά, ἐκ παιδὸς ἐς ἄνδρα με-

νη φύση. Ο νους των θεών τους δίδαξε να μιμούνται τις θεϊκές ενέργειες, αλλά ενώ γνωρίζουν αυτά που κάνουν, δεν γνωρίζουν αυτά που μιμούνται. Γιατί τα πρώτα είναι όμοια, ενώ είναι ανόμοια. Τα πάντα συγχλίνουν ενώ αποκλίνουν, διαλέγονται ενώ δεν διαλέγονται, έχουν νοημοσύνη ενώ δεν ἔχουν. Ο τρόπος του καθενός είναι αντίθετος, ενώ συμφωνεί. Γιατί η συνθήκη (νόμος) καὶ η φύση, με βάση τα οποία τελούμε τα πάντα, δεν συμφωνούν ενώ συμφωνούν. Γιατί οι ἀνθρώποι ἔβαλαν στον εαυτό τους συνθήκες χωρίς να γνωρίζουν γι' αυτά που ἔθεσαν. Οι θεοί διακόσμησαν τη φύση των πάντων. Αυτά λοιπόν που ἔθεσαν οι ἀνθρώποι δεν είναι ποτέ σταθερά οὔτε ορθά, ούτε μη ορθά, ενώ αυτά που ἔθεσαν οι θεοί είναι πάντοτε ορθά. Αυτή είναι η διαφορά ανάμεσα στα ορθά καὶ τα μη ορθά.

(12) Θα σου δείξω φανερές τέχνες του ανθρώπου που είναι όμοιες με αυτά που συμβαίνουν στον ἀνθρώπο, καὶ τα φανερά καὶ τα αφανή. Τέτοια είναι η μαντική. Από τα φανερά γνωρίζει τα αφανή, από τα παρόντα τα μέλλοντα, από τους νεκρούς τους ζωντανούς, από τα μη λογικά κατανοεί, ο γνώστης πάντοτε ορθά, ο μη γνώστης ἀλλοτε ἔτσι ἀλλοτε αλλιώς. Αυτά μιμούνται τη φύση καὶ τον βίο των ανθρώπων. Ο ἀντρας ἐρχεται σ' επαφή με τη γυναίκα καὶ κάνει παιδί, γνωρίζοντας το ἀδηλο από το φανερό, ὅτι ἔτσι θα συμβεί. Η μη φανερή νόηση του ανθρώπου που γνωρίζει τα φανερά,

θίσταται, τῷ ἔοντι τὸ μέλλον γινώσκειν, οὐχ ὁ μὴ ὃν ἀπὸ θανάτου, ζῶν δὲ, τῷ τεθνηκότι τὸ ζῶν οἶδεν. Ἀσύνετον γαστήρ· ταῦτη συνίμεν ὅτι διψῆ ἢ πεινῆ. Ταῦτα μαντικῆς τέχνης καὶ φύσιος ἀνθρωπίνης πάθεα, τοῖσι μὲν γινώσκουσιν αἰεὶ ὄρθως, τοῖσι δὲ μὴ γινώσκουσιν αἰεὶ ἄλλοτε ἄλλως.

(13) Σιδήρου ὄργανα· τέχνησι τὸν σίδηρον περιτήκουσι, πνεύματι ἀναγκάζοντες τὸ πῦρ, τὴν ύπαρχουσαν τροφὴν ἀφαιρέοντες, ματὶ ἀναγκάζοντες τὸ πῦρ, τὴν ύπαρχουσαν τροφὴν ἀφαιρέοντες, ἀραιὸν δὲ ποιήσαντες, παίουσι καὶ συνελαύνουσιν, ὑδατος δὲ ἄλλου τροφῆς ισχυρὸν γίνεται. Ταῦτα πάσχει ἀνθρωπος ὑπὸ παιδοτρίβου· τὴν ύπαρχουσαν τροφὴν πυρὶ ἀφαιρέεται, ὑπὸ πνεύματος ἀναγκαζόμενος· ἀραιούμενος δὲ χόπτεται, τρίβεται, καθαίρεται, ὑδάτων δὲ ύπαγωγῇ ἄλλοθεν ισχυρὸς γίνεται.

(14) Καὶ οἱ γναφέες ταῦτὸ διαπρῆσσονται, λακτίζουσι, χόπτουσιν, ἔλκουσι, λυμαῖνόμενοι ισχυρότερα ποιέουσι, κείροντες τὰ ύπερέχοντα, καὶ παραπλέχοντες, καλλίω ποιέουσι· ταῦτα πάσχει ὄνθρωπος.

(15) Σκυτέες τὰ ὄλα καὶ τὰ μέρεα διαιρέουσι, καὶ τὰ μέρεα ὄλα ποιέουσι, τάμνοντες δὲ καὶ κεντέοντες τὰ σα-

μεταφέρεται από το παιδί στον ἄνδρα, ώστε να γνωρίζει το μέλλον από το παρόν, αυτός που δεν υπάρχει δεν προέρχεται από τον θάνατο, αλλά από το ζωντανό, γνωρίζει το ζωντανό από το νεκρό. Η κοιλιά δεν ἔχει αντίληψη, αλλά με αυτή αντιλαμβανόμαστε ὅτι διψάει ἢ πεινάει. Αυτά είναι τα συμβάντα της μαντικῆς τέχνης καὶ της ανθρώπινης φύσης, καὶ οι γνώστες τα αντιλαμβάνονται ορθά, ενώ οι μη γνώστες ἄλλοτε ἔτσι ἄλλοτε αλλιώς.

(13) Όργανα του σιδήρου. Με ορισμένες τεχνικές λιώνουν τον σίδηρο, εξαναγκάζοντας το πῦρ με τον αέρα, αφαιρώντας την υπάρχουσα τροφή, αραιώνουν τον σίδηρο, τον χτυπούν καὶ τον πλάθουν, καὶ με την τροφοδοσία ἄλλου νερού, τον κάνουν ισχυρό. Αυτά εφαρμόζει καὶ ο παιδοτρίβης. Αφαιρεί με το πῦρ την τροφή που υπάρχει εξαναγκάζοντάς την με τον αέρα. Αραιώνει τον ἀνθρωπό, τον χτυπάει, τον τρίβει, τον καθαίρει καὶ τον κάνει ισχυρό με νερά που έρχονται από αλλού.

(14) Καὶ οι γναφείς [που κατεργάζονται ή ξαίνουν υφάσματα] κάνουν το ἴδιο πράγμα, πατούν δυνατά με τα πόδια, χτυπούν, τραβούν, βιάζοντας τα υφάσματα τα κάνουν ισχυρότερα, κουρεύοντας ὅτι υπερέχει καὶ περιπλέκοντας τα κάνουν καλύτερα. Το ἴδιο συμβαίνει με τον ἀνθρωπό.

(15) Οι δερματάδες διαιρούν το ὄλο καὶ τα μέρη, κόβοντας καὶ κεντώντας κάνουν υγιή τα σαθρά. Το ἴδιο

θρὰ ύγιεα ποιέουσιν. Καὶ ἄνθρωπος δὲ ταύτῳ πάσχει· ἐκ τῶν ὅλων μέρεα διαιρέεται, καὶ ἐκ τῶν μερέων συντίθεμένων ὅλα γίνεται· κεντεόμενοί τε καὶ τεμνόμενοι τὰ σαθρὰ ὑπὸ τῶν ἴητρῶν ύγιαίνονται· καὶ τόδε ἴητρικῆς τὸ λυπέον ἀπαλλάσσειν, καὶ ὑφ' οὐ πονέει ἀφαιρέοντα ύγιεα ποιέειν. Ἡ φύσις αὐτομάτῃ ταῦτα ἐπίσταται· καθήμενος πονέει ἀναστῆναι, κινεύμενος πονέει ἀναπαύσασθαι, καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἔχει ἡ φύσις ἴητρικῆς.

(16) Τέχτονες πρίοντες ὁ μὲν ὥθεει, ὁ δὲ ἔλκει· τὸ αὐτὸ ποιέειν ἀμφοτέρως φέρει· τρυπῶσιν, ὁ μὲν ἔλκει, ὁ δὲ ὥθεει· πιέζοντων ὅνω ἔρπει, τὸ δὲ κάτω· μείω ποιέοντες πλείω ποιέουσι, καὶ πλείω ποιέοντες μείω ποιέουσι, φύσιν τε ἄνθρωπου μιμέονται. Πνεῦμα τὸ μὲν ἔλκει, τὸ δὲ ὥθεει, τὸ δ' αὐτὸ ποιέειν ἀμφοτέρως φέρει· σίτων τὰ μὲν κάτω πιέζεται, τὰ δὲ ὅνω ἔρπει. Ἀπὸ μιῆς φυχῆς διαιρεομένης πλείους καὶ μείους καὶ μέζονες καὶ ἐλάσσονες.

(17) Οἰκοδόμοι ἔχ διαφόρων σύμφορον ἐργάζονται, τὰ μὲν ἔηρὰ ύγραινοντες, τὰ δὲ ύγρὰ ἔηραινοντες, τὰ μὲν ὅλα διαιρέοντες, τὰ δὲ διηρημένα συντίθεντες· μὴ οὔτω δὲ ἔχοντων οὐκ ἂν ἔχοι ἢ δεῖ. Δίαιταν ἄνθρωπίνην μιμέε-

συμβαίνει με τον ἄνθρωπο. Το όλο διαιρείται σε μέρη και από τη σύνθεση των μερών δημιουργείται το όλο. Όταν οι γιατροί κεντούν και κόβουν τα σαθρά αποκαθιστούν την υγεία. Αυτό είναι γνώρισμα της ιατρικής, να απομακρύνει αυτό που προκαλεί το κακό, και αφαιρώντας την αιτία του πόνου να αποκαθιστά την υγεία. Αυτά η φύση τα κάνει από μόνη της. Όταν κάποιος κάθεται, θέλει να σηκωθεί, όταν κινείται, θέλει ν' αναπαύεται και άλλα παρόμοια έχουν η φύση και η ιατρική.

(16) Οι μαραγκοί όταν πριονίζουν ο ένας σπρώχνει και ο άλλος τραβάει, και οι δύο κάνουν το ίδιο πράγμα. Όταν τρυπούν, ο ένας τραβάει και ο άλλος σπρώχνει. Όταν πιέζουν το ένα ανεβαίνει και το άλλο κατεβαίνει. Κάνοντας λιγότερα κάνουν περισσότερα, και μιμούνται τη φύση του ανθρώπου. Ο άνεμος από τη μια τραβάει, από την άλλη σπρώχνει, και οι δύο τρόποι κάνουν το ίδιο πράγμα. Από τις τροφές ένα μέρος πιέζεται κάτω, ενώ άλλο μέρος πηγαίνει επάνω. Από μια φυχή που διαιρείται προκύπτουν περισσότερες και λιγότερες και μεγαλύτερες και μικρότερες.

(17) Οι οικοδόμοι από πράγματα διαφορετικά κατασκευάζουν κάτι που συμφωνεί, υγραίνοντας τα ξερά και ξεραίνοντας τα υγρά, διαιρώντας τις ολότητες και συνθέτοντας τα διαιρεμένα. Αν αυτά δεν γίνονταν έται, δεν θα επιτυγχανόταν ο σκοπός. Μιμούνται την ανθρώπινη διατροφή, υγραίνοντας τα ξερά, ξεραίνο-

ται, τὰ μὲν ἔηρά ὑγραίνοντες, τὰ δὲ ὑγρά ἔηραίνοντες, τὰ μὲν ὅλα διαιρέουσι, τὰ δὲ διηρημένα ἔυντιθέασι, ταῦτα πάντα διάφορα ἔόντα ἔυμφέρει τῇ φύσει.

(18) [Μουσικῆς ὄργανον ὑπάρχου θεῖ πρῶτον, ἐνῷ δηλώσει ἀβούλεται ἀρμονίῃ.] συντάξεις ἐκ τῶν αὐτῶν οὐχ αἱ αὐταὶ, ἐκ τοῦ ὁξέος, ἐκ τοῦ βαρέος, ὄνόματι μὲν ὄμοιών, φθόγγῳ δὲ οὐχ ὄμοιών· τὰ πλεῖστα διάφορα μάλιστα ἔυμφέρει, καὶ τὰ ἐλάχιστα διάφορα ἥκιστα ἔυμφέρει· εἰ δὲ ὄμοια πάντα ποιήσει τις, οὐκ ἔνι τέρψις· αἱ πλεῖσται μεταβολαὶ καὶ πολυειδέσταται μάλιστα τέρπουσιν. Μάγειροι ὄφα σκευάζουσιν ἀνθρώποισι διαφόρων, συμφόρων, παντοδαπά ἔυγχρίνοντες, ἐκ τῶν αὐτῶν οὐ τὰ αὐτὰ, βρῶσιν καὶ πόσιν ἀνθρώπων· ἦν δὲ πάντα ὄμοια ποιῆση, οὐκ ἔχει τέρψιν· οὐδὲ εἰ ἐν τῷ αὐτῷ πάντα ἔυντάξειεν, οὐκ ἀν ἔχοι ὄρθως. Κρούεται τὰ χρούματα ἐν μουσικῇ τὰ μὲν ἀνω, τὰ δὲ κάτω. Γλῶσσα μουσικὴν μιμέεται διαγινώσκουσα μὲν τὸ γλυκὺ καὶ τὸ ὁξὺ τῶν προσπιπτόντων, καὶ τὰ διάφωνα καὶ ἔυμφωνα· κρούεται δὲ τοὺς φθόγγους ἀνω καὶ κάτω, καὶ οὔτε τὰ ἀνω κάτω κρουόμενα ὄρθως ἔχει οὔτε τὰ κάτω ἀνω· καλῶς δὲ ἡρμοσμένης γλώσσης, τῇ συμφωνίῃ τέρψις, ἀναρμόστου δὲ λύπη.

(19) Νακοδέφαι τείνουσι, τρίβουσι, κτενίζουσι, πλύνου-

ντας τα υγρά, διαιρούν τα σύνολα, ανασυνθέτουν τα διαιρεμένα. Όλ' αυτά που είναι διαφορετικά συμφωνούν στη φύση του ανθρώπου.

(18) [Στη μουσική πρέπει πρώτα να υπάρχει ἕνα ὄργανο με το οποίο η αρμονία θα δείξει αυτά που θέλει:] αρμονίες από τα ἴδια οχι ἴδιες, απ' το οξύ καὶ το βαρύ, που είναι ὄμοια ως προς το ὄνομα, αλλά οχι ὄμοια ως προς τον ἥχο. Αυτά που διαιφέρουν πάρα πολύ είναι πάρα πολύ σύμφωνα, ενώ αυτά που διαιφέρουν ελάχιστα συμφωνούν ελάχιστα. Αν μάλιστα κάνει κανείς τα πάντα ὄμοια, καταργείται η τέρψη. Οι μεγάλες καὶ οι πολυειδεῖς μεταβολές τέρπουν εξαιρετικά. Οι μάγειροι ετοιμάζουν τροφές αναμειγνύοντας ουσίες παντοδαπές από διαφορετικά, από σύμφωνα, από τα ἴδια ανόμοια. Αυτές είναι οι τροφές καὶ τα ποτά των ανθρώπων. Αν κανείς κάνει τα πάντα ὄμοια, δεν υπάρχει τέρψη. Καὶ δεν θα ἥταν ορθό το να τα βάλει κανείς όλα στο ἴδιο. Στη μουσική οι ἥχοι χτυπιούνται, ἀλλοι φηλά καὶ ἀλλοι χαμηλά. Η γλώσσα μιμείται τη μουσική διαχρίνοντας το γλυκό καὶ το ὁξινό σ' αυτά που πέφτουν επάνω της, αυτά που διαιφέρουν καὶ αυτά που συμφωνούν. Χτυπάει τους ἥχους φηλά καὶ χαμηλά. Καὶ οὔτε οι φθόγγοι που κρούονται φηλά είναι ορθοί, οὔτε αυτοί που κρούονται χαμηλά. Όταν η γλώσσα εναρμονιστεί σωστά, προκύπτει τέρψη από τη συμφωνία, ενώ όταν δεν εναρμονιστεί προκύπτει δυσαρέσκεια.

(19) Οι βιρσοδέφαι τεντώνουν, τρίβουν, κτενίζουν,

σι, ταῦτα παιδίων θεραπηή. Πλοκέες ἄγοντες κύκλῳ πλέκουσιν, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἐς τὴν ἀρχὴν τελευτῶσι· τοῦτο περίοδος ἐν τῷ σώματι, ὡκόθεν ἀρχεται, ἐπὶ τοῦτο τελευτᾶ.

(20) *Χρυσίον ἐργάζονται, κόπτουσι, πλύνουσι, τήκουσι πυρὶ μαλακῷ, ἰσχυρῷ δὲ οὐ συνίσταται· ἀπεργασάμενοι πρὸς πάντα χρῶνται· ἄνθρωπος σῖτον κόπτει, πλύνει, ἀλήθει, πυρώσας χρῆται, ἰσχυρῷ μὲν πυρὶ ἐν τῷ σώματι οὐ συνίσταται, μαλθακῷ δέ.*

(21) *Ανδριαντοποιοί μίμησιν σώματος ποιέουσιν πλήν φυχῆς, γνώμην δὲ ἔχοντα οὐ ποιέουσιν, ἐξ ὕδατος καὶ γῆς, τὰ ὑγρὰ ἔνηραίνοντες καὶ τὰ ἔνηρὰ ὑγραίνοντες, ἀφαιρέονται ἀπὸ τῶν ὑπερεχόντων, καὶ προστιθέασι πρὸς τὰ ἐλλείποντα, ἐκ τοῦ ἐλαχίστου πρὸς τὸ μέγιστον αὔξοντες. Ταῦτα πάσχει ὁ ἄνθρωπος, αὔξεται ἀπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐς τὸ μέγιστον, ἐκ τῶν ὑπερεχόντων ἀφαιρούμενος, τοῖσιν ἐλλείπουσι προστιθεῖς, τὰ ἔνηρὰ ὑγραίνων καὶ τὰ ὑγρὰ ἔνηραίνων.*

(22) *Κεραμέες τροχὸν δινέουσι, καὶ οὔτε ὅπίσω οὔτε πρώσω προχωρέει, καὶ ἀμφοτέρωσε ἄμα τοῦ ὅλου μιμῆτῆς τῆς περιφορῆς ἐν δὲ τῷ αὐτῷ ἐργάζονται περιφερομένῳ παντοδαπά, οὐδὲν ὅμοιον τὸ ἔτερον τῷ ἔτερῷ ἐξ*

πλύνουν. Αυτή είναι η φροντίδα για τα παιδιά. Οι υφαντουργοί πλέκουν με κυκλική περιφορά, ξεκινώντας από την αρχή καταλήγουν στην αρχή. Αυτό είναι η κυκλοφορία μέσα στο σώμα, από εκεί που ξεκινάει εκεί καταλήγει.

(20) Οι χρυσοχόοι επεξεργάζονται το χρυσό, το χτυπούν, το πλύνουν, το λιώνουν με μαλακό πυρ, με δυνατό χάνει τη συνοχή του. Αφού το δουλέψουν έτσι, το χρησιμοποιούν σε πλήθος χρήσεις. Οι ἄνθρωποι χτυπούν το στάρι, το πλύνουν, το αλέθουν, το βάζουν στη φωτιά καὶ το χρησιμοποιούν, με δυνατή φωτιά δεν στέκεται στο σώμα, αντίθετα με τη μαλακή.

(21) Οι ανδριαντοποιοί κάνουν μιμήσεις του σώματος εκτός της φυχῆς. Δεν κάνουν έργα που έχουν φρόνηση, δημιουργούν με νερό καὶ χώμα, ξεραίνοντας τα υγρά καὶ υγραίνοντας τα ἔνηρά, αφαιρούν αυτά που προεξέχουν καὶ προσθέτουν εκεί που υπάρχει ἐλλειψη, αυξάνοντας το ἔργο τους από το ελάχιστο στο μέγιστο, αφαιρώντας ὅσα προεξέχουν καὶ προσθέτοντας ὅπου υπάρχει ἐλλειψη, υγραίνοντας τα ἔνηρά καὶ ξεραίνοντας τα υγρά.

(22) Οι κεραμείς γυρνούν τον τροχό, που δεν προχωράει οὔτε προς τα πίσω οὔτε προς τα μπρος, καὶ που συγχρόνως μιμείται την περιφορά του σύμπαντος. Μέσα στον ἴδιο τροχό που γυρνάει δημιουργούν ποικιλότατα ἔργα, που κανένα τους δεν είναι ὅμοιο με κάποιο ἄλλο, αν καὶ παράγονται από τα ἴδια υλικά με τα

τῶν αὐτῶν τοῖσιν αὐτοῖσιν ὄργάνοισιν. Ἀνθρωποι ταῦτα πάσχουσι καὶ τἄλλα ζῶα, ἐν τῇ αὐτῇ περιφορῇ πάντα ἐργάζονται, ἐκ τῶν αὐτῶν ὅμοιοι οὐδὲν τοῖσιν αὐτοῖσιν ὄργάνοισιν, ἐξ ὑγρῶν ἔηρά ποιέοντες καὶ ἐκ τῶν ἔηρῶν ὑγρά.

(23) *Γραμματικὴ τοιόνδε· σχημάτων σύνθεσις, σημήια φωνῆς ἀνθρωπίνης, δύναμις τὰ παροιχόμενα μνημονεύσαι, τὰ ποιητέα δηλῶσαι· δι’ ἐπτὰ σχημάτων ἡ γνῶσις· ταῦτα πάντα ἀνθρωπὸς διαπρήσσεται καὶ ὁ ἐπιστάμενος γράμματα καὶ ὁ μὴ ἐπιστάμενος. Δι’ ἐπτὰ σχημάτων καὶ ἡ αἰσθησις ἡ ἀνθρώπων, ἀκοή φόφων, ὄφις φανερῶν, δίν ὄδμῆς, γλῶσσα ἡδονῆς καὶ ἀγδίης, στόμα διαλέκτου, σώμα φαύσιος θερμοῦ ἢ φυχροῦ, πνεύματος διέξοδοι ἔσω καὶ ἔξω· διὰ τούτων γνῶσις ἀνθρώποισιν.*

(24) *Ἄγωνίη, παιδοτριβίη τοιόνδε· διδάσκουσι παρανομέειν κατὰ νόμον, ἀδικέειν δικαίως, ἔξαπατεῖν, κλέπτειν, ἀρπάζειν, βιάζεσθαι τὰ κάλλιστα καὶ αἰσχιστά· ὁ μὴ ταῦτα ποιέων κακός, ὁ δὲ ταῦτα ποιέων ἀγαθός· ἐπίδειξις τῶν πολλῶν ἀφροσύνης, θεῶνται ταῦτα καὶ κρίνουσιν ἔνα ἐξ ἀπάντων ἀγαθὸν, τοῦς δὲ ἄλλους κακούς· πουλλοὶ θαυμάζουσιν, ὀλίγοι γινώσκουσιν. Ἐς ἀγορὴν ἐλθόντες ἀνθρωποι ταῦτα διαπρήσσονται· ἔξαπατῶσι πωλέοντες καὶ ὠνεόμενοι· ὁ πλεῖστα ἔξαπατήσας, οὗτος*

ἴδια ὄργανα. Το ἴδιο συμβαίνει με τους ανθρώπους καὶ τα ἄλλα ζῶα. Επεξεργάζονται τα πάντα στην ἴδια περιφορά, χωρίς να προκύπτει τίποτε ὄμοιο από τις ἴδιες ύλες καὶ τα ἴδια ὄργανα, ξεραίνοντας τα υγρά καὶ υγραίνοντας τα ἔηρά.

(23) Η γραμματικὴ είναι το εξής: σύνθεση σχημάτων, σημάδια της ανθρώπινης φωνῆς, δύναμη που απομνημονεύει το παρελθόν, που υπενθυμίζει τα πραχτέα. Η γνώση γίνεται με επτά σχήματα. Όλα αυτά τα κάνουν οι ἀνθρωποι είτε γνωρίζουν γράμματα είτε όχι. Με επτά σχήματα γίνεται καὶ η αισθητήρια αντίληψη των ανθρώπων, η ακοή για τους ήχους, η όραση για τα ορατά, η μύτη για την οσμή, η γλώσσα για τις ευχάριστες ή δυσάρεστες γεύσεις, το στόμα για την ομιλία, το σώμα για την αφή του θερμού ἢ του φυχρού, διέξοδοι του αέρα προς τα μέσα καὶ προς τα ἔξω. Με αυτά οι ἀνθρωποι φτάνουν στη γνώση.

(24) Οι γυμναστές καὶ οι παιδοτριβεῖς κάνουν τα εξής: διδάσκουν να παρανομεί κανέις σύμφωνα με τον νόμο, να αδικεί δίκαια, να εξαπατά, να υποκλέπτει, να αρπάζει, να εξαναγκάζει, να πράττει τα ωραία καὶ τα αἰσχιστά. Όποιος δεν τα κάνει αυτά, είναι κακός, όποιος τα κάνει, καλός. Εδώ φαίνεται η αφροσύνη των πολλών: τα βλέπουν αυτά καὶ από όλους θεωρούν καλό μόνο ἔναν, ενώ τους ἄλλους τους κρίνουν κακούς. Πολλοὶ θαυμάζουν, λίγοι γνωρίζουν. Οι ἀνθρωποι ὅταν ἐρθουν στην αγορά κάνουν τα ἴδια: εξαπατούν

θαυμάζεται. Πίνοντες καὶ μανόμενοι ταῦτα διαπρήσονται. Τρέχουσι, παλαίουσι, μάχονται, κλέπτουσιν, ἔξαπατῶσιν, εἰς ἔκ πάντων κρίνεται. Υποκριταὶ καὶ ἔξαπαταὶ, πρὸς εἰδότας λέγουσιν ἄλλα καὶ φρονέουσιν ἔτερα, οἱ αὐτοὶ ἔξέρπουσι καὶ ἐσέρπουσιν οὐχ οἱ αὐτοὶ· ἐνὶ δὲ ἀνθρώπῳ ἄλλα μὲν λέγειν, ἄλλα δὲ ποιέειν, καὶ τὸν αὐτὸν μὴ εἶναι τὸν αὐτὸν, καὶ ποτὲ μὲν ἄλλην ἔχειν γνώμην, ὅτε δὲ ἄλλην. Οὕτω μὲν οἱ τέχναι πᾶσαι τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἐπικοινωνέουσιν.

2. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, Περὶ Τροφῆς

(1) *Τροφὴ καὶ τροφῆς εἶδος, μία καὶ πολλαῖ·*

(2) *Αὐξεῖ δὲ καὶ ρώννυσι καὶ σαρκοῖ καὶ ὁμοιοῖ καὶ ἀνομοιοῖ τὰ ἐν ἑκάστοισι κατὰ φύσιν· τὴν ἑκάστου καὶ τὴν ἔξ ἀρχῆς δύναμιν.*

(3) *Τροφὴ δὲ τὸ τρέφον, τροφὴ δὲ τὸ οἶν, τροφὴ δὲ τὸ μέλλον.*

(4) *Ἀρχὴ δὲ πάντων μία καὶ τελευτὴ πάντων μία καὶ ἡ αὐτὴ τελευτὴ καὶ ἀρχὴ.*

πουλώντας καὶ αγοράζοντας. Ὅποιος εξαπατήσει περισσότερο, αυτός θαυμάζεται. Όταν πίνουν καὶ καταλαμβάνονται από μανία, κάνουν τα ἴδια. Τρέχουν, παλεύουν, μάχονται, κλέβουν, εξαπατούν: ἕνας μόνο από όλους ξεχωρίζει. Οι γηθοποιοί καὶ οι ξεγελαστές μπροστά σε ανθρώπους που γνωρίζουν, ἄλλα λένε καὶ ἄλλα έχουν στο μυαλό τους, μπαίνουν οι ἴδιοι καὶ βγαίνουν όχι οι ἴδιοι, καὶ είναι γνώρισμα ενός ανθρώπου ἄλλα να λέει καὶ ἄλλα να κάνει, καὶ ο ἴδιος να μην είναι ο ἴδιος καὶ πότε να ἔχει την μία γνώμη καὶ πότε την ἄλλη. Έτσι όλες οι τέχνες είναι συναφείς με την ανθρωπίνη φύση.

2. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ, Περὶ Τροφῆς

(1) *Τροφή καὶ είδη τροφῆς, μία καὶ πολλές.*

(2) *Αυξάνει καὶ δυναμώνει καὶ σαρκώνει καὶ εξομιώνει καὶ ανομοιώνει σύμφωνα με τη φύση κάθε μέρους καὶ σύμφωνα με την αρχική δύναμη.*

(3) *Τροφή αυτό που τρέφει, τροφή το ποιον, τροφή αυτό που θα γίνει.*

(4) *Αρχὴ των πάντων μία καὶ τέλος των πάντων ἐνα, το ἴδιο η αρχὴ καὶ το τέλος.*

(12) Καὶ πάντων ἐς θερμασίην βλάπτει καὶ ὠφελεῖ· ἐς φύξιν βλάπτει καὶ ὠφελεῖ· ἐς δύναμιν βλάπτει καὶ ὠφελεῖ.

(14) Χυλοὶ ... αὐτόματοι καὶ οὐκ αὐτόματοι, ἡμῖν μὲν αὐτόματοι, αἰτίῃ δ' οὐκ αὐτόματοι· αἰτίης δὲ τὰ μὲν δῆλα, τὰ δ' ἄδηλα, καὶ τὰ μὲν δυνατὰ, τὰ δ' ἀδύνατα.

(15) Φύσις ἔξαρχει πάντα πᾶσιν.

(17) Μία φύσις ἐστὶ ταῦτα πάντα καὶ οὐ μία· πολλαὶ φύσιές εἰσι ταῦτα πάντα καὶ μία.

(19) Ἐν τροφῇ φαρμακείη ἄριστον, ἐν τροφῇ φαρμακείη φλαῦρον, φλαῦρον καὶ ἄριστον πρὸς τί.

(21) Τροφὴ οὐ τροφὴ, ἢν μὴ δύνηται· μὴ τροφὴ τροφὴ, ἢν οἶον τε ἥ τρέφεσθαι· οὖνομα τροφὴ, ἔργον δὲ οὐχί· ἔργον τροφὴ, οὖνομα δὲ οὐχί.

(23) Ξύρροια μία, ξύμπνοια μία, ξυμπαθέα πάντα· κατὰ μὲν οὐλομελίνην πάντα, κατὰ μέρος δὲ τὰ ἐν ἔκάστῳ

(12) Η τροφή στη θερμότητα των πάντων βλάπτει και ωφελεί. Στην φύξη βλάπτει και ωφελεί. Σύμφωνα με τη δύναμη της βλάπτει και ωφελεί.

(14) Χυλοί ... αυτόματοι και μη αυτόματοι, για μας αυτόματοι, για την αιτία όχι αυτόματοι. Όσον αφορά την αιτία, άλλα είναι φανερά, άλλα άδηλα, άλλα πιθανά και άλλα αδύνατα.

(15) Η φύση επαρχεί σε όλα για όλα.

(17) Όλα αυτά είναι μια φύση και όχι μία. Όλα αυτά είναι πολλές φύσεις και μία φύση.

(19) Στη διατροφή η εκκένωση είναι πράγμα καλό, αλλά και κακό. Κακό ή καλό σύμφωνα με τις περιστάσεις.

(21) Η τροφή δεν είναι τροφή, αν δεν μπαίνει να θρέψει. Η μη τροφή είναι τροφή, αν μπορεί να θρέψει. Τροφή ως προς το όνομα, όχι ως προς το έργο. Τροφή ως προς το έργο, όχι ως προς το όνομα.

(23) Μια συρροή, μια σύμπνοια, τα πάντα συμπάσχουν. Τα πάντα συμπνέουν, ως προς την ολομέλεια. Ως προς τα επιμέρους, τα μέρη του κάθε μέρους συμ-

μέρει μέρεα πρὸς τὸ ἔργον.

(24) Ἀρχὴ μεγάλη εἰς ἔσχατον μέρος ἀφικνέεται· ἐξ ἔσχατου μέρους ἐσ ἀρχὴν μεγάλην ἀφικνέεται· μία φύσις εἶναι καὶ μὴ εἶναι.

(40) ... τὸ ξύμφωνον διάφωνον, τὸ διάφωνον ξύμφωνον, γάλα ἀλλότριον ἀστεῖον, γάλα ἴδιον βλαβερὸν, γάλα ἀλλότριον βλαβερὸν, γάλα ἴδιον ὡφέλιμον.

(45) Ὁδὸς ἄνω κάτω, μία.

3. ΣΚΥΘΙΝΟΣ Ο ΤΗΙΟΣ, "Ιαμβοι περὶ φύσεως. Πβ. ΑΙ 16).

α' ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περί ... Πυθίαν 17, 402a ... περὶ τῆς λύρας ἦν ἀρμόζεται

Ζηνὸς εὐειδῆς' Απόλλων πᾶσαν, ἀρχὴν καὶ τέλος συλλαβών, ἔχει δὲ λαμπρὸν πλῆκτρον ἥλιου φάσις.

β' ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἐκλογαὶ I 8, 43

...πάντων χρόνος
ὕστατον καὶ πρῶτον ἔστι, κανὸν ἔσυντὸν πάντ' ἔχει
κάστιν εἰς κούκλης τοῖς· δεῖ δ' ἐξ ἔόντος οὐχεται
καὶ πάρεστιν αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐναντίην ὁδὸν.

πνέουν πρὸς τὸ ἔργο.

(24) Η μεγάλη αρχή φτάνει στο ἔσχατο σημείο. Από το ἔσχατο σημείο φτάνει στην μεγάλη αρχή. Μία είναι η φύση του είναι καὶ του μη είναι.

(40) Αυτό που συμφωνεί, διαφωνεί, αυτό που διαφωνεί, συμφωνεί. Το ξένο γάλα ωφέλιμο, το δικό γάλα βλαβερό, το ξένο γάλα βλαβερό, το δικό γάλα ωφέλιμο.

(45) Ο δρόμος πρὸς τὰ επάνω καὶ πρὸς τὰ κάτω είναι ἔνας.

3. ΣΚΥΘΙΝΟΣ Ο ΤΗΙΟΣ, "Ιαμβοι περὶ φύσεως. Πβ. ΑΙ 16.

α' ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Περί ... Πυθίαν 17, 402a ... για τη λύρα, που την ρυθμίζει ο Απόλλων, ο ωραίος γιος του Δία, συνενώνοντας την αρχὴν καὶ το τέλος, καὶ που οι λαμπτερές χορδές της έχουν το φως του ἥλιου.

β' ΣΤΟΒΑΙΟΣ, Ἐκλογαὶ I 8, 43.

Ο χρόνος είναι για τα πάντα το τελευταίο καὶ το πρώτο, καὶ περιέχει μέσα του τα πάντα καὶ είναι ἔνας καὶ δεν είναι. Καὶ πάντα φεύγει από αυτό που είναι καὶ εμφανίζεται ο ίδιος να διανύει ως πρὸς τον εαυτό

αύριον γάρ ήμιν ἔργω χθές τὸ δὲ χθές αύριον.

4. ΚΛΕΑΝΘΗΣ, fr. 537, 3-9 Ar nim (*Τμν. εἰς Δία*), Στοβ. I 12, 25.

σοὶ δὴ πᾶς ὅδε κόσμος ἐλισσόμενος περὶ γαῖαν
πείθεται, ἡ κεν ἄγης, καὶ ἐκών ὑπὸ σεῖο χρατεῖται·
τοῖον ἔχεις ὑποεργὸν ἀνικήτοις ἐνὶ χερσὶν
ἀμφήκη, πυρόντα, αἰειζώντα χεραυνόν·
τοῦ γάρ ὑπὸ πληγῆ φύσεως πάντ' ἔρριγα<σιν>·
ῷ σὺ κατευθύνεις κοινὸν λόγον, ὃς διὰ πάντων
φοιτᾷ, μιγνύμενος μεγάλοις μικροῖς τε φάεσσι.

5. ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, Βίων πράσις, 14.

Λουκιανός: ...σὺ δὲ τί κλάεις, ὡ βέλτιστε; πολὺ γάρ οἴ-
μαι κάλλιον σοὶ προσλαλεῖν.

Ἡράκλειτος: Ἡγέομαι γάρ, ὡ ξεῖνε, τὰ ἀνθρωπῆια
πρήγματα δίξυρά καὶ δακρυώδεα καὶ οὐδὲν αὐτῶν ὃ τι
μὴ ἐπικήριον· τῷ δὴ οἰκτείρω τε σφέας καὶ ὀδύρομαι, καὶ
τὰ μὲν παρεόντα οὐ δοκέω μεγάλα, τὰ δὲ ὑστέρω χρόνῳ
ἐσόμενα πάμπαν ἀνηρά, λέγω δὴ τὰς ἐκπυρώσιας καὶ
τὴν τοῦ ὄλου συμφορήν· ταῦτα ὀδύρομαι καὶ ὅτι ἔμπε-

τοι τον αντίθετο δρόμο. Γιατί για μας στην πράξη το
αύριο είναι χθες, και το χθες αύριο.

4. ΚΛΕΑΝΘΗΣ, fr. 537, 3-9 Ar nim (*Τμν. εἰς Δία*),
Στοβ. I 12, 25.

Όλος αυτός ο κόσμος που γυρνάει γύρω από τη γη σε
σένα υπακούει, όπου και να τον οδηγείς και αφήνεται
θεληματικά στην εξουσία σου. Τέτοιον βοηθό έχεις στ'
ανίκητα χέρια σου, τον τεράστιο πυρφόρο αιώνιο χε-
ραυνό. Γιατί με το χτύπημά του ριγούν τα πάντα στη
φύση. Μ' αυτόν εσύ κατευθύνεις τον κοινό λόγο, που
κατοικεί σ' όλα τα πράγματα, καθώς αναμειγνύεται
με τις μεγάλες και τις μικρές λάμψεις.

5. ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, Βίων πράσις, 14.

Λουκιανός: Κι εσύ, καημένε, γιατί κλαίς; Καλύτερα
λοιπόν να σου μιλήσω.

Ἡράκλειτος: Κλαίω, ξένε, γιατί θεωρώ ότι τα αν-
θρώπινα πράγματα είναι αξιολύπητα και αξιοδάχρυτα
και ότι τα πάντα υπόκεινται στον θάνατο. Γι' αυτό
σας οικτίρω και οδύρομαι. Αυτά που τώρα συμβαίνουν
δεν τα θεωρώ σοβαρά, αλλά αυτά που πρόκειται να
συμβούν είναι πραγματικά θλιβερά, εννοώ τις εκπυ-
ρώσεις και τη συμφορά του σύμπαντος. Γι' αυτά θρη-
νώ και για το ότι δεν υπάρχει τίποτε σταθερό, αλλά τα
πάντα στροβιλίζονται σαν σε κυκεώνα και είναι το ίδιο

δον ούδεν, ἀλλὰ καὶ ἡς κυκεῶνα τὰ πάντα συνειλέονται καὶ ἔστι τὸντὸ τέρφις ἀτέρφιή, γνῶσις ἀγνωσίη, μέγα μικρόν, ἄνω κάτω, περιχωρέοντα καὶ ἀμειβόμενα ἐν τῇ τοῦ αἰώνος παιδιῇ.

Λουκιανός: Τί γάρ ὁ αἰών ἔστι;

‘Ηράκλειτος’ Παῖς παιζὼν, πεσσεύων, <συμφερόμενος> διαφερόμενος.

Λουκιανός: Τί δὲ ἄνθρωποι;

‘Ηράκλειτος’ Θεοὶ θνητοί.

Λουκιανός: Τί δὲ θεοί;

‘Ηράκλειτος’ Ἀνθρώποι ἀθάνατοι.

Λουκιανός: Αἰνίγματα λέγεις, ὡς οὗτος, ἡ γρίφους συντίθης; ἀτεχνῶς γάρ ὥσπερ ὁ Λοξίας ούδεν ἀποσαφεῖς.

‘Ηράκλειτος’ Ούδεν γάρ μοι μέλει ύμέων.

Λουκιανός: Τοιγαροῦν ούδε ὧνήσεται σέ τις εὖ φρυνῶν.

‘Ηράκλειτος’ Εγώ δὲ κέλομαι πᾶσιν ἡβῆδὸν οἰμώζειν, τοῖσιν ὀνεομένοισι καὶ τοῖσιν οὐκ ὀνεομένοισι.

Λουκιανός: Τουτοὶ τὸ κακὸν οὐ πόρω μελαγχολίας ἐστίν.

πράγματα η τέρφη καὶ η μη τέρφη, η γνώση καὶ η ἀγνοία, το μεγάλο καὶ το μικρό, το επάνω καὶ το κάτω. Όλα αλλάζουν τόπο καὶ αλληλοδιαδέχονται σύμφωνα με το παιχνίδι της αιωνιότητας.

Λουκιανός: Τι λοιπόν είναι η αιωνιότητα;

‘Ηράκλειτος’ Ένα παιδί που παίζει, που παίζει με πεσσούς <που συμφωνεί με τον εαυτό του και> διαφωνεῖ.

Λουκιανός: Καὶ οι ἄνθρωποι τι είναι;

‘Ηράκλειτος’ Θεοί θνητοί.

Λουκιανός: Καὶ οι θεοί τι είναι;

‘Ηράκλειτος’ Ἀνθρώποι ἀθάνατοι.

Λουκιανός: Ε, φίλε, συνθέτεις αινίγματα ἡ γρίφους; Ακριβώς όπως ο Απόλλων, δεν διευχρινίζεις τίποτε.

‘Ηράκλειτος’ Γιατί δεν νοιάζομαι για σας καθόλου.

Λουκιανός: Μα καὶ κανένας λογικός δεν θα ενδιαφερθεί για σένα.

‘Ηράκλειτος’ Κι εγώ συμβουλεύω κι αυτοί που ενδιαφέρονται κι αυτοί που δεν ενδιαφέρονται να θρηνείτε όλοι από ἔφηβοι κι επάνω.

Λουκιανός: Αυτό το κακό δεν απέχει πολύ απ’ τη μελαγχολία.

W.K.C. GUTHRIE

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Ι. Διυσκολίες και μέθοδος

Μια πραγμάτευση της σκέψης του Ηρόκλειτου έχει να αντιμετωπίσει ιδιόμορφες δυσκολίες. Η έκφραση της σκέψης του θεωρούνταν ιδιαίτερα σκοτεινή, πόρισμα που προκύπτει πλήρως από τα αποσπάσματα που διασώθηκαν. Τόσο στον αρχαίο όσο και στο σύγχρονο κόσμο, έχει παράσχει μια πρόκληση στην ιδιοφυΐα των ερμηνευτών, στην οποία λίγοι μπόρεσαν να αντισταθούν. Ισως όχι εντελώς, δυστυχώς τα περισσότερα από τα αρχαία σχόλια έχουν εξαφανιστεί, αλλά ο άρχος όσων γράφτηκαν γι' αυτόν από τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα θα χρειαζόταν πολύ καιρό να αφομοιωθεί. Μερικοί από τους συγγραφείς αυτούς υπέρβαν ακαταπόνητοι μελετητές, άλλοι φιλόσοφοι ή θρησκευτικοί δάσκαλοι, που βρήκαν στις στημαίνουσες και γραφικές ρήσεις του Ηρόκλειτου μια εκπληκτική πρόβλεψη των δικών τους πεποιθήσεων.¹ Αν οι ερμηνείες των τελευταίων υποφέρουν από τη μεροληπτική τους στάση, οι πρώτοι μπορεί ιδιοσυγχρασιακά, επίσης, να έχουν αδυναμία να διεισδύσουν στις σκέψεις ενός ανθρώπου, που είχε τουλάχιστον μέσα του εξίσου τον προφήτη και τον ποιητή, όσο και το φιλόσοφο. Υπάρχει, επομένως, μια στρατιά σχολιαστών, από τους οποίους ούτε δύο δε συμφωνούν εντελώς μεταξύ τους. Και οι αμφιβολίες δεν περιορίζονται

στην αποσαφήνιση ενός δεδομένου συγγραφικού σώματος. Οι Diels-Kranz παρουσιάζουν, ως αποσπάσματα του Ηράκλειτου, 131 εδάφια, αλλά είναι ζήτημα ζωντανής συζήτησης, πόσο αυτά αναπαράγουν τα πραγματικά του λόγια, και σε ποιο βαθμό αποτελούν παράφραση ή προσθήκη από τον αρχαίο συγγραφέα, στα έργα του οποίου βρέθηκαν, ή από κάποιον προγενέστερό του συγγραφέα, στον οποίον τα βρήκε. Με δεδομένο ένα καθιερωμένο απόσπασμα, μπορεί να απομένει να διαλυθεί μια αμφιβολία για τη γραμματική του σύνταξη, προτού μπορέσουμε να προχωρήσουμε σε ευρύτερα ερωτήματα ή ερμηνεία. Αυτό είναι αναπόφευκτη συνέπεια του σκόπιμα μυστικού ύφους του Ηράκλειτου, και επισημάνθηκε ήδη από τον Αριστοτέλη (*Ρητορική*, 1407 II). Η δυσκολία της ερμηνείας των αποσπασμάτων στη μετάφραση, δε χρειάζεται παραπέρα έμφαση. Να μεταφράζεις, μερικές φορές, σημαίνει πως ήδη έχεις πάρει θέση σε ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα ερμηνείας. Θα ήταν ανεπιθύμητο, εδώ, να ληφθεί υπόψη το σύνολο των προηγούμενων ερευνών, ακόμα κι αν αυτό ήταν δυνατό. Θα επιχειρήσουμε, μονάχα, μια καινούργια έκθεση σε συνεχή μορφή, κάνοντας, όσο γίνεται περισσότερο, σε υποσημειώσεις, τις όποιες αναγκαίες αναφορές σε άλλες απόφεις. Εφόσον οποιαδήποτε ερμηνεία αυτού του παράδοξου στοχαστή πρέπει, σε κάποιο βαθμό, να είναι προσωπική, οι υποσημειώσεις αυτού του κεφαλαίου θα είναι πιο εκτεταμένες απ' όσο συνήθως, και θα συμβουλεύσουμε τον αναγνώστη να διαβάσει το κείμενο χωρίς αυτές, προκειμένου να παρακολουθήσει μια αναγκαστικά πολύπλοκη κατάσταση, και να συλλάβει τη γενική εικόνα που σχηματίζεται. Θα προσπαθήσω να καταλήξω σε μια πειστική εκδοχή τόσο των αποσπασμάτων όσο και των μαρτυριών (*testimonia*), δηλαδή σε παραφράσεις, συνόψεις και κριτικές του Ηράκλειτου από μεταγενέστερους συγγραφείς. Δε θα διστάσω να προτάξω μια μαρτυρία σε ένα απόσπασμα που αφορά στο ίδιο

θέμα, αν αυτό οδηγεί σε σαφέστερη και καλύτερη τάξη στην έκθεση, παρόλο που, βέβαια, αν οι μαρτυρίες αντιφέρουν ζωηρά, οποιαδήποτε σίγουρα ή πιθανότατα βεβαιωμένα αποσπάσματα, πρέπει να απορριφθούν για χάρη των ίδιων των λόγων του Ηράκλειτου. Η κοινή υπόθεση σύγχρονων ερευνητών είναι ότι, φιλόσοφοι και άλλοι, από τον Πλάτωνα και μετά, όταν τίθεται το ζήτημα της σαφούς παρουσίασης των απόφεων των προκατόχων τους, πρέπει να θεωρούνται ένοχοι μέχρι να αποδείξουν την αθωότητά τους. Αυτή η υπόθεση, τουλάχιστον για τον Αριστοτέλη και τους διαδόχους του, στηρίζεται σε έναν εντυπωσιακό όγκο μελέτης της δικής τους θεώρησης και των ερωτημάτων στη σκέψη τους, που ήταν αναπόφευκτα διαφορετικά από τις στοχαστικές πρακτικές και τα προβλήματα προγενέστερων και λιγότερο περισπούδαστων στοχαστών. Η αριστοτελεία θεώρηση επιβλήθηκε και κατέστησε ορισμένες υποθέσεις σχεδόν δεύτερη φύση για τους μεταγενέστερους.¹ Στην περίπτωση του Ηράκλειτου, έχουμε επιπλέον το πρόβλημα, ότι, μερικές από τις ιδέες του υιοθετήθηκαν και αναδιαμορφώθηκαν από τους Στωικούς, έτσι ώστε, σε μεταγενέστερες πηγές, υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο να διεισδύει στωική χροιά σε ό,τι υποτίθεται πως είναι πρωτότυπη σκέψη του Ηράκλειτου. Ενώ αυτές οι σκέψεις πρέπει να βρίσκονται συνεχώς στο νου μας, πρέπει να πούμε κάτι για την τήρηση της ισχύουσας νομικής αρχής και για την απαίτηση να αποδειχθεί η ενοχή. Εν όφει των αντιστοθμιστικών πλεονεκτημάτων που απολάμβαναν οι αρχαίοι συγγραφείς, ιδιαίτερα της κατοχής από μέρους τους περισσότερων αποδείξεων από πρώτο χέρι, αυτό φαίνεται μετριοπαθέστερο και μεθοδολογικά βασιμότερο. Οι γνωστές τους φιλοσοφικές προκαταλήψεις μπορεί να ταιριάζουν ή όχι σε μια συγκεκριμένη περίπτωση. Η διαδικασία που υιοθετείται εδώ, και, αναμφίβολα, τα αποτελέσματα που προκύπτουν, δε θα υιοθετηθούν απ' δύο τρόπους. Αυ-

τό πρέπει να μας απασχολεί λιγότερο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι καμιά παρουσίαση του Ηράκλειτου, που έχει επιχειρηθεί μέχρι σήμερα, δεν έχει κερδίσει καθολική αποδοχή ως πιστή αντανάκλαση της σκέψης του.

2. Πηγές

Οι πηγές της γνώσης μας για τον Ηράκλειτο έχουν απαριθμηθεί και εκτιμηθεί από τον G.S. Kirk στο έργο του Heraclitus: *The Cosmic Fragments*¹, και αυτό μπορεί να μας απαλλάσσει από μια ειδική προκαταρκτική μελέτη που, σε μεγάλο βαθμό, θα επαναλάμβανε το προσεκτικό έργο του. Κάτι πρέπει να προσθέσουμε ωστόσο, για μια συγκεκριμένη πηγή, τον Χριστιανό απολογητή Ιππόλυτο, επίσκοπο Ρώμης τον τρίτο αιώνα, που δεν επισημαίνεται από τον Kirk στην εισαγωγή του. Η θεώρηση του Ηράκλειτου αποτελεί τμήμα του έργου του: ανασκευή όλων των αιρέσεων, όπου επιδιώκει να αποδείξει ότι οι κύριες χριστιανικές αιρέσεις είναι στην ουσία αναβίωσεις ειδωλολατρικών συστημάτων σκέψης. Στην αρχή του ένατου βιβλίου ασχολείται με τις απόψεις του Νόητου, που δίδασκε ότι, εφόσον ο Πατέρης και ο Γιός είναι ταυτόσημοι, ο Πατέρης υπέφερε και πέθανε στο πρόσωπο του Γιού («πατροπασχιτισμός»). Αυτή η αίρεση, ισχυρίζεται ο Ιππόλυτος, έχει τις ρίζες της στη φιλοσοφία του Ηράκλειτου²: έτσι, η θεώρησή του για τον τελευταίο, προφανώς έχει συγκεκριμένη τάση και σκοπό. Παρόλα αυτά, είναι η πλουσιότερη μεμονωμένη πηγή συγκεκριμένων παραθεμάτων, και η προσέγγισή του υπήρξε αρκετά μεθοδική. «Ο επόμενος σκοπός μου», γράφει (IX,8,I, σελ. 241 Wendland) «είναι να εκθέσω την πλανημένη διδασκαλία στις πεποιθήσεις των Νοητιανών, εξηγώντας πρώτα τις αρχές του Ηράκλειτου του Σκοτεινού, και έπειτα να αποδεί-

ξω ότι οι λεπτομέρειες του συστήματός του είναι ηρακλειτικές.» Αυτή η διπλή διαίρεση διέπει το σχήμα του και, στην πορεία του πρώτου μέρους, παραβέτει τόσα πολλά αποσπάσματα, ώστε ακόμα και ένας επιφυλακτικός χριτικός, όπως ο Kirk, θεωρεί ότι «έχει πρόσβαση σε μια καλή επιτομή, αν όχι σε ολόκληρο βιβλίο του Ηράκλειτου» (σελ. 185, πρβλ. 211). Ο Kirk δεν μπορούσε να προχωρήσει περισσότερο, εφόσον δεν πιστεύει ότι ο ίδιος ο Ηράκλειτος έγραφε βιβλίο, αλλά ο Ιταλός Macchioro υποστήριξε (ευλογοφονέστερα απ' όσο σε πολλά θέματα) ότι ο Ιππόλυτος είχε το πρωτότυπο έργο του Ηράκλειτου μπροστά του, και ότι όλα του τα παραθέματα προέρχονται από ένα και μοναδικό κεφάλαιο ή τμήμα του. Ο Macchioro έδωσε μεγάλη βάση στη δήλωση του Ιππόλυτου στο IX,10,8 (σελ. 244 Wendland): «Στο κεφάλαιο αυτό αποκάλυψε ολόκληρη την πραγματική σκέψη του διά μας», και ισχυρίστηκε ότι τα παραθέματα είναι αρκετά πλήρη, για να επιτρέψουν μια ανάπλαση του σημαντικότατου κεφαλαίου στο οποίο αναφέρεται.³ Τουλάχιστον, ο Ιππόλυτος παρέχει έναν αριθμό αναμφίβολα γνήσιων ρήσεων του Ηράκλειτου, αντί για τις εκδοχές από δεύτερο και τρίτο χέρι της επιτομής του Θεόφραστου, που διηθείται μέσα από στωικό φύλτρο. Εξάλλου, ακόμα και αν ο στωικισμός και ο χριστιανισμός παρεμβάλλονται στην ερμηνεία των των ρήσεων, η τελευταία βασίζεται σε αυτά τα κείμενα, τα οποία υπήρξε αρκετά ευσυνείδητος, για να μας επιτρέψει να τα διαβάσουμε οι ίδιοι.

3. Γραπτά

Ούτε, όμως, συμφωνούν όλοι, πως ο Ηράκλειτος έγραφε βιβλίο. Ένα τέτοιο βιβλίο, ωστόσο, αναφέρεται στην αρχαιότητα από τον Αριστοτέλη και μετά⁴, αλλά μερικοί υπέθεσαν πως ήταν

μόνο μια συλλογή των ρήσεών του, που έγινε ίσως μετά το θάνατό του. Επιφυλακτικότερος είναι ο Kirk, που γράφει (σ. 7): «Διασκινδυνεύω την υπόθεση, ότι ο Ηράκλειτος δεν έγραψε βιβλίο, με τη δική μας έννοια της λέξης. Τα αποσπάσματα, ή πολλά από αυτά, έχουν την εμφάνιση απομονωμένων ρήσεων ή «γνωμών». Πολλά από τα συνδετικά μόρια που περιέχουν, ανήκουν σε μεταγενέστερες πηγές. Στη διάρκεια της ζωής του, ή ίσως λίγο μετά, έγινε μια συλλογή αυτών των ρήσεων, μάλλον από μαθητή του. Αυτό ήταν το «βιβλίο»: αρχικά, οι ρήσεις του Ηράκλειτου ήταν προφορικές, κι έτσι παρετέθησαν σε μια μορφή που εύκολα μπορεί να απομνημονεύσεις».

Αυτό βέβαια, όπως λέγει ο Kirk, είναι καθαρή υπόθεση. Ο Gigon (*Untersuchungen zu Heraklit*, 8) υποστήριζε ότι το προσεκτικά διατυπωμένο πρώτο απόσπασμα (fr. I) πρέπει, εξαιτίας του ύφους του, να υπήρξε το προσώπιο ενός συντεταγμένου (redigierten) βιβλίου, και ο Kirk το σχολιάζει ως εξής (σ.45): «Είναι το μακροσκελέστερο συνεχές απόσπασμα πεζού λόγου που έχουμε από τον Ηράκλειτο, και ο Gigon μπορεί να δικαιωθεί... εναντίον της άποφης του Diels και των άλλων, ότι το «βιβλίο» ήταν απλώς μια συλλογή «γνωμών» ή αφορισμών. Παρόλα αυτά, κλίνω προς την άποφη του Diels». Το γεγονός ότι πολλοί αρχαίοι συγγραφείς έγραφαν σχόλια για το έργο του Ηράκλειτου, αφήνει τον Kirk ασυγκίνητο, εφόσον, όπως τονίζει σωστά, το ότι έχουμε μόνο μια τυχαία συλλογή ρητών, που αποδίδονται σ' αυτόν, δεν έχει, με κανένα τρόπο, αποτρέψει σύγχρονους μελετητές από το να κάνουν το ίδιο. Πολλοί έχουν υιοθετήσει αντίθετη άποφη. Ο K. Deichgraeber έγραφε (*Philologus*, 1938-9, 20):

«Δεν ξέρουμε τίποτε για ανθολογία (florilegium), ούτε υπάρχει καμιά υπόνοια για κάτι τέτοιο, εκτός από την πηγή των υπαρχόντων αποσπασμάτων. Το έργο του Ηράκλειτου δεν μπο-

ρεί να υπήρξε τόσο εκτεταμένο, ώστε να δημιουργήσει επιτακτική ανάγκη για ξεχωριστή ανθολογία, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Επίκουρου, όπου, εν όφει της έκτασης της «Φυσικής» του και του πρακτικού της προσανατολισμού, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί έγραψε μια επιτομή».

Ο Regenbogen (*Gnomon*, 1995, 310) λέγει ότι τόσο ο Πλάτων, όσο και ο Αριστοτέλης, είχαν ολόκληρο το βιβλίο του Ηράκλειτου στα χέρια τους. Ο Mondolfo (*Phronesis*, 1958, 75), αφού αναφέρει τον Cherniss, έναν πολύ κριτικό ερευνητή, για τη δήλωση ότι ο «Αριστοτέλης είχε τα βιβλία [των Προσωρατικών] μάλλον στην πλήρη τους μορφή», προχωρεί και λέγει ότι, «όπου αναφέρεται ο Ηράκλειτος, ο ίδιος ο Αριστοτέλης ξεκαθαρίζει πως έχει πλήρη και άμεση γνώση του κειμένου». Το εδάφιο στον Αριστοτέλη βρίσκεται στη *Rhetorik*, 1407b II, και μεταφράστηκε από τον Rhys Roberts ως εξής: «Είναι γενικός κανόνας ότι, μια γραπτή σύνθεση, πρέπει να είναι ευανάγνωστη, και εύκολο να γίνει είναι μάλιστα το ίδιο πράγμα. Αυτό δεν μπορεί να ισχύει όπου υπάρχουν πολλοί σύνδεσμοι ή όπου η στίξη είναι δύσκολη, όπως στα γραπτά του Ηράκλειτου. Η στίξη του Ηράκλειτου δεν είναι εύκολο έργο, επειδή συχνά δεν μπορούμε να διαχρίνουμε αν μια συγκεκριμένη λέξη ανήκει σε ό, τι προηγείται ή σε ό, τι ακολουθεί. Έτσι, στην αρχή του βιβλίου του,⁶ λέγει... [ακολουθεί το πρώτο απόσπασμα (fr. 1)].

Αυτό είναι πειστική απόδειξη και, ακόμη κι αν ο Kirk μπορεί να γράψει (σ. 7): «Βέβαια, δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι ο Ηράκλειτος έγραψε βιβλίο ή όχι», το βάρος πρέπει, εν όφει ενός τετοιου εδαφίου, να σηκώσουν εκείνοι που θα υπεστήριζαν ότι δεν έγραψε.

4. Η εποχή και η ζωή του

Η ακριβής εποχή που έζησε ο Ηράκλειτος από την Έφεσο είναι δύσκολο να καθοριστεί με ακρίβεια, αλλά, παρά τις αμφιλεγόμενες μεθόδους του, ο Απολλόδωρος μπορεί να είχε κατά προσέγγιση δίκιο, όταν υπολόγιζε ότι «ήχασε» (δηλ. ήταν σαράντα ετών) γύρω στο 500 π.Χ. (Ολυμπιάδα 69η=503-500^ο ο Απολλόδωρος πρέπει να ήταν η πηγή του Διογένη Λαέρτιου, IX,1). Ο Kirk, στην εισαγωγή του οποίου μπορεί να αναφερθεί ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης, για τη συζήτηση αποδείξεων και προγενέστερων απόφεων, συμπεραίνει ότι το φιλοσοφικό του έργο ολοκληρώθηκε πιθανώς το 480, όταν, σύμφωνα με αυτό τον υπολογισμό, θα ήταν εξήντα χρονών. Αυτό εναρμονίζεται με τις αναφορές στον Πυθαγόρα, τον Εκαταίο και τον Ξενοφόνη, καθώς και με την πιθανότητα ότι το έργο του ήταν ήδη γνωστό στον Παρμενίδη, που ήταν νεότερός του κατά 25 χρόνια. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Παρμενίδης, φαίνεται να εξηγείται μόνο αν υποθέσουμε ότι σκόπιμα επαναλαμβάνει φράσεις του Ηράκλειτου με χριτικό πνεύμα.⁷ Με την εξάρεση, ίσως, ότι ανήκει στη βασιλική δυναστεία της Έφεσου, δεν ξέρουμε τίποτε για τα εξωτερικά στοιχεία της ζωής του. Όλα τα άλλα, πρέπει να θεωρούνται απόχρυφα ανέδοτα, που προκύπτουν, ως επί το πλείστον, από τις ρήσεις του.⁸ Μερικοί σκέψητραν ότι ο οικείος χαρακτηρισμός τού «θρηνούντος φιλοσόφου» προέκυψε από μια παρερμηνεία της «μελαγχολίας» που του αποδόθηκε από το Θεόφραστο, η οποία, στην ιατρική ορολογία, δε σήμαινε μελαγχολία, αλλά μάλλον «παρορμητικότητα». Ωστόσο, αυτό φαίνεται απίθανα ασθενές θεμέλιο για την ιστορία την τόσο γνωστή στην αρχαιότητα, η οποία συνδέει το όνομά του με εκείνο του Δημόκριτου, και λέγει ότι, ενώ ο ένας έκλαιγε, ο άλλος γελούσε με τις

τρέλες της ανθρωπότητας.⁹ Ο Στράβων (XIV,632) αναφέρει το θύριο, ότι η Έφεσος ιδρύθηκε από τον Άνδροκλο, γιο του Κόδρου, βασιλιά της Αθήνας. Έτσι, έγινε κέντρο του ιωνικού βασιλείου, και, στην εποχή του Στράβωνα, τα μέλη της οικογένειας που θεωρούσαν πως είχε αυτή τη βασιλική καταγωγή, αποκαλούνταν βασιλείς και είχαν ορισμένα προνόμια, εν μέρει θρησκευτικά. Ο Ηράκλειτος ανήκε σ' αυτή την οικογένεια, και μάλλον ήταν ο αρχηγός της, εφόσον του ανήκε η «βασιλεία», την οποία ήμως παραχώρησε στον αδελφό του από περηφάνεια.¹⁰ Είτε η ιστορία είναι αληθινή είτε όχι (και, σε αντίθεση με άλλες για τον Ηράκλειτο, δεν προδίδει προφανές κίνητρο επινόησης) δίνει τον τόνο για όλα όσα ξέρουμε για το χαρακτήρα του, λαμβάνοντας υπόψη και την απόδειξη που δίνουν τα γραπτά του: ένας αριστοκράτης αινώτατου βαθμού και αρχαίς καταγωγής, του οποίου η υπερηφάνεια ήταν τόσο εξαιρετική, ώστε δεν έβλεπε καμιά αξία στα προνόμια που του είχε απονείμει ο λαός του, για τον οποίο έτρεφε μια ζωηρή περιφρόνηση, όπως άλλωστε και για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας παντού. Ένα ανέδοτο στο ίδιο πνεύμα λέγει ότι, όταν τον βρήκαν να παιζει ζάρια με τα παιδιά, και οι πολίτες τον ρώτησαν γιατί, απάντησε: «γιατί εκπλήσσεστε, εσείς οι άχρηστοι; Δεν είναι καλύτερα από το να παιζώ πολιτική μαζί σας» (Διογένης Λαέρτιος, IX,3). Τέτοια ανέδοτα δεν κάνουν άλλο από το να επιβεβαιώνουν τη φήμη του, αλλά ο ίδιος δήλωνε (απόσπ.49): «Για μένα ο ένας ισδυνομεί με χιλιάδες, αν είναι άριστος», και (απόσπ.33): «Νόμος είναι και το ν' ακολουθεί κανείς τη γνώμη του ενός». Οι εξισωτικές ιδέες τον τρέλαιναν. «Κάθε ενήλικος Έφεσιος», είπε, «πρέπει να κρεμαστεί και να αφήσει την πόλη στα παιδιά» και τούτο επειδή εξόρισαν τον Ερμόδωρο, τον καλύτερο ανάμεσά τους, λέγοντας: ας μην υπερέχει κανείς μας, ή, αν το κάνει, να το κάνει αλλού και μεταξύ άλλων».¹¹ Και πάλι: «Περισσότερο κι απ' την

πυρκαγιά πρέπει χανείς να κατασβήνει την έπαρση» (απόσπ. 43). Η αντίληψη που είχε για την «ύβριν» πρέπει να ήταν όμοια με του Θέογνη - δηλαδή μια απροθυμία των κατώτερων τάξεων να αποδεχθούν την κοινωνική τους θέση. Ένας λογικός λαός θα υπερασπισθεί το νόμο όπως και τα τείχη της πόλης του (απόσπ. 44), εκείνο το νόμο που είναι η βούληση ενός ανθρώπου. Αυτό προκύπτει αναπόφευκτα από μια ανώτερη αρχή, επειδή όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι απέρρευσαν από τον μοναδικό θείο νόμο (απόσπ. 114), και λίγοι άνθρωποι εμφανίζονται ωστόπου να το καταλάβουν. Οι πολιτικές του απόφεις ήταν σαφώς διαμετρικά αντίθετες από τις δημοκρατικές και, παρόλο που ο χαρακτήρας του ήταν πολυπλοκότατος, δεν είναι άτοπο να αρχίσουμε τονίζοντας την απόλυτη αποστασιοποίησή του από τους συνανθρώπους του.

5. Σκοτεινότητα και περιφρόνηση για την ανθρωπότητα

Η φήμη του ως σκοτεινού ήταν, πρακτικά, καθολική, σε ολόκληρη την αρχαιότητα. Τον ενθουσίαζαν οι παράδοξοι και μεμονωμένοι αφορισμοί, χρυμένοι σε μεταφορικούς ή συμβολικούς όρους. Αυτή η αγάπη για το παράδοξο και το αίνιγμα, χωρίς την ιδιοφυία, κληρονομήθηκε από μια σχολή οπαδών, και ο Πλάτων έχει μια διασκεδαστική περιγραφή των υπερβολών τους στους ιδιωματισμούς τους του δασκάλου τους. Ο Σωκράτης παρατήρησε πως η θεωρία ότι τα πάντα βρίσκονται σε συνεχή κίνηση οδήγησε σε σημαντικές αντινομίες. Ο Θεόδωρος συμφωνεί και προσθέτει:

«Στην Ιωνία, πράγματι, αυξάνεται η βία. Οι οπαδοί [εταίροι] του Ηράκλειτου ήταν επικεφαλής αυτής της πεποίθησης με τη

μεγαλύτερη ζωντάνια... Δεν μπορείς να συζητήσεις αυτές τις αρχές του Ηράκλειτου - ή, όπως λες, του Ομήρου ή ακόμα αρχαιότερων σοφών¹² - με τους ίδιους τους Εφέσιους, που ισχυρίζονται ότι είναι οικείοι με αυτές· καλύτερα να μιλήσεις σε μονιμακό. Πιστοί στις πεποίθησεις τους, είναι χυριολεκτικά σε συνεχή κίνηση. Η ικανότητά τους να μένουν ακίνητοι, για να παρακολουθήσουν ένα επιχείρημα ή ένα ερώτημα... ισοδυναμεί με λιγότερο από το τίποτε... Όταν θέτεις ένα ερώτημα, τραβούν από τη φαρέτρα τους μικρούς μαντικούς αφορισμούς, και τους εξαπολύουν πάνω σου· κι αν προσπαθήσεις να καταλάβεις κάπως τη σκέψη τους, αμέσως θα σε καθηλώσουν με κάποια αλλη, νεοχαλκευμένη μεταφορά... Δεν υπάρχει δάσκαλος ή μαθητής ανάμεσά τους... καθένας τους εμπνέεται όπου μπορεί, και χανείς δεν πιστεύει ότι κάποιος άλλος καταλαβαίνει οτιδήποτε.»¹³

Αυτό είναι γελοιογραφία, αλλά, από πολλές απόφεις, (πρβλ. τον ατομιστικό ισχυρισμό ότι δεν ήταν μαθητές κανενός αλλά εμπνέονταν μόνοι τους) μιμούνται τον αρχηγό τους και τίποτε άλλο. Η σκοτεινότητα του ύφους του είχε ήδη επισημανθεί από τον Αριστοτέλη, και μια πρόταση του Διογένη, η οποία με ασφάλεια μπορεί να αποδοθεί στο Θεόφραστο, λέγει, αφού αναφέρονται κάποιες από τις πεποίθησεις του: «Αλλά δεν εκφράζει τίποτε σαφώς».¹⁴ Στην ύστερη αρχαιότητα αυτή η σκοτεινότητα έγινε παρομιώδης. Ο τίτλος του «γριφολόγου» του αποδόθηκε από τον Τίμωνα και τον Φίλιο, στις αρχές του τρίτου αιώνα π.Χ., και ένα άλλο δημοφιλές του προσωνύμιο ήταν «ο Σκοτεινός».¹⁵ Για τον Λουκρήτιο (1,639) ήταν «clarus ob obscuram linguaam» και ο Πλωτίνος παραπονούσαν (Εννεάδες, IV, 8, σελ. 468): «Φαίνεται πως μιλεί με παραβολές· δεν τον ενδιαφέρει να καταστήσει σαφή τη σκέψη του, ίσως επειδή, κατέ την άποψή του, πρέπει να φάξουμε μέσα μας, όπως ο ίδιος το είχε κάνει με επιτυχία» (πρβλ. απόσπ. 101). Βέβαια, διαβάζοντας τα απο-

σπάσματα, μπαίνουμε μερικές φορές στον πειρασμό να συμφωνήσουμε με τον Κόττα, του διαλόγου του Κικέρωνα, ότι έχρυβε σκόπιμα τη σκέψη του· ακόμα και να ακολουθήσουμε τη συμβουλή του και να τα παρατήσουμε: «*qui quoniā quid diceret intelligi noluit, omittamus*» (N.D. I,26,74; III,14,35). Αλλά υπάρχει και μια άλλη πλευρά της ευκόνας, όχι ασυμβίβαστη με την πρώτη, που εντυπωσίασε τουλάχιστον έναν από τους αρχαίους. Στο Διογένη IX, 7, βρίσκουμε: «Πότε - πότε, μέσα στο έργο του, εκτοξεύει σκέψεις λαμπρής σαφήνειας,¹⁶ που ακόμα και ο πιο κοντός μπορεί εύκολα να συλλάβει, και να αισθανθεί μια ανύφωση πνευματική· η συντομία, επίσης, και το βάρος της έκφραστής του είναι ασύγκριτα». Όπως είπε ο ίδιος (απόσπ. 22): «Αυτοί που φάχνουν για χρυσάφι, ανασκάβουν πολλή γη και βρίσκουν λίγο». Ο χρυσός υπάρχει για τους επίμονους, παρόλο που μερικές φορές μπορεί να συμμεριζόμαστε τα αισθήματα που αποδίδονται στο Σωκράτη, σε μια αναμφίβολα απόκρυφη ιστορία (Διογένης Λαέρτιος, II, 22). Όταν ρωτήθηκε από τον Ευριπίδη τι πίστευε για το βιβλίο του Ηράκλειτου, απάντησε: «Ο, τι κατάλαβα ήταν υπέροχο, και αναμφίβολα, επίσης, ό, τι δεν κατάλαβα. Αλλά χρειάζεται δύτης για να φτάσει στο βάθος του». Σε συνάρτηση με αυτό, θεωρήθηκε ότι περιφρονούσε τη μεγάλη πλειοφερία της ανθρωπότητας. Αυτό προκύπτει από τα γραπτά του, όπως θα δείξουν μερικά παραθέματα:

Απόσπ. 1. Οι κοινοί όμως άνθρωποι δεν έχουν συνείδηση του τι κάνουν στον ξύπνιο τους, όπως λησμονούν όσα είδαν στον ύπνο τους.

Απόσπ. 17. Γιατί αυτά (που αποκαλύπτει ο λόγος) δεν τα καταλαβαίνουν οι πολλοί, όσοι τα συναντούν, ούτε τα καταλαβαίνουν όταν τους τα διδάξουν άλλοι, πιστεύουν όμως ότι τα καταλαβαίνουν.¹⁷

Απόσπ. 19. Μέμφεται μερικούς για τη δυσπιστία τους ο Ηρά-

κλειτος, και λέγει: δεν ξέρουν ούτε ν' ακούσουν τους άλλους ούτε να μιλήσουν οι ίδιοι.

Απόσπ. 29. Απ' όλα τα πράγματα ένα μόνο προτιμούν οι άριστοι, την αιώνια δόξα των θυητών, ενώ οι πολλοί αρκούνται στο να χορταίνουν σαν τα ζώα.

Απόσπ. 34. Όσοι δεν μπορούν να κατανοήσουν (τον αληθινό λόγο), όταν τον ακούν, μοιάζουν με κουφούς. Γι' αυτούς μαρτυρεί το ρητό: «παρόντες, απόντες».

Απόσπ. 70. (Οι ανθρώπινες δοξασίες είναι) παιδικά παιχνίδια. (Ισως ένας απόγοχος της ιστορίας που παραθέσαμε παραπάνω, ή, πιθανώς, η προέλευσή της).

Απόσπ. 104. Τι νου και τι μυαλό έχουν αυτοί; Δίνουν πίστη στους λαίδεους αιολούς και χρησιμοποιούν σα δάσκαλο τον όχλο, χωρίς να ξέρουν ότι «οι πολλοί είναι κακοί»,¹⁸ και ότι λίγοι είναι οι αγαθοί».

Μπορούμε ασφαλώς να προσθέσουμε τα αποσπάσματα 9 και 97, ως παραδείγματα της «ομιλίας με παραβολές», για την οποία μίλησε ο Πλωτίνος.

Απόσπ. 9. Οι όνοι θα προτιμούσαν τ' άχυρα απ' το χρυσάφι. Απόσπ. 97. Τα σκυλιά γαυγίζουν όσους δε γνωρίζουν.

Μπορούμε επίσης να συγχρίνουμε τα αποσπάσματα 2, 56, 72 και 87. Αυτά για την ανθρωπότητα εν γένει. Για τους φιλοσόφους και τους ποιητές δεν είχε καλύτερη γνώμη.

Απόσπ. 40. Η πολυμάθεια δεν διδάσκει τη βαθύτερη κατανόηση των πραγμάτων. Ειδάλλως θα είχε διδάξει τον Ησίοδο και τον Πυθαγόρα καθώς και τον Ξενοφόνη και τον Εκαταίο. Απόσπ. 42. Τον Όμηρο αξίζει να τον διώξουν απ' τους αγώνες και να τον ραπίσουν (το ίδιο και τον) Αρχιλόχο. Απόσπ. 57. Δάσκαλος πάρα πολλών ανθρώπων είναι ο Ησίοδος. Έχουν τη γνώμη ότι ήξερε πάρα πολλά, αυτός που δεν ήξερε τι είναι η μέρα και η νύχτα· γιατί είναι ένας και το ίδιο πράγμα.¹⁹

Ένα-δυο άλλα αποσπάσματα ηχούν παρόμοια, αλλά, στο φως άλλων, μπορούν να θεωρηθούν πιθανότερα ως παράδειγμα μιας διαιφορετικής πλευράς του Ηράκλειτου: τον θρησκευτικού του αισθήματος για την απαξία της ανθρώπινης γνώσης σε σύγκριση με τη θεϊκή. Τέτοιο είναι το απόσπασμα 28 (το κείμενο όπως τροποποιήθηκε από τον Diels): «Η γνώση των πιο φημισμένων ανδρών, είναι γνώμη και μόνο». Αυτό πρέπει να διαβαστεί στο φως αποσπασμάτων όπως τα εξής:

78. Αντίθετα με τη θεϊκή, η ανθρώπινη συμπεριφορά δε στηρίζεται στη γνώση. 79. Ο θεός αποκαλεί τον άνδρα «μωρό», όπως ακριβώς ο άνδρας αποκαλεί το παιδί. 83. Ο σοφότερος απ' τους ανθρώπους, σε σύγκριση με το θεό, θα φανεί πίθηκος και στη σοφία και στην ομορφιά και σ' όλα τ' άλλα. 102. Για το θεό όλα είναι ωραία και αγαθά και δίκαια, ενώ οι ανθρώποι άλλα τα θεωρούν άδικα και άλλα δίκαια.

Το χρυφό και συμβολικό ύφος των ρήσεών του οφείλεται αναμφίβολα, εν μέρει, στην περιφρόνηση που αισθανόταν για τους περισσότερους από κείνους που ήταν πιθανό να δουν το έργο του. Η αλήθεια είναι κάτι που υπάρχει για να το συλλάβουν άλιοι οι ανθρώποι (στη γλώσσα του είναι «κοινή»). Ωστόσο, οι περισσότεροι ανθρώποι είναι πολύ ανόητοι για να τη δουν, και ζουν σα να είχαν τη δική τους «ιδιωτική» σοφία (απόσπ.2). Δε γίνεται εκείνος να υποβιβάσει τον εαυτό του χρησιμοποιώντας γλώσσα που οι ανόητοι μπορούν να καταλάβουν, ούτε μπορεί να εκφραστεί έτσι η αλήθεια. Ο έχων ώτα ακούειν ακουέτω.²⁰ Ένας δεύτερος λόγος για τη σκοτεινότητα θα αποκαλυφθεί στην πορεία: δηλαδή, ότι το περιεχόμενο της σκέψης του είχε, καθεαυτό, μια λεπτότητα που υπερέβαινε εκείνη των συγχρόνων του· έτσι, η γλώσσα της εποχής του ήταν αναπόφευκτα ανεπαρκής. Ο συμβολισμός και το παράδοξο ήταν μερικές φορές η μόνη του καταφυγή.

6. Προφητικός χαρακτήρας

Δεν υπάρχει αιμφιβολία βέβαια, σε τρίτη φάση, πως ο ίδιος πίστευε ότι είχε γίνει κάτοχος μιας απόλυτης αλήθειας· μια πεποίθηση που οδηγεί φυσιολογικά σε προφητικό περισσότερο, και όχι σε διαλεκτικό τρόπο έκφρασης. Μιλούσε σαν εμπνευσμένος, και δεν αποτελεί μεταφορά να ονομάσουμε το ύφος του «μαντικό». Ένας από τους λίγους ανθρώπους, για τους οποίους μιλεί χωρίς περιφρόνηση, είναι η Σίβυλλα, παρόλο το «μαινόμενο στόμα» της και τους «αγέλαστους και ακαλλώπιστους φθόγγους» της, (απόσπ. 92)²¹. Πιο ενδιαφέρον είναι αυτό που λέγει για τον δελφικό Απόλλωνα (απόσπ.93): «Ο άνακτας, στον οποίο ανήκει το μαντείο των Δελφών, ούτε λέγει ούτε κρύβει αλλά δείχνει με σημάδια». Δηλαδή, χαρακτηριστικό του μαντικού ύφους, είναι να αποκαλύπτει ένα πράγμα με μια εικόνα μάλλον, παρά να το κατονομάζει ακέσως. Μπορούμε να θυμηθούμε την απάντηση που δόθηκε στους Σπαρτιάτες, για «ένα μέρος, όπου φυσούν δυο άνεμοι από τη δύναμη της ανάγκης, και χτύπημα ακολουθεί χτύπημα, και θλίψη ακολουθεί τη θλίψη»- με άλλα λόγια, ένα σιδηρούργειο (Ηρόδ. 1,61). Εξίσου χαρακτηριστική είναι η σκόπιμα διφορούμενη φράση, το πιο φημισμένο παράδειγμα για την οποία είναι η απάντηση προς τον Κροίσο, ότι θα κατέστρεψε μια μεγάλη αυτοκρατορία. Αυτή ακριβώς η παραστατικότητα και η δισημία ήταν χαρακτηριστικό του προσωπικού ύφους του Ηράκλειτου, ο οποίος προφανώς ακολουθούσε το παράδειγμα του μαντείου.²² Πολλά πράγματα στα αποσπάσματα αποκαλύπτουν τον θρησκευτικό μάλλον, και όχι τον φιλοσοφικό δάσκαλο· ο συνδυασμός, για παράδειγμα, υπερηφάνειας και ταπεινοφροσύνης. Έχει δει την αλήθεια όπως κανείς προηγουμένως, αλλά είναι μόνο ο φορέας της: «Μην ακούτε εμένα, αλλά

το λόγο» (απόσπ. 50).²³ Παρόλο που καταδύκασε τους ποιητές, των οποίων τους ισχυρισμούς για την έμπνευση προφανώς θεωρούσε φευδείς, ήταν πεπισμένος ότι είχε μια δική του, εσωστρεφή έμπνευση. «Αναζήτησα τον εαυτό μου», καυχάται (απόσπ. 101), και ο Πίνδαρος δείχνει την προτίμησή του και αντιπαραβέτει τη γνώση που έρχεται από την εσώτερη φύση ενός ανθρώπου με εκείνη που αποκτέται με τη μάθηση (την „πολυμάθεια“ που απεχθάνεται ο Ηράκλειτος). Εκείνος, επίσης, ισχυρίζεται ότι μιλούσε με τρόπο που μόνο άνθρωποι νοήμονες μπορούσαν να συλλάβουν χωρίς διερμηνέα.²⁴ Εξάλλου, δεν υπάρχει καμιά αντίφαση ανάμεσα στην ιδέα του αυτοδίδαχτου και εκείνη της θείας έμπνευσης. Ο Φήμιος, ο ομηρικός βάρδος, αυτοχαρακτηρίζεται αυτοδίδαχτος, επειδή ακριβώς ένας θεός είχε φυστήσει τα άσματα μέσα στην καρδιά του (*Οδύσσεια*, XXII, 347). Αυτοί οι παραλληλισμοί δεν πρέπει να αγνοούνται. Δεν πρόκειται απλώς για ζήτημα μορφών έκφρασης. Η γλώσσα του Ηράκλειτου τον τοποθετεί οριστικά στην πλευρά των εμπνευσμένων: ποιητές, προφήτες και οι δάσκαλοι μυστηριακών θρησκειών, που, όπως εκείνος, μιλούσαν με συμβολισμούς, για να μην τους καταλαβαίνουν οι βέβηλοι. Δεν μπορούμε και δε θα έπρεπε να περιμένουμε ένας τέτοιος άνθρωπος να έχει την ορθολογική θεώρηση των Μιλησίων. Το βάρος των παραπόνων του εναντίον όλων των ανθρώπων είναι το ίδιο. Είναι τυφλοί στο εσώτερο νόημα, τόσο της δικής τους φύσης, όσο και του κάθε πράγματος γύρω τους. «Οι πολλοί» γνωρίζουν αυτά τα πράγματα μέσω των αισθήσεων, αλλά δεν μπορούν να τα ερμηνεύσουν. Στα εδάφια που ήδη παραθέσαμε, μπορεί να προστεθεί το απόσπασμα 107: «Είναι κακοί μάρτυρες τα μάτια και τ' αυτιά για τους ανθρώπους που έχουν βάρβαρες φυχές».²⁵ Φιλόσοφοι και ποιητές είναι χειρότεροι, επειδή έχουν συγκεντρώσει γνώση, και, εν τούτοις, δεν καταλαβαίνουν. Αυτές οι επιθέσεις είχαν μια νέα σημα-

σία, αλλά ήταν καλυμμένες με οικείους όρους, επειδή η αντίθεση ανάμεσα στη συσσωρευμένη γνώση και την αληθινή σοφία υπήρξε φαίνεται δημοφιλής. Υπάρχει μια γραμμή του Αρχίλοχου που έχει τον απόχρο παροιμίας, και μάλιστα παρατίθεται ως παροιμία και αποδίδεται και σε άλλους: «Η αλεπού έχει πολλά τεχνάσματα, αλλά ο σκαντζόχοιρος έχει ένα μεγάλο». Με παρόμοιο πνεύμα, ο Αισχύλος έγραψε: «Δεν είναι σοφός εκείνος που ξέρει πολλά πράγματα, αλλά ο εκείνος που ξέρει τι είναι αφέλιμο».²⁶

7. Σχέση με προγενέστερους στοχαστές

Πολλοί προσπάθησαν να τοποθετήσουν τη σκέψη του Ηράκλειτου στη φιλοσοφική συνέχεια, βλέποντάς την να καθορίζεται από την επίδραση του ενός ή του άλλου Προσωρικατικού. Έτσι, ο K. Reinhardt τη συνέλαβε ως απόπειρα απάντησης στο δίλημμα που έθεσε ο Παρμενίδης, και ο O. Gigon βρήκε το κλειδί στην άμεση επίδραση του Ξενοφάνη.²⁷ Καμιά απόπειρα δεν είχε πολύ ευνοϊκή υποδοχή. Ο Ηράκλειτος έγραψε περι από τον Παρμενίδη, το ποίημα του οποίου, σχεδόν σύγουρα, περιέχει μια ανοίκεια αναφορά σε αυτόν. Η ρήση του Σωτίωνα, που παρατίθεται από το Διογένη (IX, 5), ότι «μερικοί είπαν πως ήταν μαθητής του Ξενοφάνη», δεν έχει αξία,²⁸ και, όταν αναφέρει τον Ξενοφάνη, το κάνει με πολύ επιχριτικό πνεύμα (απόσπ. 40). Ούτε μπορούμε να πούμε ότι ο Gigon είχε υποστηρίξει στιβαρά την άποψή του, με βάση εσωτερικά στοιχεία. Πιο πρόσφατα, ο Γ. Βλαστός (AJP, 1955, 354 κ.ε.) έχει διατυπώσει τη θέση ότι, για να τον κατανοήσουμε, πρέπει να συνδέσουμε τη σκέψη του με εκείνη των Μιλησίων, Αναξίμανδρου και Αναξίμενη. Άλλα, καμιά απόπειρα σύνδεσης του Ηράκλειτου άμεσα και θετικά με τους προκατόχους του δεν έχει μεγάλη πιθανότητα επιτυχίας. Κατά πάσα πι-

θανότητα, ήταν πολύ πιο απομονωμένος στοχαστής απ' όσο προϋποθέτουν τέτοιες απόπειρες. Αυτή, εν πάσῃ περιπτώσει, ήταν η πρόθεσή του, και η επυμηγορία ότι δεν έμαθε από κανέναν ἀνθρωπό, προκύπτει από τις δικές του δηλώσεις,²⁹ από την καθολική του περιφρόνηση για τους συνανθρώπους του, τόσο φιλοσόφους όσο και άλλους, και από τον έντονα προσωπικό χαρακτήρα της σκέψης του.

8. Φιλοσοφικές μέθοδοι: αυτοέρευνα

Έτσι ο Ηράκλειτος δίδασκε το μήνυμά του, που θεωρούσε αιώνια αλήθεια, από τον κολοφώνα μιας εκούσιας απομόνωσης. «Δεν ήταν μαθητής κανενός», γράφει ο Διογένης (IX, 5) «αλλά είπε ότι είχε αναζητήσει τον εαυτό του, και είχε μάθει τα πάντα από τον εαυτό του». Έχουμε, τώρα, κάποια αντίληφθη για τις δύο μεγάλες σχολές σκέψης, που άρχισαν τον έκτο αιώνα, την ιωνική και την ιταλική, και για την αντίθεση έμπνευσης και τάσης που εκφράζουν. Μεταγενέστερα συστήματα μπορούν συχνά να γίνουν άριστα κατανοητά σε σχέση με αυτά τα δύο, είτε ως εξελίξεις του ενός ή του άλλου, ως απόπειρες συνδυασμού τους, ή, πάλι, ως αντιδράσεις εναντίον τους. Μόνο ως το τελευταίο πρέπει χυρίως να ερμηνευθεί η σκέψη του Ηράκλειτου, αν, γενικά, μπορεί να ερμηνευθεί στο φως των προκατόχων του. Εξοικειωμένος με τις θεωρίες και των δύο σχολών, δεν ήθελε να ακολουθήσει καμιά (όπως, στην πραγματικότητα, δεν ήθελε να ακολουθήσει κανέναν ἀνθρωπό) και αντιδρούσε με ιδιαιτερη οξύτητα εναντίον του Πυθαγόρα. Είδαμε πώς περιλαμβάνει τον Πυθαγόρα στην καταδίκη του της «πολυμάθειας» που δε συνοδεύεται από κατανόηση (απόσπ.40). Στο απόσπασμα 129 διαβάζουμε: «Ο Πυθαγόρας, γιος του Μνήσαρχου, έκανε έρευνα (ι-

στορία) περισσότερο απ' όλους τους ανθρώπους, και, έχοντας επιλέξει από αυτά τα γραπτά, (,) κατασκεύασε μια δική του σοφία, μια πολυμάθεια, μια απάτη». ³⁰ Από το απόσπασμα 81, πάλι, μαθαίνουμε ότι ο Ηράκλειτος αποκάλεσε τον Πυθαγόρα «αρχηγό των φλύαρων», και ένα άλλο απόσπασμα (35) λέγει: «Είναι απαραίτητο οι φίλοι της σοφίας να γνωρίζουν πάρα πολλά πράγματα». Αν λάβουμε υπόψη τη γνωστή του γνώμη για την «ιστορία», και την περιφρόνησή του για τη γνώση πολλών πραγμάτων αντί για τη μία αλήθεια που έχει σημασία, τα λόγια αυτά πρέπει να είναι πολύ ειρωνικά. Όταν υπολογίσουμε, επίσης, ότι απομόνωσε τον Πυθαγόρα ως τον κυρίως εκπρόσωπο της «ιστορίας», και την πιθανότητα ότι, τότε, η λέξη «φιλόσοφος» εφαρμόστηκε ιδιαίτερα στον Πυθαγόρα και στους οπαδούς του, φαίνεται σαφέστατα ποιος είναι ο στόχος. Απ' όλη αυτή τη δυσφήμιση άλλων, μπορούμε να μάθουμε, με αρνητικούς όρους, ποια ήταν η δική του μέθοδος. Δεν ήταν «ιστορία», όπως εφαρμοζόταν από τον Εσκαταίο και λίγο αργότερα από τον Ηρόδοτο: δηλαδή, ταξίδια σε ολόκληρο το γνωστό κόσμο, ερωτήσεις σε κάθε λογής ανθρώπους, και συγκέντρωση αντικειμενικής γνώσης, ή μελέτη της εξωτερικής φύσης- των ουρανίων σωμάτων, των μετεωρολογικών φαινομένων, σεισμών κ.ο.κ.- όπως είχαν κάνει οι Μιλήσιοι. Ούτε ήταν πολυμάθεια: γνώση, δηλαδή, που μπορεί να αποκτηθεί από μελέτη των ποιητών, οι οποίοι στην Ελλάδα ήταν αναγνωρισμένοι δάσκαλοι των ανθρώπων στη θεολογία, την ηθική και σε άλλα ζητήματα, συμπεριλαμβανομένων ακόμα των τεχνών και των επιτηδευμάτων. Η ουσία της δικής του μεθόδου βρίσκεται στη σύντομη ρήση που ήδη έχουμε παραθέσει (απόσπ.101): «Αναζήτησα τον εαυτό μου». Αυτή η πρόταση αναφέρθηκε από διάφορους αρχαίους συγγραφείς. Ο Πλούταρχος (*Προς Καλώτην* 1118c) προσθέτει ότι η δελφική ρήση που θαύμαζε περισσότερο ήταν το «Γνώθι σαυ-

τόν».¹¹ Το ρήμα που χρησιμοποιείται (διζημαι) έχει δυο βασικές σημασίες: (1) αναζητώ, όπως στην *Πλάδα* IV,88: «Αναζητώντας τον Πάνδαρο, για να δει αν θα μπορούσε να τον βρει πουθενά», ή στο Θέογνι, 415, (2): ζητώ, φάχνω κάποιον, ανακαλύπτω. Ένα τέτοιο παράδειγμα προσφέρει ο Ηρόδοτος IV,151: «Εστειλαν απεσταλμένους στην Κρήτη για να ρωτήσουν (ή να ανακαλύψουν, διζημένους) αν κανείς Κρητικός ή μέτοικος είχε φτάσει στη Λιβύη». Άλλα, ίσως, ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τη σύγχριση με τον Ηράκλειτο, είναι ένα άλλο εδάφιο του Ηρόδοτου, VII, 142. Όταν περίμεναν την περσική εισβολή, οι Αθηναίοι έστειλαν στους Δελφούς για συμβουλή, και πήραν το γνωστό χρησμό, να βασιστούν σε ξύλινα τείχη. Οι απεσταλμένοι τους επέστρεψαν με την απάντηση: «πολλές γνώμες εκφράστηκαν, καθώς έφαχναν (διζημένων) για το νόημα του χρησμού».¹² Ο Ηράκλειτος σίγουρα «έφαχνε μόνος του», με την έννοια ότι προσπαθούσε να ανακαλύψει τη δική του αληθινή φύση. Άλλα η σημαίνουσα χρήση της λέξης στο έβδομο βιβλίο του Ηρόδοτου πιθανώς δείχνει καλύτερα το νόημά της. Οι Αθηναίοι δεν αναζητούσαν το νόημα του χρησμού¹³ ούτε τον αμφισβητούσαν. Το είχαν κάνει και είχαν πάρει την απάντησή τους. Άλλα, όπως όλες οι μαντικές απαντήσεις, είχε ένα επιφανειακό και ένα χρυμμένο νόημα, και προσπαθούσαν να μπουν κάτω από την επιφάνεια, και να ανακαλύψουν την κρυφή αλήθεια. Ο Σωκράτης έκανε ακριβώς το ίδιο, όταν, αφού του είπαν μια δελφική απάντηση με πολύ απλούστερο επιφανειακό νόημα, αναρωτήθηκε αμέσως: «Ποιος είναι ο γρίφος πίσω του;»¹⁴ Ότι πρέπει να υπάρχει ένας τέτοιος γρίφος, ή κρυφό νόημα, στην απάντηση της Πυθίας, έπρεπε να θεωρείται αναμενόμενο, επειδή αντανακλόσεις την τρέχουσα πρακτική του μαντείου. Η ανακαλύψη της ερμηνείας του κόσμου, της αληθινής φύσης της πραγματικότητας, ήταν για τον Ηράκλειτο μια ανάλογη διαδικασία, επειδή «η φύση αγαπάει να κρύβει τον εαυ-

τό της».¹⁵ Αυτή η ερμηνεία, επιπλέον, περιεχόταν σε ένα λόγο (με τον οποίο θα ασχοληθούμε στη συνέχεια), δηλαδή σε μια μοναδική αλήθεια, που θα μπορούσε να αναζητηθεί με τη σκέψη και να συλληφθεί με την ενόραση. Θα μπορούσε σίγουρα να ιδωθεί στην εξωτερική φύση, αν κάποιος είχε την ενόραση για να τη συλλάβει, αλλά όχι με την απλή συσσώρευση γνώσεων¹⁶ και, εξίσου, το παράδειγμα και για τα δύο το έδωσε ο ίδιος άνθρωπος. Έτσι, με τις δύο λέξεις του αποσπάσματος 101, ο Ηράκλειτος εννοούσε: πρώτα, «έστρεφα τις σκέψεις μου μέσα μου, και προσπάθησα να ανακαλύψω τον πραγματικό μου εαυτό». Δεύτερο, «έχανα ερωτήσεις για τον εαυτό μου». Τρίτο, «πήρα τις απαντήσεις σα δελφικούς χρησμούς που υπακινίσσονταν, με αινιγματικό τρόπο, τη μοναδική αλήθεια πίσω τους, και προσπάθησα να ανακαλύψω το πραγματικό νόημα του εγώ μου. Επειδή ήξερα ότι, αν καταλάβαινα τον εαυτό μου, θα συνελάμβανα το λόγο, που αποτελεί την πραγματική σύσταση οποιουδήποτε άλλου πράγματος». Δε μας εκπλήσσει, που ένας άνθρωπος με τέτοια αντίληφη, συνεισέφερε λίγα σε ότι θα αποκαλούσαμε επιστήμη, και που τα συμπεράσματά του βασίζονται σε διαίσθηση μάλλον παρά σε παρατήρηση και ανάλυση δεδομένων. Οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι στην επιστημονική παράδοση- άνδρες σαν τον Αναξαγόρα, τον Διογένη τον Απολλώνιο, και τους ατομικούς- τον αγνόησαν, και το αποτέλεσμα της σκέψης του αρχίζει μόνο να φαίνεται σε ένα βαθύτερο στοχαστή, με θρησκευτική διάσταση στη σκέψη του, δηλαδή τον *Πλάτωνα*.

9. Ο Λόγος

Ο Ηράκλειτος πίστεψε πρώτα και χυρίως σε ένα Λόγο. Από την αρχή κιόλας του βιβλίου του, έχουμε μια σοβαρή επιβεβαίωση της αλήθειας, ή της πραγματικής ύπαρξης, αυτού του Λόγου, ο οποίος, όπως λέει, καθορίζει την πορεία όλων όσα συμβαίνουν. Είναι λογικό να υποθέσουμε (μαζί με τον Gigon) ότι τα άλλα αποσπάσματα που αναφέρονται στο Λόγο με αυτή την έννοια, ανήκουν επίσης στο εισαγωγικό κεφάλαιο του έργου. Πρώτο μας καθήκον είναι να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τι ήταν αυτός ο Λόγος, αλλά υπάρχει ένα σημείο που πρέπει να επισημάνουμε προκαταβολικά. Όταν λέει ότι «τα πάντα γίνονται σύμφωνα με αυτό το λόγο» (απόσπ. 1), ή μιλεί για «το λόγο που κυβερνάει τα πάντα» (απόσπ. 72) φαίνεται να χρησιμοποιεί τη λέξη με εξειδικευμένη σημασία. Από το άλλο μέρος, ο λόγος ήταν μια κοινή λέξη, η οποία, στην τρέχουσα χρήση, κάλυπτε μια ευρεία έκταση νοημάτων, και σε άλλα πλασίσια τη χρησιμοποιεί όπως οποιοσδήποτε άλλος. Ούτε είναι πιστευτό ότι, ακόμα και όταν την ιδιοτοιείται για μια ιδιόμορφη έννοια της δικής του φιλοσοφίας, πρέπει να την απομονώσει πλήρως από τις συνήθεις χρήσεις της. Στις ακόλουθες πρωτάσεις δεν υπάρχει δυσκολία μετάφρασης της λέξης: χρησιμοποιείται με αναγνωρίσιμους τρόπους, που μπορούμε να τους συναντήσουμε σε άλλους συγγραφείς του πέμπτου αιώνα, και όλοι μπορούν να βρεθούν στον συμπατριώτη του, Ίωνα Ηρόδοτο.

Απόσπ.108: «Κανένας από εκείνους που άκουει τους λόγους τους δε φτάνει στο σημείο να...» («Εκφράσεις», έννοια 1, παρακάτω).

Απόσπ.87: «Ο βλάκας χάνει το θάρρος του μπροστά σε κάθε λόγο» («φήμη», «διάδοση», έννοια 1, παρακάτω).

Απόσπ.39: «Ο Βίας...που ο λόγος του είναι μεγαλύτερος από το λόγο των άλλων.» («κύρος», «αξία», έννοια 2, παρακάτω).

Απόσπ.31: «Η γη... μετριέται με τον ίδιο λόγο, που ίσχυε πριν να γίνει γη». («αναλογία», έννοια 6, παρακάτω).

Για τους λόγους αυτούς, είναι καλό να αρχίσουμε με μια σύντομη περιγραφή των τρόπων με τους οποίους η λέξη χρησιμοποιήθηκε την εποχή του Ηράκλειτου. Λόγος, στον πέμπτο αιώνα, ή και νωρίτερα, σήμαινε:³⁵

(1) Οτιδήποτε λεγόταν (ή και γραφόταν). Μια ιστορία ή διήγηση (Ηρόδ. I, 141)³⁶ είτε φανταστική είτε αληθινή (Θουκ. I, 97 της ιστορίας του τού Πελοποννησιακού πολέμου). Μια περιγραφή για οτιδήποτε, ερμηνεία κατάστασης ή περιστάσεων (Πινδ. Ολ. VII, 21, Πυθ. II, 66, IV, 132, Στησίχορος, II, 1, Diehl). Νέα, ειδήσεις (Ευρ. Βασκ. 663). Μια ομιλία (Θουκ. I, 22, ι που περιγράφει την πολιτική του στη σύνταξη ομιλιών' ίσως όχι συνηθισμένη μέχρι τα τέλη του πέμπτου αιώνα, αν και ο Ηρόδοτος VIII, 100, 1, πλησιάζει πολύ). Συζήτηση, διάλογος εν γένει (Ιλιάδα, XV, 393, Οδύσσεια I, 56, Πίνδαρος Πυθ. IV, 101, Αριστοφάνης Σφήκες, 472, Ηρόδοτος III, 148, 1). Για το χρησμό ενός μαντείου, Πινδ. Πυθ. IV, 59. Φήμη, διάδοση (Βάτρ. 8, Θουκ. VI, 46, 5, Ηρόδοτος I, 75, 3) κάτι που λέγεται συνήθως ή παροιμιακά, (συχνά στους τραγικούς, π.χ. Αισχύλος, Αγαμέμνων, 750, Σοφοκλής, Τρ. I). Επισήμανση, ειδοποίηση. Έτσι, ο δούλος Ξανθίας, όρθιος με τις αποσκευές στην πλάτη, ενώ ο ακέντης του συζητεί με τον Ηρακλή, παραπονείται: «αλλά για μένα, και για τον ώμο μου που πονά, δε γίνεται λόγος» (Αριστοφ. Βάτραχοι, 87). Έτσι λένε και για τα πράγματα: ότι είναι άξια λόγου. (Στον σκυθικό χειμώνα «δεν υπάρχει βροχή άξια λόγου», Ηρόδ. IV, 28, 2. «Σπουδαιότερο από το λόγο» στον Θουκυδίδη II, 50, σημαίνει: «ανώτερο κάθε περιγραφής». Είναι εύκολο να δούμε πώς

καταλήγουμε εδώ στο νόημα «αξία», «κύρος», που έχω ξεχωρίσει ως (2) παρακάτω. Πολύ συχνά σημαίνει απλώς λόγια, σε αντίθεση με πράξεις ή γεγονότα. Έτσι είναι στο Σοφοκλή (*Ελένη*, 59): «Τι με πειράζει αν πεθάνω στα λόγια, αλλά στην πραγματικότητα είμαι αισφαλής»; Ηρόδοτος, IV, 8,2: «Λένε στο λόγο τους ότι ο Ωκεανός περικλείει τη Γη, αλλά δεν το αποδειχνύουν στην πραγματικότητα». Επίσης, μεταξύ των φιλοσόφων: Δημόκριτος απόσπ. 82, Αναξαγόρας, απόσπ. 7. Αυτό μπορεί να συνδέεται με το γεγονός ότι, στην παλιότερη λογοτεχνία, φάνεται να χρησιμοποιείται συχνότατα ως «απατηλά λόγια»: (*Οδύσσεια* 1,56. Ησίοδος, *Θεογονία* 229,890, *Έργα*, 78, 789. H. Herm. 317. Θέογν. 254).

Ακόμα, στην κατηγορία πραγμάτων ειπωμένων ή γραμμένων, έχουμε τους όρους μιας συνθήκης ή συμφωνίας (Ηρόδ. VII, 158,5) μια διαταγή (Αισχ. *Προμηθεύς Δεσμώτης* 40, *Πέρσαι* 363): ένα κεφάλαιο γραπτού έργου (Ηρόδ. V, 36,4, VII, 93 και πρβλ. τη διάκριση μεταξύ ενός λόγου και του επομένου στον Ησίοδο, *Έργα*, 106, Ξενοφ. απόσπ. 7, I DK, Πίνδ. *Πυθ.* X, 54). Μια περιγραφή με την οικονομική έννοια (Ηρόδ. III, 142,5 «Θα δώσετε λόγο για τα χρήματα που πέρασαν από τα χέρια σας»), και έτσι, γενικά ή μεταφορικά, Ηρόδ. VIII, 100, 3: «απόδοση λόγου για τις πράξεις τους» (δηλ. να αντιμετωπίσουν τον απολογισμό, και να υποστούν την ποινή).

(2) Η ιδέα της «αναφοράς», που ήδη σημειώσαμε, οδηγεί φυσικά σε εκείνη της αξίας, του κύρους, αλλά και της φήμης: επίσης, δόξα (Πίνδ. *Ισθμ.* V, 13 και 26, *Πυθ.* VIII, 38). Στον Σοφοκλή, *Οιδίποους επί Κολωνώ* 1163, η προστασία ενός θεού λέγεται ότι δεν έχει μικρό λόγο. Αυτό είναι συνηθισμένο στον Ηρόδοτο, όπως, για παράδειγμα, να έχεις λόγο στα μάτια κάποιου (I, 120,5), στα μάτια του βασιλιά (IV, 138,1) να έχεις πολύ ή λίγο λόγο (III, 146, 3· I, 143,2, κ.λπ.). Να κρατήσεις ή να βάλεις

έναν άνδρα «σε λόγο», σημαίνει να τον τιμήσεις (Τυρταίος, 9,1 Diehl). Στον Αισχύλο, *Προμηθεύς Δεσμώτης* 231, λέγεται ότι ο Ζευς δεν είχε λόγο για τους θυητούς. Το ίδιο νόημα θα μπορούσε να εκφραστεί λέγοντας ότι δεν είχαν λόγο στα μάτια του, αλλά, αν η λέξη χρησιμοποιείται όπως είναι, έρχεται πιθανώς στην επόμενη κατηγορία της «σκέψης»: ο Ζευς δεν είχε καμιά σκέψη ή φροντίδα για τους θυητούς, δεν τους λογάριαζε. (Το ίδιο και στον Πίνδαρο: *Ολ.* VIII, 4, Ηρόδ. I, 117, I, κ.λπ. Στο 1,62,2 οι Αθηναίοι αρχικά «δεν είχαν κανένα λόγο για τον Πεισίστρατο», δηλαδή δεν ανησυχούσαν γι' αυτόν).

(3) Στους Έλληνες, η έννοια του υπολογισμού, της εκτίμησης των υπέρ και των κατό, συνήθως παρουσιάζοταν σα συζήτηση του απόμου με τον εαυτό του. Κατά συνέπεια, ο λόγος παίρνει και αυτό το νόημα.⁷ Ευριπίδης, *Μήδεια*, 872: δείχνει τη μετάβαση, επειδή ο τρόπος της Μήδειας να λέει: «Το σκέφθηκα», σημαίνει κυριολεκτικά «είχα μια συζήτηση με τον εαυτό μου» (πρβλ. *Τρωιάδες*. 916). Ήδη από την εποχή του Παρμενίδη, ο λόγος, με την έννοια αυτή, μπορούσε να αντιταχθεί, ως σκέψη ή συλλογισμός, στην απλή αίσθηση, παρόλο που αλλού ο ίδιος συγγραφέας χρησιμοποιεί τη λέξη για την πραγματική περιγραφή των πραγμάτων, (8,50) ή, στον πληθυντικό, για να σημαίνει απλώς «λόγια» (I, 15). Κοντά σε αυτό βρίσκεται το νόημα του «μέσα στο λόγο τους» (Ηρόδ. VIII, 6,2) που φαίνεται να σημαίνει «γνώμη», με βάση τα συμφραζόμενα. Ο λόγος (στην περίπτωση αυτή, ότι ο ελληνικός στόλος έπρεπε να εξαλειφθεί) είναι ό, τι θα είχαν πει αν τους ρωτούσαν, και το είπαν στους εαυτούς τους.

(4) Μια άλλη εύκολη εξέλιξη από τον προφορικό ή γραπτό λόγο είναι η έννοια της αιτίας, του λόγου ή του επιχειρήματος. «Γιατί έστειλε σπονδές, για ποιο λόγο;» (Αισχ. *Χοηφόροι*, 515). «Γιατί σιωπάς χωρίς λόγο;» (Σοφ. *Φιλοκτήτης* 730). Έτσι, να

έχει κανείς λόγο, όταν πρόκειται για ουδέτερο υποκείμενο, σημαίνει να είναι συζητήσιμος ή λογικός (Σοφ. *Ηλέκτρα*, 466): από τον 40 αιώνα τουλάχιστον, το βρίσκουμε με ένα προσωπικό υποκείμενο, με την έννοια του γαλλικού «avoir raison» [έχω δίκιο] (Πλάτων, *Απολογία* 34B). Οι Νεφέλαι του Αριστοφάνη αφορούν στη διαιρόσχη ανάμεσα στον καλύτερο και το χειρότερο λόγο (επιχείρημα, επιχειρηματολογία). Μάλλον επειδή πρόκειται βασικά για έναν προφορικό λόγο, χρησιμοποιείται επίσης για μιαν αιτία που μόνον εικάζεται, σαν πρόσχημα (Σοφ. *Φιλ.* 352) και μερικές φορές (όπως πράγματι στον Αισχύλο, *Χοηρόρος*, 515) είναι δύσκολο να είμαστε βέβαιοι αν πρόκειται για μια γνήσια ή επινοημένη αιτία.

(5) Σε αντίθεση με τα νοήματα των «κενών λέξεων» ή του «προσχήματος», έχουμε τη φράση «ο πραγματικός λόγος» (Ηρόδ. I, 95, 1. 116, 5) που σημαίνει την αλήθεια του ζητήματος, κάτι όπως στο I, 120, 2, όπου οι αληθινοί βασιλεῖς είναι «βασιλεῖς στον αληθινό λόγο». Τα νοήματα που είδαμε μέχρι στιγμής, αλληλεπικαλύψθηκαν εύκολα. Άλλα είναι κάπως πιο εξειδικευμένα.

(6) Μέτρο, πλήρες ή κατάλληλο μέτρο. Ηρόδ. III, 99, 2: «Λίγοι από αυτούς φτάνουν στο λόγο της γεροντικής ηλικίας.»¹⁸ Πρβλ. Θουκ. VII, 56, 4 (πλήρης αριθμός).

(7) Ανταπόκριση, σχέση, αναλογία. Αισχ. *Επτά επί Θῆβας* 517 κ.ε.: «Ο Υπέρβιος έχει το Δία ζωγραφισμένο στην ασπίδα του, ενώ το έμβλημα του αντιπάλου του είναι ο Πύθων.» Όπως ο Ζευς νύκησε τον Πύθωνα, έτσι θα δώσει τη νίκη στον Υπέρβιο, «σύμφωνα με το λόγο του εμβλήματος» (δηλαδή που ανταποκρίνεται, που ταιριάζει). Θέογνις, 417 κ.ε.: «Είμαι σα χρυσός τριμμένος πάνω στο μολύβι, υπάρχει ένος λόγος ανωτερότητας σε μένα.» Ηρόδ. II, 109, 2: Αν ο κλήρος ενός Αιγυπτίου μειωνόταν από το Νείλο, πλήρωνε φόρο για το υπόλοιπο «σύμφωνα με

το λόγο του φόρου που είχε υπολογισθεί στην αρχή.» Στο VII, 36, 3 ο Ηρόδοτος μιλά για δυο σκοινιά από μαλλί και τέσσερα από πάπυρο. «Το πάχος τους και η ποιότητα ήταν ίδια, αλλά τα μάλλινα ήταν σε λόγο βαρύτερα.» (αναλογικά: απόλυτα, τα δυο θα ζύγιζαν λιγότερο από τα τέσσερα σκοινιά παπύρου). Αργότερα, στον Πλάτωνα, αυτή η έννοια είναι συνηθισμένη, και γενικεύεται επίσης έτσι, ώστε οι παροιμιώδεις φράσεις, με τη λέξη λόγος, να μη σημαίνουν τίποτε άλλο από «παρομοίωση». Με την έννοια της αυστηρής μαθηματικής αναλογίας, ο λόγος απαντάται συχνά στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη, αλλά δεν υπάρχει ίσως αναμφίβολα δοκιμασμένο παράδειγμα, που να επιβιώνει από τον 50 αιώνα, εγγύτερο από εκείνο στον Ηρόδοτο, VII, 36, που μόλις παραθέσαμε. Ωστόσο, από τις περιγραφές του Αριστοτέλη για τους Πυθαγορέους του 5ου αιώνα, είναι αδύνατο να πιστέψουμε ότι δε χρησιμοποιούσαν τη λέξη με αυτή την έννοια. Δυο άλλες έννοιες της λέξης είναι ιδιοίτερα σχετικές με την επικείμενη εξέτασή μας της χρήσης της από τον Ηράκλειτο: «γενική αρχή, νόμος, ή κανόνας» και «η ικανότητα της λογικής». Αυτές δε φαίνεται, με κανένα τρόπο, να είναι το ίδιο πράγμα, παρόλο που η ίδια λέξη (λόγος) εμφανίζεται σε πλάσια όπου είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε ποια είναι η καλύτερη μετάφραση. Ένα άλλο σημείο που πρέπει να παρατηρήσουμε, είναι η σπανιότητα περιπτώσεων στον πέμπτο αιώνα, όπου οποιαδήποτε μετάφραση είναι αναμφίβολα σωστή.

(8) Γενική αρχή ή κανόνας. Ο Λόγος έχει αυτή τη σημασία σε μερικά κείμενα του τετάρτου αιώνα, όπως όταν ο Αριστοτέλης μιλεί για το «σωστό λόγο» στα *Ηθικά*. Μερικά παραδείγματα από τον 50 αιώνα, φαίνεται πως έχουν μεταφρασθεί έτσι λανθασμένα. Για παράδειγμα, ο LSJ παραθέτει σε αυτή την κατηγορία από τον Πίνδαρο, *Ολ.* II, 22, όπου φαίνεται να εννοεί «αυτό το ρητό» και από *Νεμ.* IV, 31. Στο τελευταίο, ο Πίνδαρος λέει:

«Θα εμφανιζόταν ως αρχάριος στη μάχη, που δεν κατάλαβε το λόγο: η επιτυχία μπορεί να φέρει βάσανα μαζί της.» Τα τελευταία λόγια είναι μορφή ενός ελληνικού κοινού τόπου, και, αναμφίβολα, είναι αλήθεια ότι, για τον ελληνικό νου, εξέφραζαν μια γενική αρχή, μια πλευρά των κανονικών διεργασιών του κόσμου. Αλλά η σημασία αυτή δεν απαιτεί η λέξη λόγος να σημαίνει τίποτε παραπάνω από «ρήση». Το εδάφιο, ωστόσο, είναι καλό παράδειγμα της σημαντικής αλήθειας, ότι μια λέξη μπορεί κάλλιστα, για τους ανθρώπους που τη χρησιμοποιούν, να μεταφέρει ταυτόχρονα και ενιαία δι, τι για άλλους είναι δυο διαχριτές ιδέες, επειδή θα χρησιμοποιούσαν διαφορετικές λέξεις για να τις εκφράσουν. Το ίδιο και στον Επίχαρμο, απόσπ. 12 DK (με την προϋπόθεση ότι το απόσπασμα είναι γνήσιο) η λέξη λόγος μπορεί να μεταφρασθεί ως «νόμος», όπως μεταφράζεται από τον Diels, αλλά και «επιχείρημα» εξίσου (Hicks). Πιθανότερη και από τις δύο, η χρήση της έκφρασης «κατά λόγον» εδώ πλησιάζει εκείνη του Πλάτωνα στο (7) παραπάνω: «Εσύ κι εγώ, σήμερα, είμαστε κάτι διαφορετικό από εκείνο που ήμασταν χθες, και παρόμοια στο μέλλον θα είμαστε πάλι διαφορετικά» (ένα νόημα που προέκυψε από το «κατ' αναλογία»). Το πλησιέστερο παράδειγμα του πέμπτου αιώνα, αναμφίβολα, είναι η απόφανση του φιλοσόφου Λεύκιππου ότι «τίποτα δε συμβαίνει τυχαία, αλλά όλα από το λόγο και την ανάγκη». Ο Burnet το μεταφράζει ως «προϋπόθεση», και ίσως ο Λεύκιππος εννοεί κάτι περισσότερο από το ότι υπάρχει μια αιτία για τα πάντα. Άλλα, αφού η πρόταση έχει καθολική, κοσμολογική σημασία, πλησιάζει πολύ στη ρήση ότι τα πάντα διέπονται από γενικούς νόμους. Πιθανώς ο Δημόκριτος, απόσπ. 53, πλησιάζει περισσότερο στο νόημα: «Πολλοί ζουν σύμφωνα με το λόγο, παρόλο που δε γνωρίζουν το λόγο». Εδώ όμως ο «ορθός λόγος», όπως και στο (4) παραπάνω, φαίνεται καλύτερη απόδοση. Παρόμοια στον Πλάτωνα,

Πολιτεία 500C, ο φιλόσοφος, μελετώντας το Σύμπαν, αντιχρίζει κάτι καλά διευθετημένο και σύμφωνα με το λόγο· πάλι, έτσι, θα μπαίναμε στον πειρασμό να υποθέσουμε ότι η λέξη σημαίνει το φυσικό νόμο. Άλλα ο Jowett και ο Cornford, αναμφίβολα, έχουν δίκιο να μεταφράζουν τη λέξη «σύμφωνα με το λόγο» και «εκεί που κυβερνά ο λόγος» αντίστοιχα.

(9) Η ικανότητα της λογικής. Αυτή η έννοια προφανώς συνδέεται στενά με την (3) και (4), και είναι συχνή στους συγγραφείς του τετάρτου αιώνα, για τους οποίους ο άνθρωπος διακρίνεται από τα άλλα ζώα επειδή κατέχει το λόγο. Αυτό το βλέπουμε επίσης στο εδάφιο της Πολιτείας που μόλις παραθέσαμε. Παρόλα αυτά, στον πέμπτο αιώνα είναι μάλλον δύσκολο να βρούμε ένα σαφές παράδειγμα, εκτός αν μερικοί στίχοι που αποδόθηκαν στον Επίχαρμο ανήκουν σε αυτό τον αιώνα.¹⁹ Πιθανώς, επίσης, αυτό το νόημα προσεγγίζεται από τον Δημόκριτο, απόσπ. 53, που αναφέρθηκε στην προτηγούμενη παράγραφο. (Ο ίδιος ο Ηράκλειτος, βέβαια, δεν περιλαμβάνεται σε αυτή την επισκόπηση).

(10) Ένα άλλο νόημα, συνηθισμένο στον τέταρτο αιώνα, που θα ήταν δύσκολο να το επισημάνουμε στον πέμπτο, είναι εκείνο του ορισμού, ή του τύπου που εκφράζει την ουσιαστική φύση των πάντων. Αυτό το συναντούμε στον Αριστοτέλη, και βέβαια αποτελεί εκλέπτυνση, μονάχα, μιας προηγούμενης χρήσης: όταν κάνεις τον απολογισμό ή την περιγραφή ενός πράγματος σχεδόν το ορίζεις. Το σημαντικό που πρέπει να σημειώσουμε εδώ, όπως και παντού, είναι ότι, όποια κι αν είναι η σημασία που επικρατεί όταν χρησιμοποιείται η λέξη, απομεινάρια των άλλων χρήσεων θα παραμένουν σε αυτήν, και θα επηρεάζουν το νου του συγγραφέα. Για παράδειγμα, ο λόγος, όπως είδαμε, μπορεί να σημαίνει «άιτιο», και για τον Πλάτωνα ή τον Αριστοτέλη ο λόγος (ορισμός) οποιουδήποτε πράγματος δεν είναι πλήρης, παρά μόνο αν περιλαμβάνει την αιτία της ύπαρξής του.

(11) Η λέξη είναι μια από τις πιο συνηθισμένες στα ελληνικά, και δεν είναι επομένως παράξενο να βρούμε ότι μερικές φορές χρησιμοποιείται σε συγχειριμένα πλαίσια, όπου δεν υπάρχει ιδιωματικό κατά λέξη ισοδύναμο στην αγγλική. Αυτό συμβαίνει στον Ήρόδοτο 1,141,4: «Οι υπόλοιποι Ίωνες αποφάσισαν με κοινό λόγο να στείλουν» (συμφώνησαν να στείλουν); III,119,1: «Ο Δαρείος φοβήθηκε ότι οι Έξι μπορεί να είχαν ενεργήσει με κοινό λόγο» (συντονισμένα ή συνωμοτικά); VIII, 68: «εκείνοι που υποτίθεται πως είναι στο λόγο των συμμάχων» (που αποκαλούνται σύμμαχοί σας). Έτσι και στο παράδειγμα που παρατίθεται στο (5): «Εκείνοι που είναι βασιλείς με τον αληθινό λόγο» (που είναι αληθινοί βασιλεῖς).

Ο ανωτέρω απολογισμός προσπάθησε να φέρει στο φως αυτό που ένα λήμμα λέξικου αναπόφευκτα τείνει να συσχοτίσει ότι λόγος και σκέψη πηγαίνουν μαζί, και έννοιες που οι Έλληνες απέδωσαν με μια και μοναδική λέξη ήταν στενότερα συνδεδεμένες στο νου τους από ό,τι στο νου ανθρώπων που δεν έχουν λέξιες με το ίδιο φάσμα σημασιών. Όταν διαβάζουμε ελληνικά είναι με δύσκολο, και μερικές φορές λάθος, να τραβάμε μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ τους. Ούτε είναι πάντα εύκολο να ξέρουμε ακριβώς τι σκοπό είχε ο συγγραφέας.

Το βιβλίο του Ηράκλειτου άρχιζε ως εξής:⁴⁰

«Ένώ ο λόγος αυτός [που θα περιγράψω] υπάρχει (ή είναι αληθινός) πάντα, ⁴¹ ωστόσο οι άνθρωποι δεν τον κατανοούν ούτε προτού τον ακούσουν ούτε άταν τον πρωτακούσουν. Ενώ δηλαδή τα πάντα γίνονται σύμφωνα με τη νομοτέλεια αυτή, μοιάζουν με άπειρους, όταν καταπιάνονται με λόγια και έργα, σαν κι αυτά που τους δηληγούμαι, διαιρώντας κάθε πράγμα σύμφωνα με τη φύση του και εξηγώντας το πώς έχει. Οι κοινοί όμως άνθρωποι δεν έχουν συνείδηση του τι κάνουν στον ξύπνιο τους, όπως

λησμονούν όσα είδαν στον ύπνο τους.»⁴²

Το απόσπασμα 50 προσθέτει: «Αν ακούσετε όχι εμένα, αλλά το λόγο, είναι σοφό να ομολογείτε⁴³ ότι τα πάντα είναι ένα.» Αυτά τα δύο απόσπασματα μας λένε ότι ο Λόγος είναι (α) κάτι που ακούμε (η πιο συνηθισμένη σημασία), (β) εκείνο που ρυθμίζει όλα τα συμβάντα, ένα είδος καθολικού νόμου του γίγνεσθαι, ⁴⁴ (γ) κάτι με ύπαρξη ανεξάρτητη από εκείνον που το εκφράζει με λόγια. Το απόσπασμα 2 μας πηγαίνει λίγο μακρύτερα. «Πρέπει ν' ακολουθούμε τον καθολικό λόγο (δηλαδή τον κοινό· γιατί ο καθολικός είναι κοινός). Κι ενώ ο λόγος είναι καθολικός, οι περισσότεροι άνθρωποι ζουν σα να 'χουν ιδιωτική σκέψη.» Αυτή η έννοια του «κοινού» αναπτύσσεται στο απόσπασμα 114⁴⁵: «Για να μιλήσουμε με σύνεση,⁴⁶ πρέπει κανείς να κάνει τον εαυτό του ισχυρό με τον κοινό λόγο που διέπει τα πάντα, όπως η πόλη με το νόμο, και πολύ ισχυρότερα. Γιατί όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από τον ένα, τον θεϊκό· γιατί εξουσιάζει τόσο όσο επιθυμεί και επαρκεί για όλα και επιζεί όλων.» Καθώς ο Λόγος είναι «κοινός», είναι αρετή να συλλαμβάνεις «το κοινό», και σφάλμα να διεκδικείς μια σοφία ιδιωτική. Παραδόξως, ο Ηράκλειτος ισχυρίζεται ότι είναι ο μόνος, ή σχεδόν ο μόνος, που έχει συλλάβει αυτό τον κοινό Λόγο. Όμως αυτό είναι το σφάλμα των άλλων, επειδή η αλήθεια βρίσκεται εκεί για να τη βλέπουν όλοι, αλλά, όπως λέει στο απόσπασμα 72: «έρχονται σ' αντίθεση με το λόγο, με τον οποίο βρίσκονται συνεχώς σε στενότατη επαφή» (πρβλ. επίσης το απόσπασμα 34). Ο Λόγος είναι κοινός σε όλους, κι αυτό που είναι κοινό είναι η ευφυία ή η ενόραση. Αυτό προέκυψε από το απόσπασμα 114 (με το λογοπαίγνιο, ξυν νόω...ξυνώ).⁴⁷ Πρόκειται επομένως για μια επιπλέον εκδοχή του Λόγου, που περιλαμβάνει την ενέργεια του συλλογισμού ή του στοχασμού.⁴⁸ Έχουμε επισημάνει το σκόπιμα μαντικό ύφος του Ηράκλειτου, και τον ασύνδετο και γραφικό χαρακτήρα των προ-

τάσεων με τις οποίες μετέδιδε το μήνυμά του. Το να αντλήσουμε από αυτές μια συνεκτική κοσμοθεώρηση ή ένα σύστημα σχέψης, σημαινεί αναπόφευκτα την εισαγωγή συνδετικών χρήσκων, που δεν υπάρχουν στα αποσπάσματα, και, σε τούτο το βαθμό, πρέπει να είναι υποθετικοί. Επιπλέον, οποιαδήποτε συνεκτική έκθεση είναι τόσο ξένη στις δικές του συνήθειες, ώστε δεν μπορεί παρά να αλλάξει την ποιότητα του μηνύματος. Παρόλα αυτά, συμμερίζομαι μαζί με άλλους την εντύπωση ότι πολλά αποσπάσματα ταιριάζουν μεταξύ τους μ' έναν τρόπο που δε θα περίμενε κανείς αρχικά: έτσι ώστε, ό,τι φαίνεται πως είναι απομονωμένες και μεταφορικές προτάσεις, είναι στην πραγματικότητα συστατικά στοιχεία μιας ενιαίας αντίληψης του σύμπαντος και του ανθρώπου ως μέρους του σύμπαντος. Είναι βέβαια αποθαρρυντικό να σημειώσουμε πόσες διαφορετικές εντυπώσεις αυτής της κοσμοθεώρησης έχουν εκφρασθεί στο παρελθόν και συνεχίζουν να διατυπώνονται. Άλλα καθένας μπορεί να δώσει μόνο τη δική του εντύπωση. Μερικά προσωρικά συστήματα μοιάζουν τόσο πολύ προϊόν μιας μοναδικής κεντρικής ιδέας, ώστε είναι δύσκολο να τα αποσαφηνίσουμε σε μια συνεχή έκθεση. Είναι σαν τους χύκλους, για τους οποίους ο Ηράκλειτος είπε ότι «η αρχή και το τέλος είναι κοινά» (απόσπ. 103) ή όπως το παρέφρασε ο Πορφύριος: «Οποιοδήποτε σημείο μπορείτε να σκεφθείτε, είναι και αρχή και τέλος.»⁴⁹ Μπορούμε να μπούμε μέσα στα συστήματα αυτά από οποιοδήποτε σημείο τους και, συνεχίζοντας από εκεί, μπορούμε να ελπίζουμε στο τέλος να δούμε το σύστημα ολοκληρωμένο. Δεν είναι εύκολο να διαλέξουμε την καλύτερη αφετηρία, τη σαφέστερη σειρά, με την οποία να παρουσιάσουμε αυτά τα μέρη ενός ενιαίου όλου, αλλά πρέπει να κάνουμε την είσοδό μας και να προσπαθήσουμε. Στο απόσπασμα 1 ο Ηράκλειτος μέμφεται τους ανθρώπους επειδή, όταν είναι ξυπνητοί, συμπεριφέρονται σα να ήταν κοιμισμένοι. Αν πρέπει να δεχθού-

με το απόσπασμα 73,⁵⁰ είπε και εκεί: «Δεν πρέπει να ενεργούμε και να μιλάμε όπως αυτοί που κοιμούνται.» Με την πρώτη ματιά, δε φαίνεται να υπάρχει μεγάλη λογική συνοχή ανάμεσα σε αυτή την επίκριση και στην επιταγή του αποσπάσματος 2 να «ακολουθούμε το κοινό.» Η έκφραση «ξυπνήστε» και προσέξτε, είναι αρκετά συνήθης και, συνήθως, δε δίνει πληροφορίες για τη θεωρία, για την οποία απαιτούν την προσοχή μας. Ωστόσο, να ένα τμήμα της. Η σύνδεση βρίσκεται σε ένα εδάφιο από τον Πλούταρχο: «Ο Ηράκλειτος λέει ότι οι ξύπνιοι μοιράζονται έναν κοινό κόσμο, αλλά, όταν κοιμούνται, καθένας κλείνεται στο δικό του κόσμο.»⁵¹ Τώρα πρέπει να ακολουθήσουμε ένα συρμό σκέψης, που θα εξηγήσει την αντίληψη του Ηράκλειτου για τον ύπνο και την εγρήγορση, και τη σχέση τους με τις αρχές που διέπουν τον κόσμο. Θα αποκαλύψει επίσης κάτι σημαντικότατο για την εκτίμηση της θέσης του στην ιστορία της αρχαιοελληνικής σκέψης. Μέχρι τότε, ο υλικός και ο πνευματικός κόσμος ήταν ενωμένοι, χωρίς να δημιουργείται σύγχυση. Αργότερα διαχωρίστηκαν σαφώς μεταξύ τους. Μεγάλο μέρος της σκοτεινότητας του Ηράκλειτου προκύπτει από το γεγονός ότι η λεπτότερη σκέψη του τον είχε φέρει πραγματικά σε ένα στάδιο, όπου η ύλη και το πνεύμα, ή επίσης το συγκεχριμένο και το αφηρημένο, απαιτούν να τα σκεφτεί κανείς ξεχωριστά. Είναι όμως, ακόμα, πολύ επηρεασμένος από την προγενέστερη σκέψη, για να προκαλέσει συνειδητά αυτόν το διαχωρισμό.

Προτού επιτευχθεί αυτό, η φιλοσοφία έπρεπε να υποστεί το πνευματικό σακ, που υπέστη από τον Παρμενίδη. Όπως παρατηρεί ο Kirk (HCF, 53), ο Ηράκλειτος θα ήταν ανίκαινος να ορίσει οποιονδήποτε άλλο τύπο «όντος», πέρα από το υλικό ον. Είναι εύκολο να ξεχάσουμε πόσο κοντά στο συγκεχριμένο, υλικό κόσμο παρέμειναν οι αντιλήψεις του, και να τις εφιμηνεύσουμε στενά στη βάση αφαιρέσεων.

Έχουμε συναντήσει αποδείξεις, ότι ο Λόγος είναι τόσο η ανθρώπινη σκέψη, όσο και η αρχή που κυβερνά το Σύμπαν.⁵² Στην πραγματικότητα, αυτό δείχνει ότι ο Ηράκλειτος ήρθε πολύ κοντά σε μια «αρχή»(ελληνικά στο πρωτότυπο), όπως εκείνη των προκατόχων του,⁵³ που συνήθως συνδύαζε και τους δυο χαρακτήρες. Αυτό ίσχυε για την πυθαγόρεικ σκέψη, και εμφανίστηκε με σαφέστερα υλικούς όρους στον Αέρα του Αναξιμένη, που ήταν ταυτόχρονα η θεία και ζώσα υφή του σύμπαντος, και το στοιχείο της ψυχής και του νου μέσα μας. Στον Ηράκλειτο, επίσης, ο Λόγος είχε υλική υπόσταση. Καθώς ήταν καθολικός και πανταχού παρών, ο Λόγος αυτός- ο νόμος που διέπει τον Κόσμο, και ο οποίος μπορεί να γίνει κατανοητός από τον ανθρώπινο νου- είναι βέβαια κοινός για όλους. Όταν ο Ηράκλειτος τονίζει εμφατικά ότι πρέπει να επιμείνουμε σε διείναι κοινό, εννοεί αυτή τη δύναμη- εν μέρει υλική, εν μέρει πνευματική- που συμβάλλει στη λογική τάξη. Στη γλώσσα της προσωχρατικής σκέψης, «υδηγεί» ή «κυβερνά» όλα τα πράγματα. Αυτή η μεταφορά από τη ναυσιπλοΐα χρησιμοποιείται στο απόσπασμα 64: «Τα πάντα κατευθύνει ο κεραυνός» (δηλαδή, το πύρινο όπλο του Δία, του υπέρτατου θεού, χρησιμοποιείται φυσικά για τη δύναμη που κινεί το Σύμπαν), και, επίσης, στο απόσπασμα 41. Δυστυχώς, κείμενο και νόημα του τελευταίου αποσπάσματος αμφισβιτούνται έντονα, αλλά ο Βλαστός έκανε μια εύλογη υπόθεση, σε αντιπαράθεση με τον Kirk και άλλους, γιατί παρέμεινε στην απόδοση: «Ένα είναι το σοφό· να γνωρίζει κανείς τη Σκέψη που κυβερνά τα πάντα με τη βοήθεια των πάντων».⁵⁴ Η απόδοση που προτίμησε ο Kirk έχει ως εξής: «...να είσαι ικανός για την αληθινή κρίση, πως τα πάντα κυβερνώνται με τη βοήθεια των πάντων.» Η λέξη «κυβερνώνται» δεν αμφισβητείται και, όπως λέει ο Kirk, (σ.390) μας την υπενθυμίζει το απόσπασμα 64, και «πρέπει να είναι κάτι συγγενές με τη φωτιά που “κυβερνά τα πάντα με τη

βοήθεια των πάντων”...Ολόληρη η πορεία κάθε πράγματος ξεχωριστά είναι αποτέλεσμα “κυβέρνησης”- δηλαδή μιας λειτουργίας είτε εξαρτημένης από ένα νου, είτε, τουλάχιστον, παρόμοιας με εκείνη που θα επινοούσε ένας νους.»⁵⁵ Ότι η θεία δύναμη που κομίζει λογική τάξη μέσα στο Σύμπαν είναι ταυτόχρονα μια φυσική, υλική οντότητα, είναι ακριβώς εκείνο που θα έπρεπε να περιμένουμε από το γενικό κλίμα της πρώιμης σκέψης του πέμπτου αιώνα. Συνεπάγεται ότι θα πάρουμε το μεριδίο μας από αυτή με φυσικά μέσα, που συμπεριλαμβάνουν την αναπνοή και τους πόρους των αισθητηρίων οργάνων. Στον Ηράκλειτο δεν υπάρχει γενικά καταδίκη της αισθητηριακής αντίληψης, όπως στον Παρμενίδη, για τον οποίο ο νους καλύτερα να αγνοεί εντελώς τις αισθήσεις.

Αυτές είναι απλώς «κακοί μάρτυρες», για εκείνους των οποίων οι φυχές δεν έχουν την ενόραση να κατανοήσουν το μήνυμα που μεταφέρουν (απόσπ. 107) -παρόλο που αυτό, πράγματι, κατά τη γνώμη του, αφορά την τεράστια πλειοφφόρια της ανθρωπότητας. Φθάνει στο σημείο να πει (απόσπ. 55): «Οσα μπορεί κανείς να τα δει, να τ' ακούσει, να τα μάθει, αυτά προτιμώ εγώ», και χρίνει τη σχετική αξία της εμπειρίας από πρώτο χέρι και από διαδόσεις, με τα λόγια (απόσπ. 101α): «Τα μάτια είναι ακριβέστεροι μάρτυρες από τ' αυτιά».

Παρόλο που μόνο περιφρόνηση τρέφει για ούσους μπορούν μόνο να μαζεύουν δεδομένα, χωρίς το νου να συναγάγουν το σωστό συμπέρασμα από αυτά, βλέπει ότι η ακριβής αντίληψη των φαινομένων είναι η αναγκαία προϋπόθεση για την ανακάλυψη του Λόγου που τα διέπει και τα ερμηνεύει (πρβλ. Kirk, HCF, 61). Οι αισθήσεις, επομένως, είναι για τους ανθρώπους τα πρωταρχικά κανάλια επικοινωνίας με το Λόγο που βρίσκεται έξω. Εδώ πρέπει να παρουσιάσουμε τα πραγματικά αποσπάσματα του Ηράκλειτου από μια περιγραφή της θεωρίας του από τον Σέξτο Ε-

μπειρικό, του οποίου τη γενική αίσθηση δεν έχουμε κανένα λόγο να υποφιαστούμε, παρόλο που εκφράζεται με μεταγενέστερη, ιδιαίτερα στωική ορολογία.⁵⁶ Περιγράφει τον «κοινό και θείο Λόγο, μέσω της συμμετοχής στον οποίο γινόμαστε λογικοί (ικανοί να σκεπτόμαστε)». Αυτό για τον Ηράκλειτο είναι το πρότυπο της αλήθειας. «Κατά συνέπεια», προσθέτει ο Σέξτος, παραφράζοντας τα αποσπάσματα 1 και 2, που παραθέτει αμέσως μετά, «εκείνο που εμφανίζεται να είναι κοινό σε όλα είναι αξιόπιστο, επειδή συλλαμβάνεται από τον κοινό, θείο Λόγο· αλλά, ότι συμβαίνει σε έναν μόνο, δεν πρέπει να είναι πιστευτό».

Οι αισθήσεις είναι κανάλια, μέσω των οποίων, όπως και με την αναπνοή, εισπνέουμε μέσα μας το Λόγο με μια κυριολεκτική, φυσική έννοια. Συγχρίνονται με παράθυρα, μέσα από τα οποία «ο νους μέσα μας», όταν είμαστε ξύπνιοι, ορμά εμπρός και, καθώς έρχεται σε επαφή με εκείνο που τον περιβάλλει, «θέτει σε λειτουργία τη δύναμη της σκέψης». Στον ύπνο ωστόσο, αυτά τα αισθητήρια κανάλια (αισθητικοί πόροι) είναι κλειστά, κι έτσι ο νους «εμποδίζεται ν' αναπτυχθεί μαζί με ό,τι βρίσκεται έξω» (χωρίζεται της προς το περιέχον συμφύσιας). Όσο ζόμει ακόμα, ο αποχωρισμός δεν είναι πλήρης. Η αναπνοή παραμένει ως μόνο μέσο επαφής με την εξωτερική πηγή ζωής, «σα μια ρίζα», λέει ο Σέξτος. Εξακολουθούμε να παίρνουμε μέρος στη συμπατική δραστηριότητα. Γι' αυτό μάλλον ο «Ηράκλειτος λέει» όπως μας λέει ο Μάρκος Αυρήλιος⁵⁷ «ότι ακόμα και οι κοινισμένοι είναι εργάτες και συνεργάτες σε ό,τι συμβαίνει στον κόσμο». Η αναπνοή, όπως φάνεται, αρκεί για να διατηρήσει τη ζωή αλλά όχι τη λογικότητα. Όταν επομένως αποκοπεί, ο νους χάνει τη δύναμη της μνήμης. Ο Σέξτος έπειτα παραθέτει το απόσπασμα 2 και την τελευταία πρόταση του αποσπάσματος 1, για να υποστηρίξει τα λεγόμενά του.

Στον ύπνο, καθένας μας αποσύρεται σε έναν ιδιωτικό κόσμο.

Κανείς δε μοιράζεται τα όνειρά μας, όπως μοιραζόμαστε τις εμπειρίες μας όταν είμαστε ξύπνιοι. Και τα όνειρα δεν είναι πραγματικά. Έτσι, για τον Ηράκλειτο, τρεις ιδέες συνδέονται με ουσιαστικό τρόπο: (α) το να ζούμε σα να είχε καθένας μια δική του σοφία, (β) η πλάνη (γ) ο ύπνος και τα όνειρα. Όταν αποσύρεται κανείς σ' ένα κόσμο δικό του, καταδικάζει σε πείνα το λογικό στοιχείο, απομονώνοντάς το από τον καθολικό και αληθινό Λόγο, από τον οποίο θα έπρεπε να τρέφεται.⁵⁸ Οι πολλοί που το κάνουν είναι, σε σύγχριση με έναν άνθρωπο με ενορατική πρόσβαση στον κοινό Λόγο, όπως οι κοινισμένοι σε σύγχριση με έναν ξύπνιο άνθρωπο. Από εδώ και η παρότρυνση να ακολουθήσουμε το Κοινό, να κρατηθούμε κοντά σε αυτό με όλη τη δύναμη που διαθέτει ένας άνθρωπος.

Αν αυτή η ερμηνεία είναι σωστή, θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι ο Ηράκλειτος είχε ήδη ένα αχνό προαίσθημα⁵⁹ της αλήθειας, που θα διατυπωνόταν αργότερα απερίφραστα από τον Πρωταγόρα, ότι κάθε άνθρωπος είναι κριτής των δικών του αισθήσεων, επειδή είναι μόνο δικές του, και δεν είναι ίδιες για κανέναν άλλο.

Υπάρχει ένας κοινός κόσμος αλήθειας (εδώ διέφερε από τον Πρωταγόρα) αλλά μπορούμε να τον προσεγγίσουμε μόνο αν ξεπεράσουμε τις ατομικές και ασυνάρτητες αισθήσεις, και αντλήσουμε συμπεράσματα από αυτές με το στοχασμό, ή ίσως, καλύτερα, με την ενόραση. Είναι κατανοητό επομένως ότι, με ορισμένες διαθέσεις, μπαρούσε να εξάρει τις αισθήσεις (εφόσον, στη συμπατική μας κατάσταση, αποτελούν τα κανάλια μέσω των οποίων, σε πρώτη φάση και μ' ένα στοιχειώδη τρόπο, ερχόμαστε σε επαφή με το Λόγο) ενώ με άλλες, με φαινομενική αντίφαση, να δώσει έμφαση στους περιορισμούς τους ή ακόμα και να τις καταχρίνει. Σε ένα τέτοιο στοχαστικό πλαίσιο, μπορούσε κάλλιστα να έχει πει ότι «η όραση εξαπατάται» (απόσπ.46' ο Kirk δε θε-

ωρεί πιθανό πως πρόκειται για πρόταση του Ηράκλειτου). Σε τελευταία ανάλυση, μόνες τους η όραση και η ακοή είναι ακριβώς οι δραστηριότητες «των πολλών», τους οποίους μαστιγώνει τόσο ανελέητα, για την όργησή τους να καταλάβουν την αλήθεια. Η φυσιοχρατική θεώρηση αυτών των - όπως θα μπορούσαμε να πούμε - ψυχικών διεργασιών, έφθασε σε ακόμα περισσότερες λεπτομέρειες, και, για χάρη της σαφήνειας, είναι καλύτερα να ακολουθήσουμε το θέμα, διακινδυνεύοντας να εισαγάγουμε σε τούτο το σημείο πράγματα που θα βρουν τη σωστή τους θέση αργότερα, σε μια πληρέστερη συζήτηση. Οι δοξογράφοι λένε ότι η πρώτη αρχή του Ηράκλειτου ήταν η φωτιά. Μιλούν σα να ήταν η αρχή και η φύσις των πραγμάτων με τη μιλησιακή έννοια. Α.χ. ο Θεόφραστος (σύμφωνα με τον Σιμπλίκιο Φυσ. 23.33, DK, A5): «Ο Ιππασος του Μεταπόντου και ο Ηράκλειτος της Εφέσου... έκαναν τη φωτιά αρχή, και από φωτιά παράγουν τα όντα, με το φούντωμα και το σθήσιμο, και τα διελύσαν πάλι σε φωτιά, με την υπόθεση ότι η φωτιά είναι η μόνη πρωταρχική φύσις· και τούτο επειδή ο Ηράκλειτος λέει ότι όλα τα πράγματα είναι μια ανταλλαγή με τη φωτιά» (πρβλ. απόσπ. 90). Ο ίδιος ο Αριστοτέλης (Μεταφ. 984α7) καταγράφει τη φωτιά του Ηράκλειτου ως την «πρώτη αιτία» του, μαζί με το νερό του Θαλή, τον αέρα του Αναξιμένη και του Διογένη του Απολλώνιου, και τα τέσσερα πρωταρχικά στοιχεία του Εμπεδοκλή. Η πρωταρχικότητα της φωτιάς για τον Ηράκλειτο φαίνεται επίσης να επισημαίνεται αλλόνθαστα από τον Πλάτωνα (Κρατ. 413 B-C). Θα πρέπει να εξετάσουμε αν αυτοί οι μεταγενέστεροι συγγραφείς ερμήνευσαν σωστά το ρόλο της φωτιάς στον Ηράκλειτο, αλλά για την πρωταρχικότητά της δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία, και ο ίδιος είπε ότι ολόκληρη η κοσμική τάξη είναι μια συνεχώς ζωντανή φωτιά (απόσπ. 30). Δεν μπορεί επομένως να είναι σφάλμα να ταυτίσουμε τη φωτιά με το Λόγο, και

πρέπει να συμφωνήσουμε με τους Στωικούς και τον Ιππόλυτο, όταν λένε πως η φωτιά του Ηράκλειτου είναι «λογική και υπεύθυνη για τη διακυβέρνηση ολόκληρου του κόσμου.»⁶⁰ Αυτό, ασφαλώς, είναι εκείνο που, στην περιγραφή του Σέξτου, «μας περιβάλλει και είναι λογικό και ευφύες.» (Μαθ. VII, 127). Η υιική πλευρά του Λόγου είναι η φωτιά. Συνεπώς, ο θείος λόγος στην καθαρότερη μορφή του είναι καυτός και στεγνός. Αν και δεν είναι απλό σύμβολο για μια αφαίρεση, το «πυρ» εκφράζει για τον Ηράκλειτο την ανώτερη και καθαρότερη μορφή ύλης, το όχημα για την φυχή και το νου, ή μάλλον την ίδια την φυχή και το νου, τα οποία, σε ένα περισσότερο προηγμένο στοχαστή, θα διακρίνονταν από οποιαδήποτε ύλη. Δεν πρέπει επομένως να φανταστούμε τη φωτιά σαν ορατή φλόγα ή λάμψη, αλλά μάλλον ως είδος αόρατου ατμού, όπως λέει ο Φιλόπονος, σχολιάζοντας το Περί Ψυχῆς βιβλίο του Αριστοτέλη, 405α25: «Με τη φωτιά δεν εννοεί τη φλόγα: φωτιά είναι το όνομα που δίνει στη στεγνή αναθυμίαση, από την οποία επίσης συνίσταται η φυχή.»⁶¹ Έτσι, αν ο Ηράκλειτος είναι συνεπής, η βλακεία και ο θάνατος θα συνδέονται με το κρύο και την υγρασία. Και έτσι είναι. «Η ξερή φυχή είναι σοφότατη και άριστη» (απόσπ. I 18). Αυτό εξηγεί, μεταξύ άλλων, τα αποτελέσματα του αλκοολισμού: «ο άνδρας, όταν μεθύσει, οδηγείται σαν από ανήλικο παιδί, παραπατώντας και μη ξέροντας πού πηγαίνει, επειδή η φυχή του έχει γίνει υγρή.» (απόσπ. I 17).⁶² Ο ίδιος ο θάνατος είναι μετατροπή της φυχής σε νερό (απόσπ. 36). Δεν είναι βιαστικό να συμπεράνουμε, αν και κανένα απόσπασμα δεν το λέει πραγματικά, ότι ο ύπνος, όπως και η μέθη, είναι μια ενδιάμεση κατάσταση, στην οποία υγροί ατμοί έχουν προσωρινά καταβάλει την φυχή, που αποκαθίσταται σε μια ξηρότερη και θερμότερη κατάσταση όταν ξυπνήσει.⁶³ Εφόσον οι σωματικές απολαύσεις οδηγούν σε ύγρανση, δηλαδή σε εξασθένιση της φυχής, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί ο Ηρά-

χλειτος ἐπρεπε να πει (απόσπ. I 10): «Δεν είναι το χαλύτερο για τους ανθρώπους να εκπληρώνονται οι επιθυμίες τους.» Γιατί δυστυχώς «για τις φυχές είναι τέρψη το να γίνουν υγρές.»⁴⁴ Η ίδια σκέψη πρέπει να βρίσκεται πίσω από έναν από τους εκπληρητικότερους αφορισμούς του (απόσπ. 85, γνωστό στον Αριστοτέλη. Βλ. *Ηθικά Ευδήμεια*, 1223b22): «Είναι δύσκολο ν' αντιτάσσεται κανείς στις επιθυμίες του. Γιατί ό,τι θέλει το αγοράζει με τίμημα την φυχή του.» Τα πάντα βρίσκονται σε συνεχή και χυκλεή αλλαγή, και η φυχή παίζει το ρόλο της εντελώς φυσικά στις αιμοιβαίες μεταλλαγές των στοιχείων. «Για τις φυχές είναι θάνατος το να γίνουν νερό, για το νερό είναι θάνατος το να γίνει γη, από τη γη πάλι γίνεται το νερό, κι από το νερό η φυχή» (απόσπ. 36). Τοποθετώντας τις «φυχές» στη θέση της «φωτιάς», που θα περιμέναμε, ο Ηράκλειτος έχει τονίσει την ουσιαστική ταυτότητα των δυο. Εφόσον κάθε στοιχείο ζει με το θάνατο του άλλου, ή, όπως θα μπορούσαμε να το θέσουμε, καταβροχθίζει το άλλο, είναι απόλυτα κατανοητό ότι οι φυχές, παρόλο που η ίδια τους η φύση είναι θερμή και ξηρή, πρέπει να ζουν με την υγρασία. Αμέσως αφού παραθέτει κάτι που δύο αποδέχονται ως γνήσιο απόσπασμα του Ηράκλειτου, ο Κλεάνθης⁴⁵ λέει ότι πίστεφε πως «οι φυχές απορροφούν ατμούς απ' τα νερά». (απόσπ. 12). Ο πληθυντικός πρέπει πιθανώς να σημαίνει, σύμφωνα με τον Gigon, ότι ο Ηράκλειτος, όπως και ο Θαλής, είχε διάφορα υγρά στο νου του - όχι μόνο το νερό αλλά και το αίμα και άλλους σωματικούς χυμούς. Με τον ίδιο τρόπο, μερικοί από τους «Ηρακλειτικούς», λεγόταν ότι δίδασκαν πως ο ήλιος (που κατείχε μια μάλλον ειδική θέση στο ιδιόμορφο κοσμικό σύστημα του Ηράκλειτου) «εξατμίζεται από τη θάλασσα» ([Αρ.] *Προβλ.* 934b35). Ο ήλιος αντλεί υγρασία και τρέφεται από αυτήν, αλλά, επειδή είναι θερμό σώμα, τη μετατρέπει σε θερμότητα. Αυτή ήταν μια θεωρία που χρησιμοποιεί τη στοιχειώδη παρατήρηση

του φαινομένου της εξάτμισης. Το ζωντανό ζώο σε εγρήγορση, κάνει το ίδιο. Αυτές οι όφιμες εκφράσεις των απόψεων του Ηράκλειτου (των οποίων την πλήρη ακρίβεια κανείς μάλλον δε θα υποστήριζε) δεν είναι παρά συγχειριμένες εφαρμογές του γενικού νόμου που αναγγέλλεται στο απόσπασμα 36 και επίσης στο απόσπασμα 31. Και, με δεδομένη την ισοδυναμία φυχών και πυρός, η ανάλογη συμπεριφορά του ήλιου και των ζώων είναι φυσική και αναπόφευκτη. Θα πούμε περισσότερα για την φυχή, αλλά η παρούσα εξόρμηση στην περιοχή της φυχολογίας έχει σκοπό να προωθήσει μια κατανόηση της πολυπλοκότητας της σύλληψης του Λόγου στον Ηράκλειτο. Για να συνοφίσουμε, πρόκειται, πρώτα απ' όλα, για την αιώνια αλήθεια, στην οποία δίνει γλωσσική έκφραση, αλλά η οποία είναι ανεξάρτητη από τη διατύπωσή του (απόσπασμα 1,50). Έπειτα, είναι το υποκείμενο αυτής της αλήθειας, το Ένα που είναι τα πάντα (απόσπ. 50). Και αυτό το Ένα είναι ταυτόχρονα η θεία, ευφυής αρχή που μας περιβάλλει, και προκαλεί την τακτοποίηση του κόσμου, κι εκείνο μέσα μας, στο οποίο οφείλουμε όση ευφυΐα κατέχουμε. Μέσα μας νοθεύεται με κατώτερα στοιχεία και, κατά συνέπεια, με την ανοησία. Ταυτόχρονα είναι φωτιά, το θερμό και ξηρό, και ό,τι τη διαφθείρει μέσα μας είναι η συνάντησή της με την υγρασία και το χρύσο. Τα ερωτήματα (όλα στενά συνδεδεμένα) τα οποία απομένει να εξετάσουμε στο κατάλληλο πλαίσιο, είναι: (α) Ποιο είναι το περιεχόμενο του Λόγου, που θεωρείται ως η αληθινή ερμηνεία του κόσμου που αλλάζει; Ποια είναι αυτή η «αρχή», σε συμφωνία με την οποία, όπως λέει ο Ηράκλειτος, τα πάντα έχουν το δικό τους γίγνεσθαι; (β) Με ποια έννοια «όλα τα πράγματα είναι ένα» γι' αυτόν; Ποιος είναι ο δεσμός ενότητας μεταξύ τους; Μήπως, όπως υποστηρίζουν και οι Μιλήσιοι, τα πάντα έχουν κατασκευαστεί στη βάση μιας και μοναδικής υλικής υφής, που παραμένει ο μόνιμος λόγος ύπαρξής τους; (γ)

Ποιος ακριβώς είναι ο ρόλος του πυρός στη ζωή του κόσμου;

10. Τρία βασικά στοιχεία

Πέρα από το Λόγο, και στενά συνδεδεμένες μαζί του, φαίνεται ότι οι βασικές αρχές της ερμηνείας του Ηράκλειτου για τον κόσμο περιέχονται σε τρεις γενικές προτάσεις. Για την ευχέρεια της ανάλυσης, πρέπει να τις εξετάσουμε μία προς μία, αλλά και μιά δεν μπορούμε να την κατανοήσουμε πλήρως χωρίς τις άλλες, παρόλο που είναι μόνο διαφορετικοί τρόποι να εξηγήσουμε την ίδια αλήθεια. Αυτές οι τρεις προτάσεις είναι:

(α) Η Αρμονία είναι πάντα προϊόν αντιθέτων. Γι' αυτό και το βασικό γεγονός στο φυσικό κόσμο είναι η σύγχρουση. (β) Τα πάντα βρίσκονται σε συνεχή κίνηση και αλλαγή. (γ) Ο κόσμος είναι μια ζώσια και αιώνια φωτιά. Η εξέταση αυτών των προτάσεων θα καταστήσει δυνατό να επιστρέψουμε στο Λόγο, ως νόμο του γίγνεσθαι, ώστε να καταλάβουμε καλύτερα, και να συλλάβουμε τους περιορισμούς που επιβάλλει στο συνεχή πόλεμο και στην αλλαγή μέσα στο Σύμπαν.

α. Η Αρμονία είναι αρμονία αντιθέτων

Το νόημα της λέξης αρμονία έχει συζητηθεί σε σχέση με τους Πυθαγορείους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, τόσο η εφαρμογή της στη μουσική, όσο και η γενική της χρήση, ως συνταίριασμα και κατασκευή ενός σύνθετου συνόλου, σύμφωνα με λογικές αρχές και σε σωστή αναλογία, (που είναι μια από τις σημασίες της λέξης Λόγος) ήταν γνωστές στον Ηράκλειτο. Εμείς οι ίδιοι χρησιμοποιούμε τη λέξη «αρμονία» με μη μουσική έννοια, όπως όταν μιλούμε για αρμονική ζωή ή για ένα αρμονικό αποτέλεσμα στην αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική ή σε άλλους τομείς. Θα ήταν

ωστόσο αφροσύνη να διατηρήσουμε τη γενική σημασία της αρμονίας σε ένα προκλειτικό πλαίσιο αναφοράς, ακόμα και μετά την ερμηνεία της ελληνικής λέξης. Και τούτο επειδή φέρει φυχολογική φόρτιση, που κλίνει προς μια πυθαγορική κατεύθυνση.⁶⁶ Εφόσον η αρμονία του Ηράκλειτου είναι το διαμετρικά αντίθετο της πυθαγόρειας αρμονίας, κάτι τέτοιο θα ήταν παραπλανητικό. Ένας αριθμός ρητών του Ηράκλειτου αποδεικνύουν τη νεωτεριστική του ερμηνεία της «αρμονίας των αντιθέτων». Ίσως, όμως, η καλύτερη αφετηρία προσφέρεται από μια σύγχριση δύο εδαφίων του Πλάτωνα. Στο Συμπόσιο, ο γιατρός Ερυζίμαχος τραγουδά με τη σειρά του τους ύμνους του Έρωτα, και τονίζει ότι γενικά οι άνθρωποι δέχονται, πως η τέχνη του συμφιλιώνει τα αντιθέτα μέσα στο σώμα. Ο καλός γιατρός, λέει (186D, μετάφρ. W.Hamilton), «πρέπει να μπορεί να προκαλέσει, ανάμεσα σε στοιχεία μέσα στο σώμα που είναι πολύ εχθρικά μεταξύ τους, αμοιβαία οικειότητα και αγάπη». Τέτοια εχθρικά στοιχεία είναι τα αντιθέτα του θερμού και του κρύου, του υγρού και του ξηρού και τα παρόμοια. Επειδή γνώριζε πώς να δημιουργεί αγάπη και αρμονία μεταξύ τους, ο προπάτοράς μας Ασκληπιός, όπως λένε εδώ οι ποιητές μας και όπως εγώ πιστεύω, υπήρξε ο θεμελιωτής της τέχνης μας.» Αυτές οι ιδέες για την υγεία, ως αρμονία φυσικών αντιθέτων, ανήκαν στη Δυτική σχολή ιατρικής, και διδάσκονταν από τον Αλκμέωνα, συμπολίτη του Πυθαγόρα, και από μερικούς τουλάχιστον Πυθαγόρειους. Ότι ο Ερυζίμαχος το έμαθε από τους Πυθαγόρειους, επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ανέπτυξε το μουσικό παράδειγμα στις λίγες επόμενες προτάσεις. Συνεχίζει:

«Οτι το ίδιο ισχύει για τη μουσική, είναι φανερό στον καθένα που προσέχει έστω και λίγο το θέμα, και αυτό μάλλον εννοούσε ο Ηράκλειτος, παρόλο που δεν ευτύχησε πολύ στην επιλογή του των λέξεων, όταν μιλεί για μια ενότητα που συμφωνεί με τον ε-

αυτό της, ενώ τη χαρωκτηρίζει η διαφορά, όπως στο χόρδισμα ενός τόξου ή μιας λύρας. [βλ. απόσπ. 5 i]. Είναι, βέβαια, αρκετά παράλογο να μιλούμε για μια αρμονία που βρίσκεται σε δυσαρμονία, ή για τη συγχρότησή της από παράγοντες που συνεχίζουν να βρίσκονται σε δυσαρμονία τον καιρό που τη συνθέτουν. Πιθανόν, όμως, εκείνο που εννοούσε, ήταν ότι η τέχνη της μουσικής παράγει αρμονία από παράγοντες που βρίσκονται αρχικά σε δυσαρμονία, αλλά κατόπιν σε ομόνοια - δηλαδή οι φηλές και οι χαμηλές νότες.»

Θα ήταν πολύ παράδοξο αν, μετά τις προσβολές που εκτόξευσε εναντίον του Πιθαγόρα, ο Ηράκλειτος έκανε ό,τι μπορούσε, για να πει ότι συμφωνούσε μαζί του, και δεν κατάφερε, απλώς, να το εκφράσει πολύ καλά. Στην πραγματικότητα, η άποφθή του βρισκόταν στους αντίποδες της πιθαγόρειας, και αυτό αποτελεί ιδιαίτερα διδακτικό παράδειγμα, για κάτι που συνέβαινε συνέχεια στον Ηράκλειτο: η αιχμή της διδασκαλίας του ακρωτηριάσθηκε και στομώθηκε έτσι, ώστε να μοιάζει με κάπαιον άλλου. Εδώ, ο Πλάτων σατιρίζει το γιατρό, που παρουσιάζεται ως πομπώδης και όχι πολύ εύστροφος, με το να βάζει την παρανόηση στο στόμα του. Άλλού, δείχνει ότι ήξερε πολύ καλά τι εννοούσε ο Ηράκλειτος- και πράγματι, ήταν ίσως ο πρώτος που εκτίμησε ολόκληρη την τόλμη της σκέψης του. Να πει κανείς ότι η αρμονία παραγόταν από τη δυσαρμονία, με χρονολογική διαδοχή, και ότι εκφραζόταν ως συμφιλίωση στοιχείων, εχθρικών στην αρχή, αλλά όχι στη συνέχεια, σήμαινε ότι επιβεβαιώνει, ακριβώς, αυτό που ο Ηράκλειτος είχε αρνηθεί. Αυτό ο Πλάτων το αποσαφηνίζει στο *Σοφιστή* (242D). Ο χύριος ομιλητής μιλούσε για τη διαμάχη ανάμεσα σ' εκείνους που υποστηρίζουν ότι υπάρχουν πολλοί κόσμοι, και εκείνους που λένε ότι ο κόσμος είναι ένας. Συνεχίζει:

«Αργότερα, ορισμένες Μούσες στην Ιωνία και στη Σικελία,

κατάλαβαν ότι ασφαλές είναι μάλλον να συνδυάσει κανείς και τις δύο εκδοχές, και να πει ότι το πραγματικό είναι και πολλά και ένα, και συνέχεται από την εχθρότητα και τη φιλία. Η αυστηρότερη από αυτές τις Μούσες (δηλαδή η Ιωνική, πράγμα με το οποίο ο Πλάτων εννοεί τον Ηράκλειτο) λέει ότι «από τα αντίθετα γεννιέται η ωραιότερη αρμονία.» Η ηπιότερη (δηλαδή η Σικελική, που είναι ο Εμπεδοκλής) χαλαρώνει τον κανόνα ότι αυτό πρέπει να ισχύει διαρκώς, και αναφέρεται σε εναλλασσόμενες καταστάσεις, στις οποίες το σύμπαν είναι άλλοτε ένα και γαλήνιο, μέσω της δύναμης της Αγάπης, και άλλοτε πολλά και σε πόλεμο με τον εαυτό του, που οφείλεται σε κάποια μορφή διαμάχης.»

Ο Εμπεδοκλής, που ακολούθησε την ιταλική παράδοση, στην οποία κυριαρχούσε ο Πιθαγόρας, μίλησε για εναλλασσόμενες καταστάσεις αρμονίας και διχόνοιας, ενότητας και πολλαπλότητας. (Αυτό προκύπτει πλήρως από τα κείμενά του που σώθηκαν).

Ο Ηράκλειτος, με την «αυστηρότερη μούσα» του, διαβεβαίωνε ότι οποιαδήποτε αρμονία ανάμεσα σε αντιφατικά στοιχεία, αναγκαστικά και πάντα συνεπάγεται μια ένταση ή σύγχρουση ανάμεσα στα αντίθετα, από τα οποία αποτελείται. Η ένταση ποτέ δεν αίρεται. Ειρήνη και πόλεμος δε διαδέχονται, ο ένας την άλλη με τη σειρά: πάντα, στον κόσμο, υπάρχει και ειρήνη και πόλεμος. Η κατάπαυση του αγώνα θα σήμαινε τη διάλυση του σύμπαντος. Η σύλληψη αυτού του ουσιαστικού στοιχείου από τον Πλάτωνα, που είχε διαφύγει από την προσοχή τόσων επίδοξων ερμηνευτών του Ηράκλειτου, είναι μια εξαίρετη εγγύηση της διορατικότητάς του, και εγγυάται την εμπιστοσύνη σε οτιδήποτε έχει να πει γι' αυτόν το δύσκολο στοχαστή.⁶ Η τόλμη του Ηράκλειτου ήταν υπερβολική, ακόμα και για τον Αριστοτέλη. Μάλιστα, οι εξαίρετες ικανότητες του τελευταίου για σαφή-

και λογική σκέψη αποτέλεσαν, καθαυτές, εμπόδιο για να κατανοήσει μια τέτοια προφητική και ποιητική αλήθεια. Ο Ηράκλειτος φαινόταν να παραβιάζει το νόμο της αντίφασης⁵ κατά συνέπεια, δεν μπορεί να εννοούσε αυτό που φαίνεται να σημαίνουν τα λόγια του. Έτσι, στο *Περί ουρανού*, 279b 14, ο Αριστοτέλης τον τοποθετεί στην ίδια κατηγορία με τον Εμπεδοκλή, αγνοώντας τη διάσκριση που ο Πλάτων κόπιασε τόσο να επισημάνει. Μερικοί, λέει, υποστηρίζουν ότι ο κόσμος είναι αιώνιος, άλλοι ότι θα χαθεί: «άλλοι, πάλι, ότι μεταβάλλεται, και τη μια είναι όπως τώρα, ενώ την άλλη αλλάζει και χάνεται, ... όπως λέει ο Εμπεδοκλής από τον Αχράγαντα και ο Ηράκλειτος από την Έφεσο.» Ωστόσο, μερικές φορές έρχεται πιο κοντά στα λόγια του Ηράκλειτου, είτε τα κατανοεί πλήρως είτε όχι. Στα *Ηθικά*, για παράδειγμα, γράφει (1155 b4, απόσπ. 8 DK): «Ο Ηράκλειτος λέει πως ό,τι είναι αντίθετο είναι χρήσιμο, ότι η ωραιότερη αρμονία συντίθεται από διαφορετικά στοιχεία, και ότι τα πάντα δημιουργούνται μέσω της σύγχρουσης» - μια πρόταση που παραφράζει παραπάνω από ένα αποσπάσματα του Ηράκλειτου.⁶ Ο Ηράκλειτος χρησιμοποιεί ελεύθερα τη γλώσσα των εικόνων, και δεν είναι παράδοξο ότι οι ρήσεις του υπόκειντο σε σχεδόν τόσες ερμηνείες, όσες και τα απομονωμένα κείμενα της Βίβλου, στα κηρύγματα σχετικά με αυτά. Είναι, πράγματι, αδύνατο να μην εκπλαγούμε από την ομοιότητα ανάμεσα στη δινή του χρήση του παραδόξου και της παραβολής, και σ' εκείνη που κάνει ο Ιησούς. Δε χρειάζεται να πούμε ότι δεν τίθεται ζήτημα για οποιαδήποτε σύγχριση της θεωρίας, αλλά, παρά τη διαφορά στο νόμιμα, μια έχφραση όπως: «Ο ευρών την ψυχήν αυτού απολέσει αυτήν» (Ματθ. I, 39) είναι αξιοπρόσεκτα πρωτεύεια στο ύφος (πρβλ. απόσπ. 21). Πέρα από την πραγματική σύμπτωση, (πρβλ. Μάρκ. Η, 18: «Οφθαλμούς έχοντες ου βλέπετε, και ώτα έχοντες ουχ ακούετε; και ου μνημονεύετε;» με τα αποσπάσματα 19, 34, 1 του

Ηράκλειτου) για να μεταφέρει την ουσία του μηνύματός του - που είναι η απάντηση στο ερώτημα: «Τι είναι η Βασιλεία του Θεού?» - ο Ιησούς πρέπει να κάνει ελεύθερη χρήση του συμβόλου και της σύγχρισης. Είναι σαν κόκκος σινάπεως, σα σπόρος σπαρμένος σε διαφορετικά είδη εδάφους, σαν προζύμι στο φωμί, ή σαν κρυμμένος θησαυρός, ή σαν κερί: ή, σκεφθείτε έναν αφέντη με ανεπαρκή υπηρέτη, ένα αιμπέλι που το κατέλαβαν εγκληματίες, έναν άνδρα που προσλαμβάνει εργάτες, χρήματα που δίνονται προς φύλαξη, ένα γαμήλιο συμπόσιο, παρθένες με τους λύχνους τους. Παρόμοια ο Ηράκλειτος, για να καταστήσει κατανοητή την καινούργια του ιδέα για τις διεργασίες της φύσης και τη σύσταση των πραγμάτων, βρίσκεται αναγκασμένος να πει: Σκεφθείτε τη φωτιά, την κατασκευή ενός τόξου ή μιας λύρας, τον πόλεμο, ένα ποτάμι, ένα δρόμο (που είναι ο ίδιος δρόμος που σας φέρνει από το βορρά προς το νότο ή από το νότο προς το βορρά) το θαλασσινό νερό (στοιχείο ζωής για τα φάρια, θάνατος για τους ανθρώπους) το ίχνος του μολυβιού ενός συγγραφέα, που είναι ίσιο και στραβό ταυτόχρονα, ένα χειρουργό που προκαλεί οξύ πόνο για να θεραπεύσει τον πόνο.⁷ Η διδασκαλία του Ηράκλειτου δεν ήταν κάτι ουσιαστικά απερίγραπτο με κυριολεκτικούς όρους, όπως το θρησκευτικό μήνυμα του Ιησού. Ήταν όμως κάτι που δε θα μπορούσε ποτέ να εκφρασθεί εύκολα, και στην εποχή του ήταν τόσο καινοφανές, ώστε να ξεπεράσει τις δυνατότητες της σύγχρονης γλώσσας. Αυτό έχανε αναπόφευκτη την καταφυγή σε μια ποικιλία συμβόλων. Εναπόκειται σ' εμάς να δούμε αν έχουμε «αυτιά για να ακούσουμε» - δηλαδή, αν έχουμε την ικανότητα να συλλάβουμε τη μοναδική αλήθεια, που υπάρχει πίσω από τη μια ή την άλλη παραβολή.

Η θεωρία της «αρμονίας των αντιθέτων» έχει τρεις πλευρές: τα πάντα αποτελούνται από αντίθετα και, επομένως, υπόκεινται σε εσωτερική ένταση⁷⁰ τα αντίθετα είναι ταυτόσημα, και

(χυρίως ως συνέπεια του πρώτου) ο πόλεμος είναι η ηγεμονική και δημιουργική δύναμη και μια σωστή και ευνόητη κατάσταση πραγμάτων.

(1) Τα πάντα αποτελούνται από αντίθετα, και, κατά συνέπεια, υπόκεινται σε εσωτερική ένταση. Αφού παραθέτει το απόσπασμα 50, ο Ιππόλυτος συνεχίζει: «και επειδή δεν το καταλαβαίνουν ή δεν το παραδέχονται αυτό όλοι οι άνθρωποι, παραπονείται με τον εξής τρόπο (απόσπ. 51): «Δεν καταλαβαίνουν πώς κάτι που έχει μέσα του αντίθετες τάσεις, συμφωνεί με τον εαυτό του⁷¹ αρμονία αντίθετων τάσεων⁷² όπως του τόξου και της λύρας».» Η αναφορά είναι προφανώς γενική, όπως στην περιληπτική παραλλαγή που δίνει ο Πλάτων στο *Σοφιστή* (242Ε). Πλαντού υπάρχουν δυνάμεις που έλκουν ταυτόχρονα και προς τις δύο κατευθύνσεις. Η φαινομενική αρμονία, ηρεμία, ή ειρήνη είναι, στην πραγματική σύσταση των πραγμάτων, (φύσις), μια κατάσταση επισφαλούς ισορροπίας μεταξύ αυτών των δυνάμεων. Κοιτάζεται ένα τεντωμένο τόξο, πεσμένο στο έδαφος ή ακουμπισμένο σ' έναν τοίχο. Δεν είναι ορατή καμιά κίνηση. Στα μάτια φαίνεται στατικό αντικείμενο, σε πλήρη ηρεμία. Στην πραγματικότητα, όμως, μέσα του λαμβάνει χώρα μια διαρκής διελκυστίνδα, όπως θα γίνει φανερό, αν η χορδή δεν είναι αρχετά δυνατή, ή αν αφεθεί να καταστραφεί. Το τόξο αμέσως θα επωφεληθεί, θα τη σπάσει και θα τιναχθεί για να ισιώσει, δείχνοντας έτσι ότι και αυτό και η χορδή κατέβαλλαν προσπάθεια συνεχώς. Η αρμονία ήταν δυναμική, μια αρμονία από ζωηρές και αντίθετες κινήσεις, εξουδετερωμένες από την ισορροπία και, έτσι, αδιόρθωτες. Η κατάσταση μιας χορδομένης λύρας (ή και ενός βιολιού) είναι παρόμοια, όπως γνωρίζει κάθε μουσικός που έχει σπάσει χορδή, προς μεγάλη του λύπη. Και το ζήτημα είναι ότι, η λειτουργία και των δυο αυτών οργάνων, η ίδια τους η φύση ως ενός τόξου και μιας λύρας που λειτουργούν, εξαρτάται από αυτή

την ισορροπία δυνάμεων, η οποία επομένως είναι καλή, όπως θα φανεί παρακάτω, στα αποσπάσματα που θα εξετάσουμε στην τρίτη ενότητα. Για τον Ηράκλειτο, το τόξο και η λύρα συμβολίζουν ολόκληρο το σύμπαν, το οποίο, χωρίς έναν τέτοιο συνεχή «πόλεμο», θα είχε αποσυντεθεί και εκμηδενισθεί.⁷³ Κάλλιστα μπορεί να πει (απόσπ. 54): «Η αόρατη αρμονία είναι ισχυρότερη (ή ανώτερη) από την ορατή.» Σε ό,τι αφορά την ορατή σύνδεση, το τόξο μπορεί να είναι φυσικά λυγισμένο και η χορδή απλώς να είναι δεμένη και στα δυο του άκρα. Η αόρατη σύνδεση μεταξύ τους είναι το στοιχείο της πάλης, της δυναμικής αντίθεσης. Συνεπώς, «η φύση αγαπάει να κρύβει τον εαυτό της.» (απόσπ. 123).⁷⁴ Υπάρχει μόνιμος πειρασμός να ερμηνεύσει κανείς τις προτάσεις του Ηράκλειτου ως περιγραφή μιας εναλλαγής, άλλοτε προς τη μια και άλλοτε προς την άλλη κατεύθυνση. Δεν είναι επομένως παράδοξο, που εμφανίζεται από πανάρχαιες αινεντίες, να υποστηρίζει ότι ολόκληρο το σύμπαν προτίθεται από μια διαφορετική αρχική κατάσταση, υπάρχει για ένα διάστημα, και έπειτα θα διαλυθεί πάλι στην αρχή του, εφόσον, ιδιαίτερα, αυτό ήταν οικείο στους αναγνώστες του, ως η βασική αντίληψη από τους Μιλησίους και μετά αντίληψη που είχε αναπτυχθεί σε ένα περίτεχνο περιοδικό σχήμα από τον Εμπεδοκλή. Άλλα, τα ίδια του τα λόγια μας κάνουν επιφυλακτικούς απέναντι σε κάθε τέτοια, απλούστη και μη αυθεντική ερμηνεία. Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά, δικαιολογούμαστε να προσέχουμε ιδιαίτερα, όχι τις εκδοχές που τον παρουσιάζουν ως κομφορμιστή, αλλά οποιοδήποτε υπαινιγμό των αυθεντιών μας ότι αγωνιζόταν, εναντίον των περιορισμών της γλώσσας του, να εκφράσει κάτι καινούργιο και διαφορετικό. Η σκέψη του ήταν τόσο δύσκολη και αναπάντεχη για την ύστερη αρχαιότητα, και η έκφρασή του κατά καιρούς τόσο αμφιλεγόμενη, ώστε δε θα ήταν παράδοξο, αν οι αρχαίοι ερμηνευτές του είχαν πέσει εντελώς έξω. Ο Πλάτων, ό-

μως, συνέλαβε το νόημά του, και, από την ύστερη αρχαιότητα, υπάρχει ένα εδάφιο του Πλουτάρχου, το οποίο, παρόλο που είναι, ως επί το πλείστον, μονάχα παράφραση του Ηράκλειτου, και χρησιμοποιεί τη φιλοσοφική ορολογία μιας μεταγενέστερης εποχής, αποκαλύπτει, αντίθετα με τις περισσότερο σύγχρονες μαρτυρίες, την αληθινή ηρακλείτια σύλληψη (*Περί του ΕΙ του εν Δελφοῖς*, 392 β.ε.' παρατίθεται από τους DK ως το απόσπασμα 91 του Ηράκλειτου). Ο ομιλητής του Πλουτάρχου σκιαγραφεί την πλατανική αντίθεση μεταξύ της μονιμότητας του είναι και της ακατάπαυστης ροής του γίγνεσθαι, και παραπέμπει στον Ηράκλειτο για να υποστηρίξει την τελευταία:

«Δεν μπορούμε, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, να μπούμε δυο φορές στο ίδιο ποτάμι, ούτε να αγγίξουμε δυο φορές κάποια θυητή υπόσταση σε μια μόνιμη κατάσταση. Χάρη στην ορμή και στην ταχύτητα της αλλαγής, διασκορπίζεται και συγκεντρώνεται ξανά, ή μάλλον όχι ξανά, ούτε αργότερα, αλλά ταυτόχρονα συγκεντρώνεται και ρέει μακριά, πληριάζει και απομακρύνεται.» Ο Ηράκλειτος δεν αρνήθηκε φυσικά την ύπαρξη εσωτερικών, προσωρινών αλλαγών μέσα στο σύμπαν - το ζεστό γίνεται χρύο, τα γηρατεία ακολουθούν τη νιότη και ο θάνατος τη ζωή, κ.ο.κ.. Όπως θα δούμε, τις παρέθεσε ως μέρος των αποδείξεων για την ταύτιση των αντιθέτων. Άλλα, καθαυτές ήταν κάτι, για το οποίο ακόμα και «οι πολλοί» ήταν ενήμεροι. Η σύλληψη της ταυτόχρονης λειτουργίας αντιτίθεμενων τάσεων ήταν και δυσκολότερη και ουσιαστικότερη.

(2) *H ταύτιση των αντιθέτων*. Ο Ησίοδος στη Θεογονία του ονόμασε ημέρα το γέννημα της νύχτας. Αυτό του χάρισε τη μοιμοφή του Ηράκλειτου, που χτυπάει τόσο αυτόν, όσο και τον προσφιλή του στόχο, το αδιαφώτιστο πλήθος, με τα λόγια (απόσπ. 57): «Δάσκαλος πάρα πολλών ανθρώπων είναι ο Ησίοδος. Έχουν τη γνώμη ότι ήξερε πάρα πολλά, αυτός που δεν ήξερε τι εί-

ναι η μέρα και η νύχτα: γιατί είναι ένα και το ίδιο πράγμα.»⁷⁵ Και πάλι, ο Πορφύριος, κάνοντας πιθανώς ελάχιστες αλλαγές στη διατύπωση του Ηράκλειτου (βλ. Kirk, 180 κ.ε.), του αποδίδει την πρόταση: «Για τον θέο όλα είναι ωραία και αγαθά και δίκαια, ενώ οι άνθρωποι άλλα τα θεωρούν άδικα και άλλα δίκαια» (απόσπ. 102). Αυτή η πρόταση έχει αρκετές πλευρές, συμπεριλαμβανόμενης προφανώς μιας θεολογικής και μιας ηθικής. Προς το παρόν, όμως, ας σημειώσουμε απλώς ότι, και εδώ, ό,τι συνίθιμα οι άνθρωποι ξεχωρίζουν και αντιταραφθέτουν πρέπει να προσδιοριστεί. Ο Ιππόλύτος αναφέρει έναν αριθμό ζευγών αντιθέτων, τόσο ουσιαστικών όσο και επιθέτων, των οποίων η ταυτότητα ισχυρίζεται ότι έχει επιβεβαιωθεί από τον Ηράκλειτο, συμπεριλαμβανομένου «του καλού και του κακού». Δεν αναφέρει κάποιο πραγματικό παράθεμα με αυτές τις λέξεις, αλλά παραθέτει αντίθετα την παρομοίωση του Ηράκλειτου για τον καυτηριασμό και το χειρουργικό νυστέρι, που είναι και τα δυο κακά (οδυνηρά) και καλά (θεραπευτικά).⁷⁶ Η ταυτότητα καλού και κακού αποδόθηκε νωρίτερα στον Ηράκλειτο από τον Αριστοτέλη (*Τοπικά* 159b30, *Φυσικά* 185b20). Είναι απίθανο να το διατύπωσε με τόση σαφήνεια (πρβλ. το εδάφιο του Σιμπλίκιου που παραθέτει ο Kirk, σ.95), αλλά είναι λογικό συμπέρασμα από ότι να απόσπασμα όπως το 102. Αν υποστηρίζαμε ότι, σε αυτή τη βάση, δεν είχε δικαίωμα να επικρίνει «τους πολλούς» ή να τους πει να ακολουθήσουν το Λόγο, επειδή, αν καλό και κακό είναι το ίδιο, καμία συμπεριφορά δε θα ήταν καλύτερη από οποιαδήποτε άλλη - θα σήμαινε, όπως σωστά υποστηρίζει ο Kirk, «ότι δείχνουμε σοβαρή έλλειψη ιστορικής αίσθησης, όπως και υπερβολικά κυριολεκτική ερμηνεία της γλώσσας του Ηράκλειτου.» Αυτά τα παραδείγματα της ταύτισης αντιθέτων είναι παράδοξα, με την έννοια, ακριβώς, ότι παραμένει δύσκολο να τα εμπιστευτείς, ακόμα και όταν αποσαφηνισθούν. Προκειμένου να ενισχύ-

σει την αξιοπιστία τους, έδωσε επίσης παραδείγματα, στα οποία η ταύτιση εκείνων που συνήθως θεωρούνται αντίθετα, θα μπορούσε να φανεί αποδεκτή από τον κοινό ἄνθρωπο, από τη στιγμή που θα επισημανθεί. Το πάνω και το κάτω είναι αντίθετα, αλλά, λέει (απόστ. 60), «Ο δρόμος προς τα πάνω, προς τα κάτω, είναι ένας και ο ίδιος.» Εφόσον το νόημα αυτού του παραδείγματος είναι ιδιαίτερα σαφές, μπορούμε να το χρησιμοποιήσουμε, για να κατανοήσουμε τι εννοούσε με την ἔχφραση « ο ίδιος». Ο, τι, για εκείνον, ήταν συναρπαστική ανακάλυψη, ήταν δυνατή μόνο σε ένα στάδιο σκέψης, όταν πολλές λογικές διακρίσεις, που σήμερα είναι προφανείς, δεν είχαν γίνει ακόμη εμφανείς. Δηλώνοντας ξεκάθαρα τις παράλογες συνέπειες της αδιαφορίας για τις διακρίσεις αυτές, ακούσια άνοιξε το δρόμο για την αναγνώρισή τους. Για να πάει κανείς από το Α στο Β, διασχίζει την ίδια απόσταση, με εκείνη που θα διέσχιζε πηγαίνοντας από το Β στο Α. Αυτό, όμως, δε σημαίνει ότι, το να προχωρήσει κανείς σε μια κατεύθυνση, είναι το ίδιο με το να πάει προς μιαν άλλη. Ο υλικός δρόμος, που αποτελείται από χώμα και πέτρες, είναι το μόνιμο υπόστρωμα και των δυο διαδρομών, όπως θα έλεγαν οι φιλόσοφοι από τον Αριστοτέλη και μετά, και είναι μερικές φορές δύσκολο να εξηγήσουμε τον Ηράκλειτο, χωρίς να καταφύγουμε σ' εκείνο του «αναχρονιστικό αλλά βολικό όρο» (HCF, 197). Ένα δεύτερο παράδειγμα αυτού του τύπου είναι το απόσπασμα 59: «Η διαδρομή του κοχλία του γναφέιου είναι ευθεία και λοξή.»⁷⁷ Η πένα ή το μολύβι ακολουθεί ίσια γραμμή κατά μήκος της σελίδας ή του πινακίου, αλλά ήδη στην πορεία του διαγράφει κάθε λογής συστροφές, σχηματίζοντας τα γράμματα. Για άλλη μια φορά, μια πρόταση εμφανίζεται ως (α) μόνο ένα φαινομενικό παράδειξο, και (β) στο νου μας μόνο μια πολύ χαλαρή και διφορούμενη χρήση της γλώσσας. Ένα από τα πανάρχαια προσωνύμια του Ηράκλειτου ήταν «Ο Γριφολόγος». Με-

ρικές από τις προτάσεις του μοιάζουν όντως με παιδικά αινίγματα και λύνονται κατά παρόμοιο τρόπο. («Τι είναι ταυτόχρονα ίσιο και στραβό; Μια γραμμή γραφής»)⁷⁸. Στα αποσπάσματα που έχουμε παραθέσει μέχρι τώρα, ο Ηράκλειτος διδάσκει ότι δυο φαινομενικά αντιφατικά πράγματα ή προσδιορισμοί του ίδιου γένους, είναι στην πραγματικότητα ταυτόσημα: μέρα και νύχτα, δικαιοσύνη και αδικία, πάνω και κάτω, ίσιο και στραβό. Το απόσπασμα 67 είναι περιεκτικότερο, και μας πάει μακρύτερα: «Ο θεός είναι μέρα νύχτα, χειμώνας καλοκαίρι, πόλεμος ειρήνη, χορτασμός πείνα («όλα τα αντίθετα: αυτό είναι το νόημα»)⁷⁹) και αλλάζει ασκριβώς όπως η φωτιά,⁸⁰ που όταν ανακατευτεί με μυρωδικά ονομάζεται ανάλογα με την ευχάριστη οσμή του καθενός απ' αυτά». Τι ασκριβώς ο Ηράκλειτος θεωρούσε θεό, πρέπει να το αφήσουμε για αργότερα. Προς το παρόν, μπορούμε να δεχθούμε την παρατήρηση του Kirk (σ.187) ότι, εδώ τουλάχιστον, «ταυτίζεται κατά κάποιον τρόπο με τον κόσμο ολόκληρο, ή αποτελεί συστατικό στοιχείο του». Το απόσπασμα δείχνει ότι, όχι μόνο τα άκρα σε ένα και μοναδικό γένος πρέπει να ταυτισθούν μεταξύ τους, αλλά και ολόκληρη η φαινομενικά ανομοιογενής συλλογή φαινομένων παρουσιάζει στο διακριτικό νου μια ουσιαστική ενότητα. Αυτός είναι ο αληθινός Λόγος, που, αν τον ακούσουμε, «είναι σοφό να συμφωνήσουμε πως όλα τα πράγματα είναι ένα». Το ερώτημα που ο Kirk θεωρεί ότι πρέπει να τεθεί, για ένα από τα ζεύγη που αναφέραμε, συγκεκριμένα: «Πώς ο θεός μπορεί να χαρακτηρισθεί «ειρήνη», όταν το απόσπασμα 53 διαβεβαίωνε ότι «ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και των πάντων βασιλιάς», και ο Όμηρος επικρίθηκε εξαιτίας της προσευχής του, ότι «πρέπει να εξαλειφθεί η διχόνοια μεταξύ θεών και ανθρώπων»;», είναι ερώτημα που δεν ανακύπτει πραγματικά. Ο Ηράκλειτος χρησιμοποιεί λέξεις με τη δική του έννοια, μια έννοια που «οι πολλοί» δε συλλαμβάνουν. Αν ο

θεός είναι και πόλεμος και ειρήνη, αυτό συμβαίνει επειδή πόλεμος και ειρήνη είναι ταυτόσημα. Δεν είναι η ειρήνη, που οι άνθρωποι, μέσα στην άγνοιά τους, νοσταλγούν: μάλλον ο πόλεμος ο ίδιος είναι η πραγματική ειρήνη. Ο άνδρας που είπε: «Αφού μεταβληθεί αναπαύεται» (απόστ. 84α) δε θα δίσταζε να πει «στον πόλεμο βρίσκεται η ειρήνη». Στο επίπεδο της κοινής λογικής, βέβαια, ο πόλεμος και η ειρήνη διαδέχονται ο ένας την άλλη, όπως και άλλα ζεύγη στην παραπάνω ρίση. Το ίδιο ωστόσο γίνεται, σε τούτο το επίπεδο, με την αλλαγή και την ηρεμία. Η «ταύτιση» των αντιθέτων περιλαμβάνει, για τον Ηράκλειτο, αρκετές διαφορετικές σχέσεις, τις οποίες συνειδητοποιεί όλες και ερμηνεύει ή αποσαφηνίζει με παραδείγματα, χωρίς γι' αυτό να χάνει την πίστη στην ανακάλυψή του ότι είναι όλες «ιδιες». Αυτές είναι:

(α) Αμοιβαία διαδοχή και αλλαγή, σε περιπτώσεις ποιοτήτων ή πραγμάτων που βρίσκονται σε αντίθετα όχρα του ίδιου συνεχούς, όπως η μέρα και η νύχτα, το καλοκαίρι και ο χειμώνας, η πείνα και ο κορεσμός. Σχετικό είναι επίσης το απόσπασμα 126: «Τα φυχρά ζεστάινονται, το θερμό φύχεται, το υγρό ξεραίνεται, το ξερό υγραίνεται.» Ότι αυτή η αμοιβαία αλλαγή ήταν γι' αυτόν απόδειξη ταυτότητας, γίνεται προφανές από το απόσπασμα 88: «Το ίδιο είναι το ζωντανό και το πεθαμένο, το ξύπνιο και το κομισμένο, το νέο και το γερασμένο. Γιατί αυτά, όταν μεταβληθούν, είναι εκείνα, κι αντίστροφα εκείνα, όταν μεταβληθούν, είναι αυτά.»³¹ (β) Σχέση με το υποκείμενο που έχει την εμπειρία. Έτσι, το απόσπασμα 61: «Η θάλασσα είναι νερό καθαρότατο και βρωμερότατο: για τα φόρια πόσιμο και σωτήριο, για τους ανθρώπους άποτο και ολέθριο». Με την έννοια αυτή ο Αριστοτέλης ερμηνεύει επίσης το απόσπασμα 9: «Οι όνοι θα προτιμούσαν τ' άχυρα απ' το χρυσάφι». Δηλαδή, τα διάφορα είδη ζώων αντλούν ευχαρίστηση από διαφορετικά πράγματα, παρόλο που

δε φθάνει, φυσικά, στο τελικό συμπέρασμα του Ηράκλειτου, ότι δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά μεταξύ ευχάριστου και δυσάρεστου.³² (γ) Στη σφαίρα των αξιών, τα αντίθετα εκτιμώνται μόνο σε σχέση με τα αντίθετά τους. Κατά συνέπεια, παρόλο που οι άνθρωποι συνήθως αποκαλούν το ένα καλό και το άλλο κακό, κανένα δε θα ήταν καλό χωρίς το άλλο. Έτσι, το απόσπασμα 111: «Η αρρώστια κάνει την υγεία πράγμα ευχάριστο και αγαθό, η πείνα το χόρτασμα, η κούραση την ανάπταυση». Ότι η σχέση αυτή ισοδυναμούσε, στα μάτια του Ηράκλειτου, με την ταυτότητα, μπορούμε να το συμπεράνουμε από την ταύτιση της πείνας με τον κορεσμό στο απόσπασμα 67, και, πιθανώς επίσης, με την αναφορά στην κούραση και την ανάπταυση, στο απόσπασμα 84α: «Αφού μεταβληθεί αναπαύεται!»³³ Αυτό που λέγεται εδώ, ενισχύει τους ισχυρισμούς των αποσπασμάτων 110 και 102- ότι δεν είναι καλό για τους ανθρώπους να πάρουν όλα όσα θέλουν, και ότι, ενώ οι άνθρωποι αποκαλούν μερικά πράγματα δύκαια και άλλα άδικα, για το θεό όλα τα πράγματα είναι δύκαια και καλά. Αυτή είναι πιθανώς η σημασία και του αισαφούς αποσπάσματος 23: «Το όνομα της Δίκης δε θα το γνώριζαν, αν δεν υπήρχαν αυτά (τα άδικα).» Έτσι ο Kirk γράφει (σ.129): «Οι άνθρωποι αναγνωρίζουν ένα «σωστό» δρόμο μόνο εξαιτίας των παραδειγμάτων που έχουν για την ύπαρξη ενός «λάθος» δρόμου». (δ) Τέταρτο, υπάρχουν τα αντίθετα που είναι «ταυτόσημα», επειδή είναι μόνο διαφορετικές πλευρές του ίδιου πράγματος: σημείο στο οποίο ο Ηράκλειτος πλησιάζει περισσότερο στη μεταγενέστερη διάχριση μεταξύ μόνιμου υποστρώματος και μεταβλητού χαρακτηριστικού. Το πάνω και το κάτω είναι αντίθετα - αλλά όχι πραγματικά, επειδή ο δρόμος που ανηφορίζει και κατηφορίζει είναι ένας και ο αυτός. Το ίσο και το στραβό είναι αντίθετα, αλλά μία και η αυτή γραμμή γραφής είναι και τα δύο ταυτόχρονα.³⁴

Στους φιλοσόφους της Ελλάδας μπορούμε συχνά να επισημάνουμε, όχι τόσο μια πλήρως πρωτότυπη ιδέα, όσο το αποτέλεσμα ενός πανίσχυρου, αναλυτικού μυαλού σε ένα τρόπο σκέψης χαρακτηριστικό για εκείνη την εποχή. Η ηρακλείτεια θεωρία του ταυτόχρονου των αντιθέτων και οι παράδοξες συνέπειές της, είναι το αποτέλεσμα έντονης συγκέντρωσης σε ένα νοητικό φαινόμενο, κοινό στον πρώιμο ελληνικό κόσμο, στο οποίο δόθηκε η ονομασία «πολιχότητα». Έτσι, για παράδειγμα, ο H.Fraenkel γράφει «για μια μορφή σκέψης η οποία, μετά τον Όμηρο, στην αρχαϊκή περίοδο της Ελλάδας, ήταν χυρίαρχη δηλαδή η πολική μορφή σκέψης: οι ποιότητες δεν μπορούν να συλληφθούν διαφορετικά, παρά μαζί με τις αντίθετές τους».⁷⁵

(3) *Ο Πόλεμος (σύγχρονη, ένταση)* είναι η καθολική, δημιουργική και καθοριστική δύναμη. Αυτή είναι προφανής συνέπεια πολλών που ήδη έχουμε δει, και δηλώνεται στο απόστασμα 53: «Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων, και των πάντων βασιλιάς. Κι άλλους τους αναδείχνει θεούς κι άλλους ανθρώπους, άλλους τους κάνει δούλους κι άλλους ελεύθερους». Ονομάζοντας τον πόλεμο «πατέρα και βασιλιά των πάντων», ο Ηράκλειτος σκόπιμα θυμίζει τους τίτλους του Ομήρου για το Δία. Έτσι, υποστηρίζει ότι ο Πόλεμος, κι όχι ο Δίας, είναι ο υπέρτατος θεός. Πίστευαν ότι εδώ έχει υπόφη του μόνο την περιορισμένη, χυρολεκτική έννοια του πολέμου, αν και βέβαια τον χρησιμοποιεί ως παράδειγμα της καθολικής σύγχρουσης, η οποία, γι' αυτόν, συνιστά το Σύμπαν. Αυτό ταιριάζει καλά με τη δήλωση ότι, άλλους τους κάνει δούλους και άλλους ελεύθερους, άλλά η αναφορά σε θεούς και ανθρώπους είναι δυσκολότερο να ερμηνευθεί.⁷⁶ Όποια κι αν είναι η αιτία, η πρόταση φαίνεται όντως περιορισμένη σε θεούς και ανθρώπους και στις υποθέσεις τους. Εκτός από το δεύτερο μισό του αποστάσματος, η ανάμνηση του ομηρικού Δία, «πατέρα θεών και ανθρώπων», υποδηλώνει ότι η λέξη «ό-

λοι» βρίσκεται στο αρσενικό γένος. Άλλα μπορεί, ακόμη, να έχει υπόφη του τον πόλεμο με την ευρύτερη έννοιά του, ως δημιουργό αντίθεσης και έντασης ανάμεσα σε αντίπαλες τάξεις παντού, από τις οποίες οι τάξεις θεών - ανθρώπων, δούλων - ελευθέρων, είναι μόνο παραδείγματα. Εν πάσῃ περιπτώσει, η γενική αρχή δηλώνεται στο απόστασμα 80: «Πρέπει να γνωρίζουμε ότι ο πόλεμος έχει καθολικό χαρακτήρα, και ότι η δικαιοσύνη είναι πάλη, και ότι τα πάντα γίνονται με την πάλη και με τρόπο αναγκαίο». Μαζί με αυτό, πρέπει να δούμε ένα χωρίσιο από τον Αριστοτέλη, (*Ηθικά Ευδήμεια*, 1235a25, DK, 22A22) που έχει ως εξής: «Και ο Ηράκλειτος επιχρίνει τον ποιητή, που έγραψε: «είθε αυτή η διαμάχη να εξαλειφθεί ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους».⁷⁷ Επειδή δε θα υπήρχε μελωδία χωρίς φηλά και χαμηλά, ούτε ζωντανά πλάσματα χωρίς αρσενικό και θηλυκό, που είναι αντίθετα». Ο Συμπλίκιος προσθέτει το σχόλιο, μετά την αράδα από τον Όμηρο: «Επειδή αυτός [ο Ηράκλειτος] λέει ότι τα πάντα θα εξαφανίζονται».⁷⁸ Λέγοντας ότι ο πόλεμος είναι «κοινός», ο Ηράκλειτος αφέσως τον συνδέει (πιθανότερα στην πραγματικότητα τον ταυτίζει) με το Λόγο. Ταυτόχρονα, εξαπολύει άλλη μια συγχαλυμμένη επίθεση εναντίον του Ομήρου, που είχε επίσης χαρακτηρίσει τον πόλεμο «κοινό». Ο ομηρικός στίχος λέει ότι ο πόλεμος πλήγτει όλους εξίσου: «εκείνος που σκότωσε θα σκοτωθεί και ο ίδιος». Δε σέβεται πρόσωπα, αλλά μιούραζε τα χτυπήματά του αδιάχριτα σε όλους. Η λέξη «κοινός», όπως ξέρουμε σήμερα, έχει βαθύτερο νόημα για τον Ηράκλειτο, και, κάνοντας αναφορά στη χρήση της ίδιας λέξης από τον Όμηρο, υπαινίσσεται ότι του είχε διαφύγει το βάθος της. Ο πόλεμος είναι κοινός επειδή ο Λόγος, που είναι νόμος όλων των συμβάντων (απόσπ. 1), είναι νόμος σύγχρουσης ταυτόχρονων αντίθετων εντάσεων. «Οτι η σύγχρουση είναι καθολική, προκύπτει από την υπόθεση πως, οτιδήποτε υπάρχει, βρίσκεται

σε αλλαγή, και από την πρόσθετη υπόθεση ότι όλες οι αλλαγές είναι σύγχρονη.³⁰ Λέγοντας ότι η δικαιοσύνη (ή το δίκαιο) είναι σύγχρονη, πιθανώς εμφανίζεται ενήμερος και για τη διδασκαλία του Αναξίμανδρου, που στιγμάτισε τον πόλεμο των αντιθέτων ως συρροή άδικων πράξεων. Αντίθετα, απαντά ο Ηράκλειτος, πρόκειται για την ανώτερη δικαιοσύνη. Άλλη μια φορά, ένας πρόδρομος που σφάλλει διορθώνεται σιωπηρά.³¹ Ο πυρήνας της διαμάχης του Ηράκλειτου με άλλους στοχαστές, φαίνεται να βρίσκεται στην εξέγερσή του εναντίον του ιδεώδους τους γιας έναν ειρηνικό και αρμονικό κόσμο. Αυτό ήταν συγχεκριμένα το ιδεώδες του Πυθαγόρα, για τον οποίο, αξίζει να θυμηθούμε, μιλεί περισσότερες από μια φορά με ιδιαίτερη σκληρότητα. Για τον Πυθαγόρα, η καλύτερη κατάσταση ήταν εκείνη, στην οποία αντίθετες ποιότητες αναμιγνύονταν, με ένα νόμο αναλογίας, έτσι, ώστε οι αντιθέσεις τους να εξουδετερωθούν και να παραγάγουν, για παραδειγμα, ευφωνία στη μουσική, υγεία στο σώμα, κόσμο - τάξη και ομορφιά - στο σύμπαν ως σύνολο. Αυτές τις καταστάσεις ειρήνης ανάμεσα σε στοιχεία που βρίσκονταν σε πόλεμο, καταστάσεις που προέκυψαν με την επιβολή ορίου (πέρατος) σε ένα χαοτικό άπειρον, ο ίδιος και οι οπαδοί του τις αποκάλεσαν καλές. Τα αντίθετά τους - διχόνοια, ασθένεια, διαμάχη - ήταν κακά.³² Ο Ηράκλειτος απορρίπτει όλες αυτές τις αξιολογικές χρίσεις, που του φαίνονται μικρόφυγες. «Ηρεμία και ησυχία; αφήστε τες στους πεθαμένους, όπου ανήκουν» (Αέτιος 1,23,7, DK, 22A6). Υγεία, ειρήνη, ηρεμία, λέει, δεν είναι καθαυτές καλύτερες από τα αντίθετά τους, και η καλοσύνη τους εμφανίζεται μονάχα όταν αντιπαρατεθούν σε αυτά τα αντίθετα. Η συνύπαρξη όσων ένας πυθαγόρειος θα θεωρούσε καλές και κακές καταστάσεις, είναι αναγκαία και σωστή. «Για το Θεό, όλα τα πράγματα είναι καλά και δίκαια και σωστά». Στην πραγματικότητα, όλα είναι ζήτημα θεώρησης: το καλό και το κακό είναι απόλυτα σχετικές

έννοιες. Το θαλασσινό νερό είναι καθαρό και καλό για τα ψάρια, βρώμικο και δηλητηριώδες για τους ανθρώπους. Οι Πυθαγόρειοι μιλούσαν σαν τα αντίθετα να μην παρουσίαζαν απροθυμία να αναμιχθούν σε μια αρμονία, αλλά έβρισκαν ηρεμία,³³ και, όπως θα λέγαμε, ευχαρίστηση, όταν συνέβαιλαν σε μια τέλεια κράση, όπως σε μια μουσική κλίμακα ή σε ένα υγιές σώμα. Όμως αυτά είναι ανοησίες, λέει ο Ηράκλειτος. Από το ίδιο το γεγονός ότι είναι αντίθετα, πρέπει να αθούν σε αντίθετες κατευθύνσεις, και διαρκώς να αντιστέκονται. Ζέστη και χρύσο, υγρό και ξηρό δε συνεργάζονται, αλλά είναι αμοιβαία καταστροφικά. Από τη συνεχή πάλη τους μπορεί να προκύψει μια προσωρινή αρμονία, αλλά εξίσου μια δυσαρμονία, σαν αρρώστια. Οι αιτιακοί παράγοντες είναι ίδιοι και στις δύο περιπτώσεις. Αν υπάρχει τέλεια αναλογική μίξη, αυτό συμβαίνει μόνο επειδή τα εμπόλεμα αντίθετα έχουν φθάσει σε μια κατάσταση ίσης έντασης ή ισορροπίας δυνάμεων, στην οποία κανένα δεν υπερέχει. Η ηρεμία, η κατάπαυση της προσπάθειας, θα σήμαινε το αντίθετο του κόσμου, επειδή θα κατέληγε στην κατάρρευση των αντιθέτων, η ενότητα των οποίων σε μια «προσαρμογή αντίθετων εντάσεων» - εμπλεκόμενων, κατά κάποιον τρόπο, σε θανάσιμο αγώνα - είναι εκείνο που διατηρεί τον κόσμο όπως τον ξέρουμε.

β. Τα πάντα βρίσκονται σε συνεχή κίνηση και αλλαγή

Η θεωρία ότι «η αρμονία είναι των αντιθέτων» έχει ήδη οδηγήσει σε αυτό το συμπέρασμα, το οποίο ο Ηράκλειτος εμπεδώνει και πάλι με μια οικεία παραβολή. Ένα πασίγνωστο ποτό ή ρόφημα στην Ελλάδα, από την εποχή του Ομήρου και μετά, ήταν ο κυκεών. Γινόταν με ένα κύπελλο κρασί, μέσα στο οποίο ανακάπτευαν κριθάρι και τριμμένο τυρί. Αυτά βέβαια δε διαλύονταν, οπότε το μίγμα έπρεπε να ανακατεύεται μέχρι να το πιουν. «Ακόμα και ο κυκεώνας», έλεγε, «διαλύεται, όταν δεν κι-

νείται».⁷³ Το σχόλιο του Kirk για το απόσπασμα αυτό δε θα μπορούσε να είναι καλύτερο: «Το απόσπασμα έχει μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι φάνεται αρχικά: πρόκειται για τη μοναδική άμεση αναφορά που βεβαιώνει, ακόμη και με μια εικόνα μόνο» (αλλά αυτός ήταν ο δεδηλωμένος τρόπος του Ηράκλειτου να αναγγέλλει τις θεμελιωδέστερες αλήθειες), «τις συνέπειες μιας διακοπής στην αιμοιβαιότητα των αντιθέτων». Το ίδιο το παράδειγμα δεν ήταν τόσο εξαιρετικά απλούχο, όσο μπορεί να φαίνεται, επειδή, εκτός των άλλων χρήσεων, ο χυκεών πινόταν στα ελευσίνια μυστήρια σε ανάμνηση του μέθου της Δήμητρας, που δε δεχόταν κανένα άλλο αναφυκτικό όταν αναζητούσε θλιψμένη τη χαμένη Περσεφόνη. Αυτό θα έδινε στο ποτό μια ιδιαίτερη σημασία στα μάτια του Ηράκλειτου.⁷⁴ Ένα από τα πιο φημισμένα του ρητά είναι: «Δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι». Ο Πλούταρχος (*Qu. Nat.* 912C) προσθέτει την ερμηνεία, η οποία θα μπορούσε να δοθεί από τον ίδιο τον Ηράκλειτο:⁷⁵ «επειδή ρέουν καινούργια νερά». Αναφορικά με το νόημα αυτής της παραβολής, οι πηγές μας συμφωνούν πολύ καλά. Ο Πλάτων (*Krat.* 402A) λέει ότι πρόκειται για μια αλληγορία των «πραγμάτων που υπάρχουν» γενικά, και το δίδαγμά της είναι «ότι τα πάντα κινούνται και τίποτα δε μένει ακίνητο». Ότι αυτό πίστευε ο Ηράκλειτος, το έχει ήδη δηλώσει (401D), και στο *Θεαίτητο* (160D) επαναλαμβάνει ότι, σύμφωνα με την άποψη του «Ομήρου και του Ηράκλειτου και όλων αυτών», όλα τα πράγματα κινούνται «σαν ποτάμια».⁷⁶ Ο Πλάτων, λέει ο Αριστοτέλης, ενώ ήταν ακόμα νέος, εξοικειώθηκε με τον Κρατύλο και «τις ηρακλείτεις θεωρίες ότι όλα τα αισθητά πράγματα ρέουν συνεχώς».⁷⁷ Και οι σκέψεις του για τις θεωρίες αυτές, τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η γνώση του αισθητού κόσμου ήταν αδύνατη. Επειδή δεν μπορούσε να ανεχθεί την πλήρη εγκατάλειψη της δυνατότητας γνώσης, προέκυψε η χαρακτηριστικά

πλατωνική θεωρία των υπερβατικών μορφών. Αυτή η ηρακλείτια θεωρία της ροής των αισθητών πραγμάτων αναφέρεται πολλές φορές από τον Αριστοτέλη (π.χ., *Μεταφ.* 1063α22,35) αλλά μερικές από τις παρατηρήσεις του χωλαίνουν, εξαιτίας της λανθασμένης υπόθεσης ότι το σύστημα του Ηράκλειτου ήταν ουσιαστικά μιλησιακό, όπως λέει στο *Περὶ Οὐρανοῦ*, 298b29:

«Αυτοί [δηλ. οι πρώτοι φυσικοί φιλόσοφοι] υποστήριζαν ότι, γενικά, όλα βρίσκονται σε μια κατάσταση γίγνεσθαι και ροής, και ότι τίποτα δεν είναι σταθερό, αλλά ότι υπάρχει μια υπόσταση που παραμένει, από την οποία όλα τούτα τα πράγματα έχουν εξελιχθεί με φυσικούς μετασχηματισμούς. Αυτό φαίνεται πως ήταν το νόημα, τόσο του Ηράκλειτου του Εφέσιου, όσο και πολλών άλλων».

(Πόσο θα θρηνούσε ο Ηράκλειτος, αν μάθαινε ότι τον είχαν περιλάβει στους «πολλούς», παρ' όλα όσα είχε κάνει για να διαχωριστεί από αυτούς!) Στα *Φυσικά* Αριστοτέλης λέει (253b9): «Μερικοί ισχυρίζονται, όχι ότι μερικά πράγματα κινούνται και άλλα όχι, αλλά ότι τα πάντα κινούνται συνεχώς, αν και αυτό διαφεύγει από την αντίληφή μας». Εδώ έχουμε τη θεωρία στην αυστηρότερη και πιο συγχειριμένη της μορφή, την οποία πρέπει να αναγάγουμε (μαζί με τον Σιμπλίκιο) στους Ηρακλείτειους και, όπως λέει ο Kirk, στον Ηράκλειτο συγχειριμένα. Προσπαθώντας να ερμηνεύσει το νόημά τους, ο Αριστοτέλης λέει ότι είναι σαν το επιχείρημα (το οποίο θεωρεί αβάσιμο) για μια πέτρα που φθείρεται από σταγόνες νερού ή που κομματιάζεται από τις ρίζες ενός φυτού. Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, αν παρατηρήσουμε ότι, για μια περίοδο μηνών, οι σταγόνες έχουν κάνει ένα ορατό βαθιούλωμα στην πέτρα, αυτό σημαίνει ότι κάθε σταγόνα πρέπει να έχει απομακρύνει ένα απειροελάχιστο κομματάκι, πολύ μικρό για να είναι ορατό. Είναι σαφές από τη γλώσσα του Αριστοτέλη, αν λάβουμε υπόψη και το παράπονό του, ότι οι

εν λόγω στοχαστές «δεν καθορίζουν το είδος της κίνησης για το οποίο μιλούν», πως αυτό το παραδίειγμα δε χρησιμοποιήθηκε από τον Ηράκλειτο. Παρόλα αυτά, φαίνεται να απεικονίζει ακριβώς αυτό που είχε κατά νου, αν και, κυριολεκτικά, πρέπει να φανταστούμε ένα συνεχές ρεύμα νερού, να ρέει πάνω στο βράχο, και όχι μεμονωμένες σταγόνες. Ότι ο βράχος αλλάζει κάθε στιγμή, δεν μπορούμε να το δούμε με τα μάτια μας, αλλά αυτό υποδηλώνουν τα στοιχεία τους, αν χρησιμοποιήσουμε «νόες που καταλαβαίνουν τη γλώσσα». Για τον εμπλουτισμό των στοιχείων τους, χρειαζόμαστε εκείνη την κατανόηση (νόος), την οποία λίγοι άνθρωποι έχουν, αλλά η οποία είναι απαραίτητη, για να μη μας παραπλανήσουν οι αισθήσεις μας, επειδή, μόνη της, η όραση είναι απατηλή (απόσπ. 107, 46, 40. Πρβλ. 104). Η συνεχής, αδιόρατη αλλαγή, είναι φυσικό συμπέρασμα από την παρατήρηση. Ο Ηράκλειτος δε χρησιμοποίησε αυτή την παραβολή, αλλά είπε το ίδιο πράγμα με τη βοήθεια της εικόνας του τόξου και της λύρας. Το τεντωμένο τόξο φαίνεται στατικό στα μάτια, αλλά, αν η χορδή σπάσει, αυτό θα ήταν μόνο η συνέπεια εκείνου που ο άνθρωπος, του οποίου ο νους δε θα ήταν «βάρβαρος», θα γνώριζε πάντα: ότι η πραγματική του κατάσταση ήταν μια συνεχής προσπάθεια σε αντίθετες κατευθύνσεις, που αντιστοιχεί στη διαβρωτική δράση του νερού και την αντίσταση που παρουσιάζει η σκληρότητα της πέτρας.⁹⁹ Η θεωρία της συνεχούς αλλαγής των φυσικών πραγμάτων συνδέεται στενά με εκείνη της ταυτότητας των αντιθέτων, όπως φάνηκε συγκεκριμένα από το απόσπασμα 88. Αυτό συμβαίνει επειδή η αλλαγή είναι κυκλική, από το α στο β και ξανά στο α, και, στο νου του Ηράκλειτου, εκείνο που θα μπορούσε φαινομενικά να αλλάξει σε κάτι αλλο, και έπειτα σε ότι ήταν πριν, πρέπει, με κάποιον τρόπο, να ήταν το ίδιο διαρκώς. Συνάγει νέα συμπεράσματα από μια κοινή εληνική αντίληψη, στην οποία είχαν ήδη στηριχθεί οι Μιλήσιοι,

την κυκλικότητα του χρόνου, που βασίζεται σε παρατήρηση της επανάληψης των εποχιακών αλλαγών κάθε χρόνο. Το χρόνο επικρατεί σε βάρος της ζέστης, καθώς το καλοκαίρι υποχωρεί μπροστά στο χειμώνα, αλλά τίποτα δεν είναι πιο βέβαιο από το ότι η ζέστη θα επανέλθει την επόμενη χρονιά. Ο Αναξίμανδρος μίλησε για τον πόλεμο και την αμοιβαία «αδικία» των αντιθέτων, που ακολουθείται αναπόφευκτα από την επανόρθωση, και στον Ηράκλειτο πάρενται μια νέα καμπή.¹⁰⁰ Τρία εδάφια σε στωικές πηγές αποδίδουν σ' εκείνον μια πρόταση, που λέει ότι, καθένα από τα τέσσερα στοιχεία, όπως αποκλήθηκαν αργότερα, «ζει το θάνατο» ενός άλλου, ή ότι ο θάνατος του ενός είναι η γέννηση για το άλλο. Ο Μάρκος Αυρήλιος τη διατυπώνει ως εξής: «ο θάνατος της γης είναι να γίνει νερό, και ο θάνατος του νερού να γίνει αέρας, και του αέρα να γίνει φωτιά, και το αντίστροφο». Στον Μάξιμο τον Τύριο έχουμε: «Η φωτιά ζει το θάνατο της γης, και ο αέρας ζει το θάνατο της φωτιάς, το νερό ζει το θάνατο του αέρα, και η γη το θάνατο του νερού». Αυτές οι προτάσεις απορρίπτονται από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές, κυρίως επειδή περιλαμβάνουν και τον αέρα ανάμεσα στα «στοιχεία». Γενικά, πιστεύουν ότι αυτό έγινε πρώτα από τον Εμπεδοκλή. Η απουσία του από τα αποσπάσματα 31 και 36 θεωρείται επιβεβαίωση της ανακρίβειάς τους, παρόλο που αυτό το ζήτημα ανασκευάστηκε από τον Gigon.¹⁰¹ Χωρίς αναγκαστικά να δεχτούμε τις αμφιβολίες αυτές, μπορούμε να αφήσουμε τις εν λόγω προτάσεις, εν όψει της εντυπωσιακής συναίνεσης εναντίον της αισθητικότητάς τους, και να στραφούμε σε ένα άλλο σύνολο εδαφίων, όπου περιγράφεται ο κύκλος των φυσικών αλλαγών, συγκεκριμένα στα αποσπάσματα 31 και 36. Ωστόσο, δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε καλά αυτά τα αποσπάσματα αμέσως. Στο σημείο αυτό αισθανόμαστε έντονη τη δυσκολία αναγωγής των «αγκαθωτών βελών» του Ηράκλειτου σε μια έκθεση σε συ-

νεχή πεζό λόγο, η οποία αναγκαιστικά ασχολείται διαδοχικά με ζητήματα, ένα κάθε φορά, όταν εκείνο που επιδιώκεται είναι μια ταυτόχρονη προέλαση σε κάμπισσα μέτωπα ταυτόχρονα. Μίλησα νωρίτερα για τρία αξιώματα, το δεύτερο από τα οποία ήταν ότι τα πάντα αλλάζουν σταθερά, ενώ το τρίτο περιέγραφε το σύμπαν ως πυρ. Στην πραγματικότητα, αυτές είναι διαφορετικές πλευρές της ίδιας αλήθειας, αλλά η από κοινού διατύπωσή τους απαιτεί το ύφος του δελφικού μαντείου ή του ίδιου του Ηράκλειτου. Θα είναι επομένως καλύτερα να εισαγάγουμε τώρα την έννοια του κοσμικού πυρός, με τους όρους της οποίας γίνονται οι παραπέρα διατυπώσεις του νόμου της εναλλαγής των αντιθέτων.¹⁰²

(γ) Ο κόσμος είναι αείζωο πυρ

Το απόσπασμα 30 είναι μια αναγγελία, «σοβαρή, περίτεχνη και θαυμαστή, που αποκαλύπτει τις πηγές της στην ηρωική ποίηση... Το μνημειώδες ύφος πιθανώς υποδηλώνει ότι η αναγγελία αυτή θεωρήθηκε από τον Ηράκλειτο ιδιαίτερα σημαντική» (Kirk, 311). Μπορεί να μεταφρασθεί έτσι:

«Τον κόσμο αυτό, που είναι ο ίδιος για όλα τα όντα,¹⁰³ δεν τον έπλασε κανένας θεός και κανένας άνθρωπος,¹⁰⁴ αλλά ήταν πάντα είναι και θα είναι¹⁰⁵ αείζωη φωτιά, που ανέβει σύμφωνα με ορισμένο μέτρο και όμοια σβήνει.»

Το νόημα του κόσμου συζητήθηκε νωρίτερα. Είναι «ο φυσικός κόσμος και η τάξη που τον διέπει» (Kirk, 317). Η έννοια της τάξης ή της διευθέτησης εξακολουθεί να είναι ουσιαστική. Αυτός είναι ένας λόγος, για τον οποίο αυτό το απόσπασμα φαίνεται αποφασιστικό εναντίον της στωικής υπόθεσης, που προέρχεται από το Θεόφραστο, και διέπει όλες τις μεταγενέστερες αναφορές στον Ηράκλειτο, ότι πίστευε σε μια περιοδική καταστροφή του κόσμου από γενική πυρκαγιά. Η διατύπωση του Διογένη Λαέρ-

τιου (IX,8) μπορεί να θεωρηθεί χαρακτηριστική: «Ο κόσμος γεννιέται από φωτιά και διαλύεται πάλι σε φωτιά, σε εναλλασσόμενες περιόδους, συνεχώς». Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, το ουσιαστικό στοιχείο του σύμπαντος, το οποίο ο Ηράκλειτος τελικά ονόμασε «πυρ», δεν καταστρέφεται ούτε δημιουργείται με την εναλλαγή πυρκαγιάς και ανανέωσης του κόσμου, αλλά αλλάζουν μονάχα οι εκδηλώσεις του. Γι' αυτού του τύπου την κοσμογονία, ο Αριστοτέλης έγραφε (Περὶ Οὐρανοῦ, 280αιι): «Όσο για την άποψη ότι ο κόσμος εναλλάξ συντίθεται και αποσυντίθεται, είναι ακριβώς το ίδιο, σα να τον θεωρούσαμε αιώνιο, αλλάζοντας μόνο τη μορφή του. Είναι σαν κάποιος να πίστευε πως η ενηλικίωση ενός άνδρα από την παιδική ηλικία και η γέννηση ενός παιδιού από έναν άνδρα, άλλοτε σημαίνει την καταστροφή και άλλοτε την ύπαρξη.» Ωστόσο, όσο αληθινό κι αν είναι αυτό για την πρωταρχική υπόσταση, στο βαθμό που η υπόσταση αυτή εξισώνεται με τον κόσμο της υπόρχουσας οικουμένης, γίνεται αδύνατο να την ονομάσουμε «αείζωη» και, ταυτόχρονα, να μιλούμε για κοσμική πυρκαγιά, η οποία, ό,τι κι αν έχανε στην αρχή, θα κατέστρεφε σίγουρα «αυτό τον κόσμο». Παρόλο που το ερώτημα, αν ο Ηράκλειτος πίστευε σε μια περιοδική εκπύρωση (καταστροφή του κόσμου από φωτιά) είναι δύσκολο - ξήτημα για το οποίο ποτέ δε θα προκύψει καθολική συναίνεση - θα υιοθετήσουμε εδώ την άποψη ότι το απόσπασμα 30 είναι αποφασιστικά ασυμβίβαστο με την εκπύρωση, και πρέπει να υπερχεράσει όλες τις μεταγενέστερες μαρτυρίες και το γεγονός ότι, ορισμένα σκοτεινότερα αποσπάσματα, που θεωρήθηκε ότι υπονοούν την εκπύρωση, πρέπει να ερμηνευθούν στο φως της εκπύρωσης αυτής. Τέτοιο είναι το απόσπασμα 65, το οποίο λέει ότι ο Ηράκλειτος αποκαλούσε τη φωτιά «ένδεια και κορεσμό», και το απόσπασμα 66: «Γιατί η φωτιά, όταν επέλθει, θα κρίνει τα πάντα και θα τα κυριέψει». Υπάρχει ακόμα η φράση: «...κι α-

πό τα πάντα ένα κι από το ένα τα πάντα», στο δύσκολο απόστασμα 10. Το απόστασμα 65 δε φαίνεται να είναι τίποτα περισσότερο, από μια ακόμα πρόταση για την ταυτότητα των αντιθέτων, όπως η λίστα στο απόστασμα 67, όπου «ο θεός» (που μπορεί ασφαλώς να εξισώθει με τη ζωντανή φωτιά) ταυτίζεται με τον χορευμό και την πείνα, ανάμεσα σε πολλά άλλα ζεύγη. Το απόστασμα 66, εύλογα υποψιάστηκε ο Reinhardt ότι προστέθηκε από τον Ιππόλυτο (βλ. Kirk, 359-61). Η γλώσσα του, εν πάσῃ περιπτώσει, είναι μεταφορική, και, αν ο Ηράκλειτος το έγραψε, ήθελε μόνο να τονίσει την πρωταρχικότητα της φωτιάς, και την αλήθεια ότι, κάποτε, τα πάντα πρέπει να γίνουν φωτιά, η οποία αποκαλύπτει τους ρύπους άλλων καταστάσεων της ύλης. (Ο Πλάτων στον *Κρατύλο*, 413B, μιλεί για έναν ανώνυμο στοχαστή, που πρέπει να είναι ο Ηράκλειτος, και που εξισώνει τη φωτιά με τη δικαιοσύνη). Με τον ίδιο τρόπο ο Αριστοτέλης, όταν έγραψε (Φυσ. 205a3) ότι ο Ηράκλειτος «είπε ότι τα πάντα κάποτε γίνονται φωτιά», δεν ήταν απαραίτητο να έχει υπόψη του την εκπύρωση.¹⁰⁶ Η πρωτοτυπία του Ηράκλειτου (στην οποία επιμένω) ήταν τέτοια, και η έκφρασή της τόσο δύσκολη, ώστε, οποιαδήποτε νύξη για μια λιγότερο συνήθη ερμηνεία, μπορεί να προβληθεί ιδιαίτερα, έναντι του όγκου των μεταγενέστερων μαρτυριών, που θα μπορούσαν να τον κάνουν να συμμορφωθεί με το αναμενόμενο. Μια τέτοια νύξη υπάρχει στον Αέτιο II,4,3 (DK, 22A10): «Ο Ηράκλειτος λέει ότι ο κόσμος υπόκειται σε γένεση, όχι μέσα στο χρόνο, αλλά νοητικά.» Η τελευταία διατύπωση αντανακλά τη διχογνωμία για τη γένεση του κόσμου στον Τίμαιο του Πλάτωνα - ανεξάρτητα από το αν ο Πλάτων είχε αναφερθεί σε αυτή χυριολεκτικά ή μεταφορικά - και η διαφορά μεταξύ χρονολογικής και λογικής γένεσης ανήκει βέβαια σε ένα πιο περισπούδαστο φιλόσοφο από τον Ηράκλειτο. Άλλα, είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τη γενική γνώμη από τον Α-

ριστοτέλη και μετά, τα λόγια του Ηράκλειτου όντως υποδήλων, σε κάποιον, τουλάχιστον ότι ο κόσμος δε δημιουργήθηκε ποτέ από μια διαφορετική τάξη πραγμάτων. Ο Πλούταρχος, επίσης, βάζει ένα πρόσωπο σ' ένα διάλογο να λέει: «Βλέπω τη στωική εκπύρωση να απλώνεται πάνω στα έργα του Ησιόδου, όπως και σ' εκείνα του Ηράκλειτου και του Ορφέα», (Περί των εκλεοπότων χρηστηρίων 415F). Επιπλέον, ο Θεόφραστος και οι συγγραφείς που τον ακολούθησαν, θα είχαν παραθέσει επικουρικές προτάσεις από τον ίδιο τον Ηράκλειτο αν μπορούσαν. Άλλα, εκείνο που όντως παραβάτουν, φαίνεται μάλλον να εξασθενεί την άποφή τους. Στον Σιμπλίκιο, για παράδειγμα, βρίσκουμε το εξής:¹⁰⁷

«Ο Ιππασος από το Μεταπόντιο και ο Ηράκλειτος από την Έφεσο πίστευαν επίσης ότι η υπόσταση του σύμπαντος είναι μοναδική, βρίσκεται σε κίνηση, και είναι πεπερασμένη. Άλλα έθεσαν τη φωτιά ως αρχή, και θεώρησαν ότι τα υπάρχοντα πράγματα προέρχονται από τη φωτιά με συμπύκνωση και αραιώση, και τα ανέλυσαν πάλι σε φωτιά, την οποία θεωρούσαν ως τη μοναδική βασική υπόσταση. Επειδή ο Ηράκλειτος λέει ότι τα πάντα είναι ανταλλαγή με φωτιά».

Η πρόταση ότι όλα τα πράγματα είναι ανταλλαγή με (ή ανταλλάσσονται με) φωτιά παρατίθεται ως άποφη του Ηράκλειτου και από άλλες αυθεντίες (βλ. απόσπ.90, που συζητώ πιο κάτω), και δύσκολα σήμερα θα μπορούσε να επιστρατευθεί, για να υποστηρίξει την άποφη ότι ο Ηράκλειτος πίστευε σε εναλλασσόμενες καταστροφές και αναγεννήσεις του σύμπαντος. Σε γενικές γραμμές, επίσης, είναι απίθανο κάποιος που θα επινοούσε μια κοσμολογία σε μιλητιακές βάσεις, να επέλεγε μια αρχή τόσο ακραία όσο η φωτιά. Η αρχή των Μιλησίων ήταν πάντα κάτι ενδιάμεσο, μεταξύ δύο αντιθέτων, χάρη στην υπόθεση ότι περιείχε και συγχάλυπτε και τα δύο μέλη των ζευγών των αντιθέτων,

που θα μπορούσαν συνεπώς, στο εξής, να αναδυθούν από αυτή και να αναπτυχθούν σε αντίθετες κατευθύνσεις. Τέτοια αρχή ήταν το νερό και ο αέρας, ενώ το άπειρον του Αναξίμανδρου χαρακτηρίσθηκε από μεταγενέστερους συγγραφείς ως «κάτι αραιότερο από το νερό αλλά πυκνότερο από τον αέρα».¹⁰⁸ Ανεξάρτητα από το αν έβλεπε ή όχι έτσι το άπειρον (και φαίνεται μάλλον αφελής αντικειμενοποίηση μιας, πράγματι, αξιοσημείωτα λεπτής έννοιας) πρέπει να είναι αλήθεια ότι ο Αναξίμανδρος θεωρούσε την πρωταρχική κατάσταση πραγμάτων ως κάτι ουδέτερο και, κατά συνέπεια, ενδιάμεσο: φαίνεται πως είδε σαφέστερα από τους άλλους, ότι η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να ταυτισθεί με οποιοδήποτε από τα αντίθετα στην πραγματικότητα. Η φωτιά, από το άλλο μέρος, είναι ένα αντίθετο καθαυτό, μια ακρότητα, που δεν περιέχει το δικό της αντίθετο, και δε θα μπορούσε, ακόμα και αν υπήρχε αποκλειστικά με τη μορφή της φυσικής φωτιάς, να διαιρεθεί σε δύο αντίθετα. Εδώ, οι υποθέσεις μας για το τι μπορούσε ή δεν μπορούσε να έχει σχεφθεί ο Ηράκλειτος, ενισχύονται από τις διάκες του προτάσεις για την αναπόφευκτη συνύπαρξη των αντιθέτων.¹⁰⁹ Μερικοί, στους οποίους ανήκε και ο Zeller, έχουν συνδέσει την εκπύρωση με την ιδέα ενός Μεγάλου Έτους, που αναφέρθηκε παραπάνω σε σχέση με τους Πυθαγορείους. Αυτό βεβαιώνεται για τον Ηράκλειτο από περισσότερες της μιας αυθεντικές πηγές, και ο υπολογισμός που έκανε της διάρκειάς του λέγεται ότι ανεβάζει το Μέγα Έτος σε 10.800 χρόνια.¹¹⁰ Δίνοντας αυτή την εκτίμηση για το Μεγάλο Έτος μαζί με άλλους, ο Κενσορίνος το ορίζει επίσης ως το χρόνο που απαιτείται για να επιστρέψουν ο ήλιος, η σελήνη και οι πλανήτες στις ίδιες θέσεις που κατείχαν σε μια δεδομένη προηγούμενη περίοδο.¹¹¹ Έπειτα, εισάγει στην υπόθεσή του τη στωχή εκπύρωση, λέγοντας ότι, μέσα στο καλοκαίρι του Μεγάλου Έτους, το σύμπαν καίγεται, και το χειμώνα καταστρέφεται με

πλημμύρα.¹¹² Είναι αρκετά πιθανό ότι, ο ίδιος ο Ηράκλειτος, συνέδεσε τον αστρονομικό κύκλο με μια κυκλική ανανέωση του σύμπαντος, όπως έχαναν οι Πυθαγόρειοι με την ανησυχητική τους αντίληψη μιας ακριβούς επανάληψης της ιστορίας. Αν είναι έτσι τα πράγματα, πιθανότατα είχε κατά νου, σύμφωνα με την έκφραση του Βλαστού, «το χρόνο που απαιτείται για κάθε τμήμα της φωτιάς που παίρνει την «κατηφόρα» σε οποιαδήποτε στιγμή, για να επιστρέψει στην πηγή του, ή για να την αναζητήσει από άλλη οδό - διάστημα, μετά από το οποίο κάθε τμήμα νερού και γης, που υπάρχει σε κάθε δεδομένη στιγμή, θα έχει αντικατασταθεί.»¹¹³ Ενας τέτοιος κύκλος μπορεί φυσικά να θεωρηθεί ως αφετηρία και τέρμα, σε οποιαδήποτε στιγμή θέλει να επιλέξει καθένας - ένα χαρακτηριστικό που μοιράζεται με το αστρονομικό παράλληλο με το οποίο συνδέθηκε.

Επιστρέφοντας στο απόσπασμα 30, παρατηρούμε, πρώτα, ότι η φωτιά που είναι ο κόσμος, δεν είναι μονάχα αιώνια, αλλά και αείων, πράγμα που μας προετοιμάζει για την ταύτισή της με την φυχή, την αρχή της ζωής. Η τελευταία ρήτρα του αποσπάσματος δείχνει πώς οι παράδοξες εκφράσεις του Ηράκλειτου προέκυψαν από τη δυσκολία των ιδεών που προσπαθούσε να εκφράσει. Η φωτιά, με την κανονική της έννοια, υπάρχει όταν ανάφει: σβήσει την, και δεν υπάρχει πια φωτιά. Άλλα, η φωτιά στη γενικά αποδεκτή της έννοια, δεν είναι εκείνο που ο Ηράκλειτος εννοεί με τη λέξη: το φραστικό παράδοξο μας λέει πως δε μας ζητεί να αποδεχθούμε ένα πραγματικό παράδοξο, ή την άμεση αντίφαση των αποδείξεων των αισθήσεών μας, υποθέτοντας ότι ο κόσμος είναι μια αιώνια πυρά, σαν τη φλεγόμενη βάτο του Μωυσή. Η αείων φωτιά του σύμπαντος ανάβει (χρησιμοποιούμε τον ενεστώτα) και σβήνει με μέτρο. Συμφωνώ με τον Kirk εναντίον του Gigon (για να αναφέρω μόνο δύο από τους τελευταίους συμμέτοχους σε μια μαχρόχρονη διχογνωμία) ότι η γενι-

κή έννοια του αποσπάσματος είναι εναντίον της κατανόησης των μέτρων αυτών χρονικά, ως διαδοχικών περιόδων που επηρεάζουν ολόκληρο τον κόσμο. Ο Ηράκλειτος περιγράφει τον κόσμο στην παρούσα μορφή του, η οποία διατηρείται με δυο τρόπους, με τους οποίους έχουμε ήδη εξοικειωθεί, ως πλευρές της ταύτισης των αντιθέτων. Πρώτα, σε διάφορα μέρη του σύμπαντος ανάβει εναλλάξ (και γίνεται φωτιά με την κοινή έννοια, ή ακόμα και θερμότερος απός) και σβήνει (παίρνοντας τη μορφή του νερού ή της γης). Όλα αυτά γίνονται μέσα σε σταθερά μέτρα ή όρια, που διασφαλίζουν την ισορροπία των αντιθέτων, η οποία είναι αναγκαία για τη διατήρηση της παγκόσμιας κοσμικής τάξης. Έπειτα, διατηρείται με τον αδιόρατο τρόπο, τον οποίο ο Ηράκλειτος βρήκε τόσο δύσκολο να εκφράσει, και ο οποίος είναι η ιδιαίτερη συμβολή του στην κοσμολογική θεωρία: με την ταυτόχρονη αλληλεπίδραση αντιτίθεμενων δυνάμεων, που τείνουν σε αντίθετες κατεύθυνσεις, όπως συμβαίνει στην κατασκευή του τόξου ή της λύρας, ή στον «πόνο - που θεραπεύει τον πόνο» του χειρουργικού νυστεριού.

II. Τελική ερμηνεία της θεωρίας της αλλαγής: φωτιά και φυχή

Πρέπει, τώρα, να ασχοληθούμε τελικά με την περιγραφή που κάνει ο Ηράκλειτος της διαδικασίας αλλαγής. Για το Θεόφραστο, ήταν παράλληλη με το μιλησιακό σχήμα. Θεώρησε ότι η φράση «όλα τα πράγματα ανταλλάσσονται με φωτιά», σήμαινε πως η φωτιά ήταν η αρχή ή το στοιχείο (στοιχείον' ακολουθώ την εκδοχή του Διογένη Λαέρτιου IX, 8), από το οποίο δημιουργήθηκαν άλλες ουσίες, όπως στον Αναξιμένη, με συμπύκνωση και αραίωση. Επειδή προσθέτει ακμέσως: «Άλλα δεν εξηγεί τίπο-

τε καθαρά», μπορούμε δικαιολογημένα να εγκαταλείψουμε, αν θέλουμε, αυτή την ερμηνεία. Ο Διογένης Λαέρτιος, όμως, αναπαράγει ένα μέρος της ορολογίας του Ηράκλειτου, και μαθαίνουμε από αυτόν ότι, «ο δρόμος προς τα πάνω, προς τα κάτω», για τον οποίο ο Ιππόλυτος μας λέει ότι ήταν «ένας και ο αυτός», ήταν η ονομασία που έδωσε ο Ηράκλειτος στη διαδικασία της αλλαγής.¹⁴ Συνδυάζοντας αυτές τις δυο αναφορές στο δρόμο προς τα πάνω και προς τα κάτω, τις ξανακούμε από τον Πλάτωνα με τα λόγια: «Τα πάντα ρέουν συνεχώς προς τα πάνω και προς τα κάτω». ¹⁵ Στο φως και άλλων αποσπασμάτων, (ιδιαίτερα του 51) και της επιπλέον μαρτυρίας του Πλάτωνα για τις «αυστηρότερες Μούσες» στο Σοφιστή 242 D («καθώς απομακρύνονται, πλησιάζουν μεταξύ τους») αυτό πρέπει να σημαίνει ακριβώς ότι λέει - όχι απλώς, όπως σκέφτηκαν οι πεζοί και ορθολογικοί νόες μερικών μεταγενέστερων αρχαίων Ελλήνων, ότι μερικά πράγματα πηγαίνουν προς τα πάνω ενώ μερικά προς τα κάτω, αλλά ότι όλα τα πράγματα κινούνται και προς τα πάνω και προς τα κάτω. Δεν είναι παράδοξο που ο Αριστοτέλης κατηγόρησε τον Ηράκλειτο ότι παραβίασε το νόμο της αντίφασης· ή μάλλον (εφόσον για το ορθολογικό του πνεύμα κάτι τέτοιο φαινόταν αδύνατο) είπε ότι μερικοί άνθρωποι υπέθεσαν ότι το έκανε. «Είναι αδύνατο για οποιονδήποτε να υποθέσει ότι το ίδιο πράγμα είναι και δεν είναι, όπως μερικοί νομίζουν πως είπε ο Ηράκλειτος». (Μεταφ. 1005b23).¹⁶ Ο δρόμος προς τα πάνω και προς τα κάτω, είναι εκείνος της μεταμόρφωσης των διάφορων μορφών της ύλης - και, προφανώς, των πραγμάτων που αποτελούνται από το μίγμα αυτών των μορφών - από τη μια στην άλλη. Ο Ηράκλειτος βέβαια δε χρησιμοποίησε τη λέξη «στοιχείο» για τη φωτιά, αλλά ο τρόπος με τον οποίο εξέφρασε την πρωταρχικότητά της παρατίθεται επίσης από το Διογένη, και πληρέστερα από τον Πλούταρχο (απόσπ.90): «Τα πάντα α-

νταλλάσσονται με το πυρ και το πυρ με τα πάντα, όπως τα εμπορεύματα με το χρυσάφι και το χρυσάφι με τα εμπορεύματα».¹⁷ Για μια ακόμη φορά, δεν μπορεί παρά να εκφρασθεί με παρομοίωση, και, κατά συνέπεια, ως ένα βαθμό, όχι με ακρίβεια. Αλλά, αν ήθελε να ορίσει τη φωτιά απλώς ως τη βασική υπόσταση, που άλλαξε το σχήμα της ή την εμφάνιση για να γίνει γη ή νερό, θα είχε χρησιμοποιήσει διαφορετική σύγχριση. (Θα μπορούσε εύκολα να πει, για παράδειγμα, «όπως ο χρυσός διαμορφώνεται σε νομίσματα, περιδέραια ή κύπελλα»). Σε εμποροκρατικές συναλλαγές, το ουσιαστικό είναι η ισότητα της αξίας: μια ορισμένη ποσότητα χρυσού θα αγοράσει μια ορισμένη ποσότητα αγαθών. Αυτή, αναμφίβολα, είναι η πρωταρχική σκέψη, αν και πιθανώς είχε υπόψη του, όπως λέει ο Kirk, τον απλό, ομοιογενή χαρακτήρα του χρυσού (φωτιά) σε αντίθεση με τα πολλαπλά είδη αγαθών (υλικών πραγμάτων), με τα οποία μπορεί να ανταλλαγεί. Δε χρειάζεται να περιμένουμε η σκέψη του Ηράκλειτου να είναι πλήρως λογική ή συνεπής, σύμφωνα με τα δικά μας κριτήρια. Απ' όσα ξέρουμε γι' αυτόν, αυτό θα ήταν παράδοξο. Φαίνεται να λέει ότι, παρόλο που στον κόσμο, όπως τον βλέπει, η φωτιά έχει καθοριστική πρωταρχικότητα, θεμελιωμένη στη θεία της φύση και στην αιώνια ζωή της, ωστόσο δεν αποτελεί μόνιμο υπόστρωμα, το οποίο, με βάση τη μεταγενέστερη διατύπωση του Αριστοτέλη, παραμένει ουσιαστικά το ίδιο, παρόλο που αλλάζει στις τροποποιήσεις του. Μια τέτοια μόνιμη φύσις θα αντιστρατεύοταν το νόμο της ροής, και θα επέφερε την ηρεμία και τη σταθερότητα σε έναν κόσμο, από τον οποίο ο Ηράκλειτος πίστευε ότι έπρεπε να εξοστρακισθούν. Υπήρχε νόμος στο σύμπαν, αλλά δεν ήταν νόμος μονιμότητας, ήταν μονάχα νόμος αλλαγής, ή - για να παρακολουθήσουμε τη δική του γλωφυρή φρασεολογία - ο νόμος της ζούγκλας, εφόσον τα πάντα δημιουργούνται «διαμέσου της πάλης», και ο Πόλεμος είναι άρχο-

νταις όλων. Η φωτιά ήταν ιδιαίτερα κατάλληλη για να ενσαρκώσει αυτό το νόμο. Μια φλόγα μπορεί να φαίνεται σταθερή και αμετάλλακτη, όπως στο χερί, αλλά συνεχώς ανανεώνεται με την καταστροφή του καυσίμου, εκπέμποντας θερμότητα και, μερικές φορές, καπνό. Η πρόταση για τον ποταμό εκφράζει την ίδια αλήθεια, της φαινομενικής ή τυπικής σταθερότητας, σε συνδυασμό με τη συνεχή αλλαγή υλικού.¹⁸ Ο Ηράκλειτος, επίσης, εκφράζει την αντίληφή του για την αλλαγή, λέγοντας ότι κάθε μορφή όλης κάνει την εμφάνισή της με το θάνατο μιας άλλης (φυσικό αποτέλεσμα της κυριαρχίας του πολέμου). Είδαμε τούτη την πρόταση στις διάφορες μορφές του ύποπτου αποσπάσματος 76, και επαναλαμβάνεται στο απόσπασμα 36, με τη λέξη «φυχές» στη θέση του αναμενόμενου «πυρός». Κανείς από τους Μιλησίους δε μίλησε με αυτό τον τρόπο για το θάνατο των στοιχείων, παρόλο που αντιπαρέθεσαν την αιώνια φύση της αρχής με την εμφάνιση και το μαρασμό των μεταβατικών πραγμάτων, που σχηματίσθηκαν από τις μεταβολές της. Ο Ηράκλειτος σαφώς φηλαφούσε κάτι διαφορετικό - αν και ο όρος «φηλαφούσε» σημαίνει προδοσία της σύγχρονης αξίωσης για ορθολογική και διανοητική δικαιώση. Για τον εαυτό του, ήταν κάποιος που είχε ανακαλύψει τη δοσμένη από το θεό αλήθεια, και, κατά συνέπεια, είχε τη θεία αποστολή να τη διατηρεύει. Δεν είχε το αιυτηρό βλέμμα του Αριστοτέλη για το νόμο της αντίφασης, και πρόφερε τις παραδοξολογίες του με απόλαυση. Ξέρουμε ότι η φωτιά ήταν ζώσα και λογική, και ότι υπάρχει, συνεπώς, ένας παραλληλισμός, που διέπει τον κύκλο αλλαγών μεταξύ φυσικών και φυχικών στοιχείων. Όταν είναι ζεστή και στεγνή, η φυχή είναι στο μέγιστο βαθμό ευφυής και ζωτική. Η παρείσφυση της υγρασίας θολώνει τη φλόγα της ζωής. Αυτά τα δυο νήματα - των φυσικών στοιχείων και της ζωής- αλληλοσυστρέφονται στο απόσπασμα 36. Ο Αριστοτέλης βρίσκει το σύχο (αν εξαιρέσουμε ό-

τι παρανόησε την αρχή) όταν λέει ότι, για τον Ηράκλειτο, η αρχή δεν ήταν μόνο φωτιά, αλλά και φυχή, και ότι όρισε την φυχή ως αναθυμίαση (*Περί Ψυχής 405α25*). Αυτή η τελευταία λέξη χυριαρχεί σε μετέπειτα περιγραφές της φυσικής θεωρίας του Ηράκλειτου, λ.χ., στο απόσπασμα 12: «Οι φυχές απορροφούν ατμούς απ' τα νερά».¹¹⁹ Σύμφωνα με το Διογένη, ο Ηράκλειτος «ανάγει σχεδόν τα πάντα σε αναθυμίασεις από τη θάλασσα». Αυτό, λέει, είναι ο δρόμος προς τα πάνω.¹²⁰ Ο γήιος, για τον οποίο ο Ηράκλειτος πίστευε ότι έσβηνε κάθε νύχτα και άναβε πάλι την επόμενη μέρα (απόσπ. 6), όπως και τα άστρα, συνίσταται από «λαμπρές αναθυμίασεις» από τη θάλασσα, που συγχεντρώνονται σε ορισμένες «γούβες» ή κοιλότητες στον ουρανό, όπου μετατρέπονται σε φλόγες (Διογένης Λαέρτιος IX, 9). Αν μπορούμε να εμπιστευθούμε αυτή την εκδοχή, μας δίνει κάποια ιδέα για τη διαδικασία που συνεπάγεται το «θάνατο και τη γέννηση» των στοιχείων, που αναφέρονται στο απόσπασμα 36, το οποίο φαίνεται να βασίζεται (όπως στον Αναξιμένη, και ίσως όχι ανεξάρτητα) σε μια θεωρητική επέκταση της παρατηρημένης διαδικασίας της εξάτμισης. Από το ένα μέρος, οι υγροί ατμοί αντλούνται από τη θάλασσα μέσω της θερμότητας στην περιφέρεια του κόσμου, γίνονται στεγνοί και λαμπεροί και οι ίδιοι, και ανανεώνουν τα ουράνια σώματα. Από το άλλο μέρος, και η φυχή αναδύεται από την υγρασία, και τρέφεται, κατά τον ίδιο τρόπο, με αναθυμίασεις από το υγρό στοιχείο. Το απόσπασμα 36 έδειχνε τη διπλή φύση του δρόμου, προς τα πάνω τόσο, όσο και προς τα κάτω. Αυτό συνεπάγεται ότι ο θάνατος οποιουδήποτε πράγματος, αν και οδηγεί σε πλήρη απώλεια του χαρακτήρα του ως συγχειριμένου πράγματος- η φωτιά πεθαίνει¹²¹ και γίνεται ομίχλη ή ατμός, η φυχή πεθαίνει και γίνεται νερό- δεν είναι ωστόσο πλήρης εξαφάνιση. Τίποτα δεν είναι μόνιμο, ούτε καν ο θάνατος. Τα πάντα πρέπει να συνεχίσουν να κινούνται προς τα επά-

νω και προς τα κάτω. Ο Φίλων σωστά σχολιάζει στο απόσπασμα 36: «Αυτό που ονομάζει θάνατο δεν είναι πλήρης αφανισμός, αλλά αλλαγή σε κάποιο άλλο στοιχείο.»¹²² Μπορούμε να καταλάβουμε μια κυκλική πορεία του γίγνεσθαι, στην οποία η φωτιά μετατρέπεται σε ατμό, έπειτα σε νερό, έπειτα σε γη, μετά πάλι σε φωτιά, μέσω των ίδιων σταδίων που έχουν αναστραφεί. Και η φυχή ακολουθεί μια παραλληλη σειρά μεταμορφώσεων, που εκδηλώνονται στον ύπνο και στο θάνατο. Ο Αναξιμένης υιοθέτησε μια παρόμοια άποψη. Άλλα ο Ηράκλειτος προφανώς αγωνίζεται να πει κάτι παραπάνω, κάτι δυσκολότερο. Αγνοεί το νόμο της αντίφασης, επιμένει ότι τα αντίθετα είναι ταυτόσημα. Ο δρόμος προς τα πάνω και προς τα κάτω είναι ένας και ο αυτός, τα πάντα ρέουν προς τα πάνω και προς τα κάτω ταυτόχρονα. Γι αυτό (απόσπ. 32) «το μόνο σοφό πράγμα», δηλαδή ο Λόγος που είναι και φωτιά, «και θέλει και δε θέλει να ονομάζεται Ζῆν» - ένα όνομα που σημαίνει τόσο το Δία, τον υπέρτατο θεό, όσο και τη ζωή. Επειδή η ζωή και ο θάνατος, ο Άδης, ο θεός των νεκρών, και ο Διόνυσος, ο θεός της ζωής, είναι ένας και ο αυτός (απόσπ. 15). Μια άλλη σημαντική διατύπωση του νόμου της αλλαγής, ένα τμήμα του απόσπασματος 31, μπορεί να βοηθήσει εδώ: «Μετατρέπεις της φωτιάς είναι πρώτα η θάλασσα, και της θάλασσας το μισό μετατρέπεται σε γη και το άλλο μισό σε σφοδρό άνεμο.»¹²³ Η θάλασσα δεν είναι ποτέ μόνο νερό. Μάλιστα, δεν υπάρχει πράγμα σαν το νερό. Αυτό θα επέφερε τη «στάση» (στάσις) και θα αντέφασκε με το νόμο της ροής και της διαπάλησης. Το νερό είναι στιγμιαίο στάδιο, μόνο, στο δρόμο προς τα πάνω και προς τα κάτω, και, λέγοντας ότι η θάλασσα είναι μισή γη και μισή καιόμενη υπόσταση, ο Ηράκλειτος φαίνεται να μας λέει, με το δελφικό του ύφος, ότι μεταμορφώνεται προς τα πάνω και προς τα κάτω ταυτόχρονα, ότι «αποσυντίθεται και συντίθεται». Στο φως των παραπάνω, το απόσπασμα 62 μπο-

ρούμε να υποθέσουμε ότι αναφέρεται σε αυτή τη διαρκή μεταμόρφωση, μια μεταμόρφωση των φυσικών σωμάτων και της φυχής σε μια και την αυτή διαδικασία. Παρατίθεται με διάφορες μορφές, αλλά, υποθέτοντας με τον Kirk (σ. 144) ότι η εκδοχή του Ιππόλυτου είναι η ακριβέστερη, έχει ως εξής: «Αθάνατοι θυντοί, θυντοί αθάνατοι, ζώντας αυτοί το θάνατο εκείνων και πεθαίνοντας εκείνοι τη ζωή των άλλων». Διαβάζεται σαν ηχώ του αποσπάσματος 36. Έχει ωστόσο ερμηνευθεί, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη νεότερη εποχή, σα να πραϋποθέτει ολόκληρη την πυθαγόρεια και ορφική θεωρία για την φυχή ως αθάνατο ον, για το οποίο τούτη η γήινη ζωή είναι είδος θανάτου και το σώμα τάφος, επειδή απολαμβάνει πλήρως τη ζωή μόνο όταν εγκαταλείψει τη σάρκα. Οι άνθρωποι μπορούν να χαρακτηρίσουν θυντοί αθάνατοι, θεοί ή δαμόνες, προσωρινά φυλακισμένοι σε θυντά σώματα. Αναμφίβολα, η γλώσσα είναι εντυπωσιακή, ιδιαίτερα σε λάθουμε υπόφη την ισοδυναμία του «αθάνατου» και του «θεού» στην ελληνική γλώσσα, αλλά το ζήτημα της φύσης και της μοίρας της ανθρώπινης φυχής πρέπει να εξετασθεί ξεχωριστά αργότερα.

12. Άλλαγή και σταθερότητα: Η έννοια του μέτρου

Δεν έχουμε ακόμα δικαιώσει την παρουσία των «μέτρων» στο κεφάλαιο της αλλαγής. Η αναφορά, στο απόσπασμα 30, στα μέτρα με τα οποία η κοσμική φωτιά ανάβει και σβήνει, ενισχύεται από τη δεύτερη παράθεση, που γίνεται από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα, στο εδάφιο που παραθέσαμε ως απόσπασμα 31. (Ο Κλήμης ερμηνεύει και τα δύο ως περιγραφές του σχηματισμού ενός κόσμου μέσα στο χρόνο, και της συνακόλουθης καταστροφής του από φωτιά. Το αισυμβίβαστό τους με μια τέτοια αντίλη-

ψη, μας προδιαθέτει, ακόμη περισσότερο, για να την απορρίψουμε). «Η γη υγροποιείται ως θάλασσα, και μετριέται με την ίδια αναλογία» -η λέξη είναι λόγος- «σα να υπήρχε προτού γίνει γη». ¹²⁴ Η τελευταία πρόταση ερμηνεύθηκε καλά από τον Βλαστό. Οποιοδήποτε τμήμα γης που γίνεται νερό, διατηρεί σε όλες του τις αλλαγές ένα προϋπάρχοντα λόγο, μετριέται με αυτό το λόγο. Με άλλα λόγια, παρόλο που αλλάζει επιφανειακά, είναι πάντα ισοδύναμο σε ποσότητα ή αξία, και κρίνεται από ανεξάρτητο κριτήριο, το οποίο είναι εκείνο της φωτιάς· γιατί όλα τα πράγματα ανταλλάσσονται με φωτιά, όπως τα αγαθά με χρυσό (απόσπ. 90). Αυτό «ταυτίζει τη φωτιά ως το πράγμα που παραμένει σταθερό σε όλες τις μεταμορφώσεις, και υπονοεί ότι το μέτρο της είναι το ίδιο ή κοινό μέτρο για όλα τα πράγματα». «Κάθε μέλος από το σύνολο της σειράς αντιπροσωπεύει την ίδια ποσότητα φωτιάς, η οποία είναι το κοινό πράγμα - το ξυνόν - σε όλα τα διαφορετικά πράγματα που συνθέτουν τη σειρά... Το αναλλοίωτο των μέτρων του είναι εκείνο που εξηγεί τη διατήρηση του μέτρου σε όλα τα πράγματα, και η φωτιά είναι, επομένως, εκείνο που «κυβερνά» ή «διέπει όλα τα πράγματα» (απόσπασμα 41, 64). ¹²⁵ Η ιδέα του μέτρου εισάγεται επίσης στο απόσπασμα 94: «Ο ήλιος δε θα ξεπεράσει τα καθορισμένα μέτρα. Ειδεμή θα τον βρουν οι Ερινύες, οι βοηθοί της Δίκης (και θα τον επισκοπέρουν στην τάξη)». Τα «μέτρα» θα πρέπει να εκληφθούν εδώ με γενική έννοια, (πρβλ. Kirk, 285) έτσι ώστε η παραβίασή τους να σημαίνει παρέκκλιση, εν πάσῃ περιπτώσει, από την κανονική πορεία. Ο ήλιος προώρισται να ακολουθεί καθορισμένο δρόμο στον ουρανό σε καθορισμένο χρόνο, αποδίδοντας καθορισμένο ποσό θερμότητας. Αν επρόκειτο να αποκλίνει από αυτόν με οποιονδήποτε τρόπο (όπως, για παράδειγμα, στο μύθο του Φαέθοντα, όταν πλησίασε πολύ τη γη) η κοσμική ισορροπία θα διαταρασσόταν, πράγμα που ποτέ δεν επιτρέπεται να συμβεί.¹²⁶

Η έμφαση που δίνεται σε τούτη την εκδοχή της θεωρίας του Ηράκλειτου για τη ροή και τις αντίθετες κινήσεις («διαμάχη» ή «πόλεμος») έχει απορριφθεί από τον Kirk, που γράφει (σ.370) ότι «ο Ηράκλειτος δεν αρνήθηκε τη σταθερότητα στον φυσικό κόσμο· αντίθετα, κύριος στόχος του φαίνεται να είναι η επιβεβαίωση μιας τέτοιας σταθερότητας, η οποία, σύμφωνα με αυτόν, υπόκειται σε κάθε αλλαγή, και κυρίως την αλλαγή μεταξύ αντιθέτων...Ο Reinhardt έχει δίκιο όταν τονίζει ότι ποτέ δεν υπήρξε τίποτε παρόμοιο με *Flusslehre* (θεωρία ροής) στον ίδιο τον Ηράκλειτο». ¹²⁷ Ότι η αλλαγή περιεχόταν πάντα μέσα σε όρια, ότι η μάχη έγερνε πότε από δω και πότε από κει, ώστε να διατηρείται πάντα η παγκόσμια ισορροπία, είναι βέβαια ουσιαστικό για τη διατήρηση του κόσμου. Εν πάσῃ περιπτώσει, κύριος στόχος του, φαίνεται, είναι να δεῖξει ότι κάθε σταθερότητα μέσα στον κόσμο είναι απλώς φαινομενική, εφόσον, αν την παρατηρήσουμε με το νου, όπως με τις αισθήσεις, αποδειχνύεται μονάχα συνισταμένη ατέλειωτου αγώνα και έντασης. Αυτό είναι το νόημα τόσο των αποσπασμάτων όσο και άλλων μαρτυριών, ιδιαίτερα του Πλάτωνα, οι παρατηρήσεις του οποίου συμφωνούν αρχετά με τα ίδια τα αποσπάσματα. Ίσως η ισχυρότερη απόδειξη όλων, είναι η προτεραιότητα που παραχωρείται στη φωτιά. Εφόσον γίνεται όλα τα πράγματα, θα μπορούσαμε να ρωτήσουμε γιατί ένα από τα άλλα -το νερό ή η γη- δε θα μπορούσε εξίσου καλά να χρησιμεύσει ως πρότυπο μέτρησης και καθοριστική δύναμη. Ο Ηράκλειτος, που αναζητεί την ποιητική ή τη θρησκευτική, όσο και τη λογική αλήθεια, δίνει μια διπλή απάντηση. Πρώτο, όπως είπε ο Αριστοτέλης (*Περί Ψυχῆς* 405 a 5) η φωτιά είναι το πιο λεπτό στοιχείο, που πλησιάζει πολύ το άνυλο, βρίσκεται η ίδια σε κίνηση και μεταδίδει κίνηση σε άλλα πράγματα. Δεύτερο (μια συνέπεια του πρώτου, όπως ήξερε ο Αριστοτέλης) είναι το ίδιο με την φυχή, το όχημα της ζωής. «Ο Ηράκλειτος λέει ότι η

αρχή είναι φυχή, δηλαδή η αναθυμίαση από την οποία συνθέτει άλλα πράγματα. Είναι η λιγότερο υλική όλων των ουσιών, και βρίσκεται σε συνεχή ροή» (στο ίδιο, 25). Αντί για φυχή, μπορούμε να διαβάζουμε φωτιά. Στην περίπτωση της ταύτισης φυχής και φωτιάς, βρέθηκε ίσως στο ναδίρ της πρωτοτυπίας του. Ήταν μια δημοφιλής αρχαιοελληνική πεποίθηση, ότι ο αιθήρ, η ουσία που γέμιζε το υψηλότερο στρώμα του ουρανού, πάνω από τον λιγότερο καθαρό αέρα, γύρω από τη γη, και από τον οποίο αποτελούνταν τα ουράνια σώματα, ήταν ζωντανός και θείος. Και, μέχρι την εποχή του Αριστοτέλη, ή πολύ λίγο πριν, ο αιθήρ και το πυρ δεν είχαν διαχριθεί σαφώς. Επιπλέον, τον 5ο αιώνα, και αναμφίβολα νωρίτερα, υπήρχε μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, ότι η φυχή ήταν αθάνατη επειδή αποτελούσε μια φυλακισμένη σπίθια αιθέρα, η οποία, με το θάνατο, θα συναντούσε πάλι το όμοιό της. Με δεδομένο ότι πίστευαν πως ο αιθήρ γέμιζε όλες τις ανώτερες περιοχές του σύμπαντος, δεν ήταν μόνο η ορατή φλογερή υπόσταση του ήλιου και των αστέρων, κι αυτό αναμφίβολα βοήθησε τον Ηράκλειτο στην υπόθεσή του ότι το «πυρ» του δικού του συστήματος δεν ήταν φλόγα, αλλά ένας ζεστός, ξηρός ατμός. ¹²⁸ Στο σημείο αυτό, αρμόζει μια παρατήρηση σχετικά με την ευρύτερη σημασία της θεωρίας του Ηράκλειτου για την αλλαγή. Ανέκαθεν, στη θεωρητική αναζήτηση για την πραγματικότητα των πραγμάτων, υπήρχε μια θεμελιώσκη διάχριση ανάμεσα σ' εκείνους που τη βλέπουν στην ύλη και σ' εκείνους που τη βλέπουν στη μορφή. Αυτή η διάχριση είναι προφανέστατη στην ελληνική σκέψη, αλλά, φυσικά, σε καμιά περίπτωση δεν περιορίζεται σε αυτή. Τώρα, η πρόταση του Ηράκλειτου για το ποτάμι, σύμφωνα με την οποία δεν μπορούμε να μπούμε δύο φορές στο ίδιο ποτάμι, αποτελεί την κορύφωση της υλιστικής πεποίθησης. Μιλούμε για ένα ποτάμι, σα να είναι το ίδιο ποτάμι από μέρα σε μέρα, παρόλο που ξέρουμε ότι, αν σταθού-

με στις όχθες του αύριο, θα βλέπουμε ένα εντελώς διαφορετικό νερό από εκείνο που βλέπουμε σήμερα. Παραμοίως, συνήθως θεωρούμε πως τα σώματά μας έχουν συνέχεια, παρόλο που μπορεί να μας πουν, και να πιστεύουμε, ότι τα υλικά συστατικά τους αλλάζουν συνεχώς, και θα έχουν ανανεωθεί εντελώς μέσα σε μια περίοδο εφτά ετών. Δικαιολογημένα συνηθίζουμε να σκεφτόμαστε έτσι, επειδή η μορφή παραμένει η ίδια: το νερό ή άλλο υλικό, καθώς μπαίνει μέσα, χύνεται, σα να λέμε, στο ίδιο καλούπι, κι έτσι του αναγνωρίζουμε πως έχει την ίδια ταυτότητα. Με τις μαθηματικές τους μελέτες, ο Πυθαγόρας και οι μαθητές του κατόρθωσαν, με αξιοθαύμαστη ταχύτητα, μια ορθολογική αντίληψη για τη σημασία της μορφής, και κατηγορήθηκαν πολύ από τους διαδόχους τους, ότι αγνόησαν την υλική πλευρά. Γι' αυτούς, η πραγματικότητα βρίσκεται στη μορφή, για άλλους στην ύλη. Και οι δυο απόφεις έχουν επιβιώσει και, όποιες κι αν είναι οι αντίστοιχες αρετές τους, σ' ένα αναπτυγμένο σχήμα σκέψης, μόνον εκείνοι που βλέπουν πραγματικότητα στη μορφή μπορούν να βρουν κάποια μονιμότητα στον κόσμο. Η λογική απόληξη του υλισμού είναι η θεωρία της αδιάκοπης ροής, όπως ο Ηράκλειτος είχε την ευφύϊα να αντιληφθεί, και το θάρρος να διαβεβαιώσει. Γιατί το υλικό των πραγμάτων πράγματι αλλάζει πάντα, κι ό,τι παραμένει είναι η μορφή, η οποία μπορεί να εκφρασθεί στη διαχρονική γλώσσα των μαθηματικών εξισώσεων. Η λογική απόληξη της φιλοσοφίας της μορφής, από το άλλο μέρος, είναι ο Πλατωνισμός, ή κάτι που του μοιάζει: μια πίστη στα απόλυτα, ή στις «μορφές» των πραγμάτων, που υπάρχουν αιώνια σε μια περιοχή πέρα από τα όρια του χώρου ή του χρόνου. Για τη φύση του υλικού κόσμου, ο Πλάτων συμφώνησε με τον Ηράκλειτο. Βάζει τη σοφή Διοτίμα να λέει στο Σωκράτη:

«Άλλωστε, το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που κάθε ζωντανό λέμε ότι ζει, και διατηρεί την ταυτότητά του, όπως ένας

άνθρωπος, για παράδειγμα, θεωρείται ο ίδιος από την παιδική ηλικία μέχρι τα γηρατειά - και, παρόλο που δε διατηρεί τα ίδια χαρακτηριστικά, λέμε πως είναι ο ίδιος, που όμως γίνεται άλλος διαρκώς, χάνοντας, συνάμα, κάτι από τα μαλλιά του, τη σάρκα του, τα κόκαλά του, το αίμα του και ολόκληρο το σώμα του. Κι όχι μόνο από το σώμα, αλλά και από την φυχή του: οι τρόποι, τα ήθη, οι αντιλήψεις, οι επιθυμίες, οι ηδονές, οι λύπες, οι φόβοι, τίποτα δεν παραμένει το ίδιο στον καθένα, αλλά δημιουργούνται άλλα και άλλα χάνονται.»¹²⁹

Με ποιον τρόπο η ροή του γίγνεσθαι ήταν, για τον Ηράκλειτο, περιορισμένη ή χαρακτηρισμένη από την ύπαρξη μιας μόνιμης και σταθερής πραγματικότητας, είναι ερώτημα που χρειάζεται περαιτέρω εξέταση. Ο Αριστοτέλης, όπως ξέρουμε, παρουσίασε τη θεωρία του Πλάτωνα για τις αναλλοίωτες μορφές ως αποτέλεσμα, ανάμεσα σε άλλα, «των ηρακλείτειων απόφεων ότι όλα τα αισθητά πράγματα ρέουν συνεχώς, και δεν μπορούμε να τα γνωρίσουμε». Εντυπωσιασμένος από αυτό, αλλά απρόθυμος να δεχθεί το αδύνατο της γνώσης, ο Πλάτων εγκατέστησε μια μόνιμη πραγματικότητα έξω από το φυσικό κόσμο. Συνήθως υποθέτουμε (α) ότι αυτές οι γνώμες ήταν του Ηράκλειτου (παρόλο που ο Αριστοτέλης αναφέρει τον Κρατύλο ονομαστικά, ως πληροφοριοδότη του Πλάτωνα) και (β) ότι, παρόλο που περιορίζονται απερίφραστα στον αισθητό κόσμο, αυτός για τον Ηράκλειτο συνιστούσε το συνολικό άθροισμα της πραγματικότητας. Ο Κρατύλος επεξέτεινε τις συνέπειες της θεωρίας της ροής σε απίθανη έκταση. Ωστόσο, έχουμε δει αποδείξεις στην πρωταρχικότητα του Πολέμου και του Αγώνα, στις παρομοιώσεις του τόξου και της λύρας και αλλού, ότι, για τον Ηράκλειτο, η ουσία της σοφίας βρίσκεται στην αναγνώριση ακατάπαυστης κίνησης, ακατάπαυστου αγώνα και προσπάθειας στην άσκηση αντίθετων τάσεων, που στέκονται αναγκαίοι όροι για τη συνέχι-

ση της φυσικής παγκόσμιας τάξης. Φαίνεται αρχετά ακριβές, να χαρακτηρίσουμε αυτό, μαζί με τον Πλάτωνα, ως θεωρία της αιώνιας ροής των υλικών πραγμάτων, και να το αποδείξουμε με την παρομοίωση του ποταμού, στον οποίο δεν μπορούμε να μπούμε για δεύτερη φορά. Απέναντι από αυτό, ωστόσο, βρίσκεται ο Λόγος, τη μονιμότητα του οποίου ο Ηράκλειτος τονίζει στο απόσπασμα 1, με τη χρήση της λέξης «είναι» ή «υπάρχει», σε αντίθεση με τα μεταβαλλόμενα φαινόμενα που «γίνονται», σύμφωνα με τους νόμους του. Εξαιτίας των νόμων αυτών, η τάξη και η ισορροπία (κόσμος) της οικουμένης είναι επίσης σταθερά και αιώνια (απόσπ. 30), παρόλο που κανένα τμήμα των εσωτερικών της συνιστώσων- γη, θάλασσα ή ορατή φλόγα- δεν είναι ίδιο, ούτε για δυο συνεχείς στιγμές. Εδώ, ένας επίδοξος ερμηνευτής αισθάνεται οξύτατη αμηχανία από το περίεργο στάδιο σκέψης που εκπροσωπεί ο Ηράκλειτος, το οποίο, σε τούτο το σημείο, είναι πιθανό να τον έχει οδηγήσει σε κάτι που, από τη δική μας σκοπιά, είναι μια παράλογη και ασυνεπής θέση. Πνευματικές και υλικές δυνάμεις είναι ακόμα ενωμένες, ως πλευρές μιας και της αιτής οντότητας, παρόλο που, στην πραγματικότητα, ξεχωρίζουν τόσο πολύ, ώστε να απαιτούν πλήρη διαχωρισμό. Από εδώ προκύπτει η μυστηριώδης έννοια μιας «λογικής φωτιάς», ενός Λόγου, ενός νόμου για το όριο, το μέτρο ή την αναλογία, που παίρνει υλική μορφή. Από αυτή την άποφθη, ως φωτιά, θα φαινόταν πως υπόκειται, η ίδια, στη ροή που διέπει τα πάντα, παρόλο που στα μάτια του Ηράκλειτου υπήρχε μια διαφορά. Ήταν, κατά κάποιον τρόπο, ένα χριτήριο με το οποίο υπολογίζονταν και αξιολογούνταν όλα τα πράγματα (απόσπ. 90). Με τη μορφή του Λόγου, ισχύει το ίδιο, διαμέσου της ονομασίας του «ο χοινάς».

13. Το πλήρες κοσμοείδωλο: θεολογία

Παρόλο που δε θα συμφωνήσουν όλοι¹³⁰, δε φαίνεται να υπάρχει άλλος τρόπος ερμηνείας αυτού του αινιγματικού χαρακτήρα της σκέψης του Ηράκλειτου, εκτός από το συσχετισμό της με το χυρίαρχο θρησκευτικό και φιλοσοφικό κοσμοείδωλο εκείνης της εποχής. Παρά τις σημαντικές διαφορές στις λεπτομέρειες, μπορούμε να πούμε ότι οι περισσότεροι στοχαστές του έκτου και πέμπτου αιώνα μοιράζονται, σε γενικές γραμμές, μια χοινή αντίληψη για το σύμπαν.¹³¹ Ο Ηράκλειτος θα δεχόταν αυτό το σχήμα, ακριβώς όπως ένας πρωτότυπος και επαναστάτης στοχαστής στον Μεσαίωνα, θα θεωρούσε δεδομένο το αριστοτελικό σύμπαν, με τη γη ακίνητη στο κέντρο του. Υπάρχει η κοσμική σφαίρα, που ορίζεται από τον ουρανό, με τη γη στο κέντρο, τους απλανεῖς αστέρες στην περιφέρεια, και με τον ήλιο, τη σελήνη και τους πλανήτες να διαγράφουν κύκλους στο ενδιάμεσο. Τα συστατικά αυτού του κόσμου υπόκεινται σε αλλαγές και διάλυση, καθώς αποτελούνται κυρίως από στοιχεία ή ιδιότητες που συγχρούνται και υπονομεύουν η μια την άλλη. Άλλα ο κόσμος δεν είναι το σύνολο της πραγματικότητας. Υπάρχει επίσης «εκείνο που περιβάλλει», μια ποσότητα της μη μεταμορφωμένης πρωταρχικής υπόστασης ή αρχής, η οποία, για μερικούς τουλάχιστον από τους Προσωκρατικούς, ήταν άπειρη ή απροσδιόριστη σε έκταση. Αυτή είχε φύση καθαρότερη, ανώτερη από τα «αντίθετα» μέσα στον κόσμο, ο οποίος είχε, κατά κάποιον τρόπο, «διαχωρίστει» ή «συμπυκνώθει» από αυτήν. Ήταν αιώνια, ζωντανή και δραστήρια, και η ίδια προκαλούσε τις αλλαγές που σχηματίζαν τον κόσμο, τον οποίο όχι μόνο περιέβαλλε, αλλά και κατεύθυνε ή «καθιδηγούσε». Ήταν πραγματικά θεϊκή. Ο Αριστοτέλης την περιγράφει ως εξής (Φυσ. 203b10): «Φαίνεται

πως είναι η αρχή όλων των πραγμάτων, πως τα περιβάλλει όλα και τα καθοδηγεί... Και αυτό, φαίνεται, είναι το θείο, επειδή είναι αιθάνατο και άφθαρτο, όπως λέει ο Αναξίμανδρος και οι περισσότεροι φυσικοί φιλόσοφοι». Ότι αυτή είναι μια ωραία περιγραφή του απείρου του Αναξίμανδρου, το έχουμε ήδη δει. Ο ζωντανός, αισθαντικός χαρακτήρας της «αρχής» τονίσθηκε ιδιαίτερα από τον Αναξίμενη. Με τον ισχυρισμό ότι είναι ο αέρας, δεν είπε μόνο ότι αυτός περιβάλλει το σύμπαν, αλλά τον παραλλήλισε απερίφραστα με την αυθρώπινη φυχή (απόσπ. 2), όπως έχανε στον 50 αιώνα ο οπαδός του, ο Διογένης ο Απολλώνιος. Οι Πυθαγόρειοι μιλησαν επίσης για το σύμπαν, που ανασάίνει από το περιβάλλον κενό. Παρόλο που η αρχή υπήρξε καθαρή και τέλεια μόνον έξω, ή στην περιφέρεια του κόσμου, διείσδυσε και αναμείχθηκε με τα πλάσματά του, ενώ αναπόφευκτα, στη διαδικασία, υπέστη κάποιο βαθμό αφομοίωσης στον υποβαθμισμένο χαρακτήρα τους. Αυτή ήταν η βάση της πυθαγόρειας πίστης στη συγγένεια του συνόλου της φύσης. Μπορούμε, επίσης, να το δούμε στα εδάφια εκείνα, φιλοσοφικά ή άλλα, που περιγράφουν τους απλανείς αστέρες φτιαγμένους από αιθέρα, την ενσαρκωμένη φυχή ως αέρα, και λένε ότι η φυχή μπορεί να γίνει άστρο (όπως στον Αριστοφάνη, *Εἰρήνη*, 832-3) ή να βιθιστεί στον αιθέρα, μετά το θάνατο. Και τούτο επειδή ο αήρ είναι μια ακάθαρτη μορφή φωτιάς από αιθέρα. Πίστευαν γενικά ότι οι φυχές των ζωντανών πλασμάτων ήταν αποσπάσματα της θείας υπόστασης που τα περιβάλλει, και σπιλώθηκε από την επαφή με τα κατώτερα στοιχεία· μια ιδέα που αναπτύχθηκε λίγο αργότερα από τον Εμπεδοκλή. Η επικράτηση αυτού του πλέγματος πεποιθήσεων σε μη φιλοσοφικούς κύκλους, ενισχύει την πιθανότητα να ήταν τμήμα του κοινού υποβάθρου των φιλοσόφων, και όχι η προσωπική και τεχμηριωμένη θεωρία οποιουδήποτε από αυτούς. Αν υποθέσουμε ότι ο Ηράκλειτος δεν είχε χειραφετηθεί α-

πό αυτή τη γενική αντίληψη, που ήταν κοινή στη φιλοσοφική και λαϊκή θρησκευτική σκέψη της εποχής του, είναι λίγο ευκολότερο να κατανοήσουμε την κοσμολογία του και το ρόλο που παίζει σε αυτήν ο Λόγος - πυρ. Στο απόσπασμα 30, η πάντα ζωντανή φωτιά, που «ανάβει σύμφωνα με ορισμένο μέτρο και όμοια σβήνει» (δηλαδή εμπλέκεται σε πόλεμο και στο «δρόμο πάνω και κάτω») ταυτίζεται, με κάποια έμφαση, με «τούτη τη δική μας κοσμική τάξη» (κόσμον τόνεδε), που υποδηλώνει την πιθανότητα ότι ουπάρχει κάτι αλλο, που δεν προσδιορίζεται έτσι. Αυτός θα είναι ο Λόγος-πυρ (ή αιθήρ) που περιβάλλει τον κόσμο στην καθαρότητά του, άσβεστος και αόρατος, νους και φυχή στην υψηλότερη μορφή τους (αν και δε συλλαμβάνονται ακόμα πλήρως ασώματοι). Όπως η αρχή άλλων στοχαστών, «κατευθύνει όλα τα πράγματα» (απόσπ. 64).¹² Καθορίζει τα «μέτρα» που περιορίζουν την έκταση των «δρόμων πάνω και κάτω» μέσα στον κόσμο, και διασφαλίζει τη διατάξιση της ατέρμονης διαμάχης μεταξύ των συστατικών του στοιχείων, την εγγύηση της συνεχιζόμενης ζωής του. Για τον Ηράκλειτο, ως παιδί της εποχής του, δε θα ήταν παράλογο, αλλά φυσικό να σκεφθεί τη θεία αρχή ως έμφυτη αλλά και εξωτερική, και το πρότυπο ή το μέτρο της αλλαγής μέσα στον κόσμο να εμφανίζεται με υλική μορφή ως κοσμική φωτιά. Θα ήταν αναμενόμενο να τονίζει πότε τον πανταχού παρόντα χαρακτήρα αυτής της αρχής, και πότε την υπέρβασή της. Το τελευταίο μπορεί να είναι το νόημα του αποσπάσματος 108, όπου διαβεβαιώνει ότι «το σοφό είναι χωρισμένο απ' όλα».¹³ Όταν ο Ηράκλειτος μιλούσε για «θεό» ή για «το θείο», είχε σαφώς στο νου του το Λόγο-πυρ. Άλλα μια τελική σύντομη θεώρηση λείπει από τις προτάσεις του, που περιέχουν τις λέξεις αυτές. Τα αποσπάσματα 5, 24 και 53 δείχνουν ότι αναγνώριζε τους θεούς με την παραδοσιακή έννοια του ελληνικού πολυθεϊσμού, και ένας τέτοιος πλουραλισμός δεν είναι παράδοξος ούτε

δυσνόητος. Ότι είχε τη δική του αντίληψη για τη θεότητα, προκύπτει από μια ή δύο από τις πολλές μομφές του εναντίον της ανθρωπότητας: «(Γα περισσότερα απ' τα θεϊκά πράγματα), από δυσπιστία μας διαφεύγουν και δεν τα γνωρίζουμε» (απόσπ. 86). Και πάλι, στο απόσπασμα 5, καταδικάζει την πρακτική της προσευχής σε είδωλα, λέγοντας ότι ο λάτρης «δεν ξέρει καθόλου τι είναι στην ουσία τους οι θεοί και οι ήρωες». Η θεϊκή σοφία και η υπεροχή αντιπαρατίθενται με το ανθρώπινο ἔλλειμμα σε αυτές τις ιδιότητες στα αποσπάσματα 78 και 79. Γιάρχει ένας θείος νόμος, από τον οποίο αντλούν το έρεισμά τους όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι (απόσπ. 114). Ο θεός δεν αναγνωρίζει τις ανθρώπινες διακρίσεις ανάμεσα στο δίκαιο και το ἀδίκο. Για εκείνον, όλα τα πράγματα είναι δύκαια και καλά και ωραία (απόσπ. 102). Στο φως του αποσπάσματος 67 μπορούμε να προχωρήσουμε και να πούμε ότι αυτό συμβαίνει επειδή ο θεός περιέχει μέσα του όλα τα αντίθετα. Γιάρχε μια έννοια, σύμφωνα με την οποία το ἀπέιρον του Αναξίμανδρου και ο αέρας του Αναξιμένη «ήταν» επίσης τα αντίθετα, εφόσον τα αντίθετα παράγονταν από αυτά. Το σύμφιτο παράδοξο αυτής της αντίληψης, αποκαλύφθηκε από τον Ηράκλειτο, παρόλο που η ταύτιση του Λόγου-πυρός με τα αντίθετα είχε συλληφθεί με πολύ λεπτότερο τρόπο. Στο βαθμό που αυτό μπορεί να εξηγηθεί, το έχω εξηγήσει νωρίτερα: ο παραλληλισμός δείχνει μόνο ότι, αυτή η ταύτιση, δεν αποτελεί εμπόδιο για έναν προσωκρατικό στοχαστή, να πιστέψει σε μια πρωταρχική, ζώσα και κατευθυντήρια αρχή, που υπάρχει τόσο ξέω όσο και μέσα στον κόσμο. «Ο Ζευς είναι τα πάντα και ό,τι είναι πέρα απ' όλα αυτά».¹³⁴ Η θεολογία του Ηράκλειτου περιλαμβανει την έννοια της θείας κρίσης. «Η Δίκη», λέει (απόσπ. 28) «θ' αρπάζει γερά τους κατασκευαστές φευδών και τους φευδομάρτυρες». Η δικαιοσύνη είναι πρόσωπο, όπως φαίνεται από την πρόταση στο απόσπασμα 94, για «τους βοηθούς της Δίκης».

Σε τούτο το απόσπασμα τιμωρούν την παραβίαση του ορθού μέτρου. Η δικαιοσύνη, και πάλι, εξισώνεται με την κοσμική σύγκρουση στο απόσπασμα 80, και η φωτιά είναι το σύμβολο αυτής της σύγκρουσης. Αν το απόσπασμα 66 είναι γνήσιο,¹³⁵ η διαβεβαίωση ότι «η φωτιά, όταν επέλθει, θα κρίνει τα πάντα και θα τα κυριεύει», υποστηρίζει αυτή την ταύτιση. Όπως άλλοι συνέδεσαν το Δία με τη Δικαιοσύνη, έτσι ο Ηράκλειτος την ταύτισε με το θείο πυρ, που είχε πάρει τη θέση του Δία, με τον Πόλεμο που είναι «πατέρας και βασιλιάς όλων» (απόσπ. 53. Πρβλ. Πλάτων, *Κρατύλος* 413C, για να κάνουμε μια σύντομη παραπομπή). Για εκείνους που πιστεύουν ότι ο Ηράκλειτος δίδαξε την εκπύρωση, το απόσπασμα 66 αναφέρεται στην τελική πυρκαγιά του κόσμου, αλλά μπορεί καλλιστα να ισχύει και για άτομα. Εν πάσῃ περιπτώσει, είναι σαφές ότι, παρόλο που μπορεί να είπε: «το καλό και το κακό είναι ένα», αυτό δε σήμανε ότι δεν προτιμούσε κανένα είδος συμπεριφοράς σε σχέση με κάποιο άλλο. (Οι αμφιλεγόμενοι τρόποι, σύμφωνα με τους οποίους τα αντίθετα «είναι ένα», έχουν ερμηνευθεί στις σελ. 445 κ.ε. [βλ. πρωτότυπο]). Τα συγκεκριμένα αμαρτήματα που επισύρουν την εκδίκηση αρνούνται την αλήθεια (απόσπ. 28) και ξεπερνούν το καθορισμένο μέτρο (απόσπ. 94). Πώς, αν «τα πάντα κάποτε γίνονται φωτιά», αυτή η ίδια φωτιά μπορεί να κρίνει, δηλαδή να διοικήνει τον αμαρτωλό και τον δίκαιο, είναι ερώτημα που θα αντιμετωπίσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

14. Η θρησκεία και η μοίρα της φυχής

Ποια στάση υιοθέτησε ο Ηράκλειτος απέναντι στις λαϊκές θρησκευτικές λατρείες, και ποιες ήταν οι πεποιθήσεις του για την φυχή και τη μοίρα της μετά το θάνατο; Οι απαντήσεις στα δύο

αυτά ερωτήματα συνδέονται στενά μεταξύ τους, αλλά αρχίζω με τις αποδείξεις για το πρώτο. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, στον Προτρηπτικό του, αντιμετωπίζει τα ελληνικά μυστήρια με έντονο σαρκασμό. Κλιμακώνονται τη νύχτα, με το φως των πυρσών. Ναι, λέει, «άξιες για τη νύχτα είναι οι τελετές, και για τη φωτιά, και για τους μεγαλόκαρδους (ή μάλλον κουφιοκέφαλους) γιους του Ερεχθέα, αλλά και των άλλων Ελλήνων, που δεν ξέρουν τι τους περιμένει όταν πεθάνουν» (υπανιγμός στον Ηράκλειτο, απόσπ. 27). «Σε ποιους απήγιναν τις προφητείες του ο Ηράκλειτος από την Έφεσο; Σε νυχτοπερπατητές, μάγους, βασιχίδες, μαινάδες, μύστες. Αυτούς απειλεί με διάφορα μετά το θάνατο, γι' αυτούς προφητεύει φωτιά. Γιατί είναι ασεβής η μύηση, στα μυστήρια που τελούν οι άνθρωποι». ¹³⁶ Είναι αμφίβολο αν, όταν αναφέρεται στις «προφητείες πυρός» του Ηράκλειτου, ο Κλήμης είχε τίποτε παραπάνω στη διάθεσή του, εκτός από τα αποσπάσματα 16 και 66. Για το πρώτο, ο ίδιος είναι η μοναδική μας αιθεντική πηγή. Αναφέρει τα εξής: «Πώς μπορεί κανείς να ξεφύγει από την προσοχή εκείνου που δεν ηρεμεί ποτέ?» Σε όλες αυτές τις παραπομπές στον Ηράκλειτο, ο Κλήμης κάνει ότι μπορεί για να βρει ένα ιουδαϊκό ή χριστιανικό νόγμα. Στην τελευταία βρίσκει συνάφεια με τον Ησαΐα, XXIX:15: «...και έσται εν σκότει τα έργα αυτών και ερούσι: τις εώρακεν ημάς; και τις ημάς γνώσεσθαι;..» Είναι αρκετά ασαφές, αλλά πιθανώς αναφέρεται όντως στο θείο πυρ, που είναι πάντα παρόν, σε αντιδιαστολή με τον ήλιο, ο οποίος, από την εποχή του Ομήρου ακόμα, θεωρούνταν ο «πανίσχυρος οφθαλμός» (Σοφ. Τρ. 101), ο Ήλιος που βλέπει και ακούει τα πάντα (*Ιλιάδα*, III, 277). Με τη συνήθη του ευχαρίστηση να δείχνει τη βλακεία των άλλων, ο Ηράκλειτος τονίζει ότι, οι πράξεις των ανθρώπων μετά τη δύση δε διεξάγονται κάτω από το βλέμμα του Ήλιου. Κάποια επιβεβαίωση γι' αυτό βρίσκεται στον *Κρατύλο* (413 B-C) του Πλάτωνα,

όπου η αναφορά δύσκολα μπορεί να είναι για κάποιον άλλο. Ο Σωκράτης λέει ότι, αναζητώντας τη δικαιοσύνη, κάποιος του είπε ότι είναι ο ήλιος. Κάποιος άλλος, ωστόσο, ειρωνεύεται τον προηγούμενο, ρωτώντας αν η δικαιοσύνη εξαφανίζεται όταν δύει ο ήλιος. «Και όταν τον ρωτώ τι, με τη σειρά του, αποκαλεί δικαιοσύνη, λέει ότι είναι η φωτιά». ¹³⁷ Το απόσπασμα 66 αναφέρθηκε στην προηγούμενη σελίδα. Τα συμφραζόμενά του στον Ιππόλυτο είναι τα εξής: «Και ονομάζει το πυρ «ένδεια και κορεσμό» (απόσπ. 65). «Ένδεια είναι, κατ' αυτόν, η δημητιοργία του κόσμου, ενώ η εκπύρωση είναι κορεσμός: γιατί η φωτιά όταν επέλθει θα κρίνει τα πάντα και θα τα κυριέψει.» Η πρόταση «η φωτιά είναι ένδεια και κορεσμός» έχει χροιά γνησιότητας, επειδή ο Ηράκλειτος πίστευε ότι η φωτιά αγκάλιαζε όλα τα αντίθετα, αλλά κάθε άλλο παρά ενισχύει την ερμηνεία της εκπύρωσης του Χριστιανού επισκόπου με την εσχατολογική νοοτροπία. Οι αναφορές του Κλήμεντα σε προφητείες πυρός απαίτησαν μια μικρή παρέκβαση, αλλά, προς το παρόν, μας ενδιαφέρει να επισημάνουμε ότι, σύμφωνα με αυτόν, ο Ηράκλειτος διατύπωσε απειλές εναντίον όσων τελούν μυστήρια και βασιχικές και ομοειδείς τελετές. ¹³⁸ Περαιτέρω κριτική της καθιερωμένης λατρείας λαμβάνει χώρα σε ένα απόσπασμα, στο οποίο αναφέρθηκαν αρκετοί συγγραφείς της ύστερης αρχαιότητας, και το οποίο αναφέρει τα εξής (απόσπ. 5): «Ζητούν να εξαγνιστούν με καθαρμούς και μιαίνονται με άλλο αίμα» ¹³⁹ (των αιματηρών θυσιών), σαν κάποιον που μπήκε στη λάσπη και προσπαθεί μετά να ξεπλυθεί με λάσπη. Τρελό¹⁴⁰ θα τον νόμιζε όποιος θα τον έβλεπε να κάνει αυτή την πράξη.» Εδώ, εκφράζει αποδοκιμασία για τη γενική πεποίθηση, ότι ένας ανθρωποκότονος, τα χέρια του οποίου ήταν βαψμένα με αίμα, θα μπορούσε να εξαγνιστεί από τη μόλυνση της πράξης, με μια τελετή που περιλαμβάνει θυσία ζώου.¹⁴¹ Το απόσπασμα 15 επιχρίνει περισσότερο τη διονυσιακή θρησκεία,

αν και με ένα σημαντικό περιορισμό. «Γιατί αν δεν ήταν ο Διόνυσος προς τιμήν του οποίου κάνουν τη βαχχική πομπή και φάλλουν το άσμα στα αιδία, θα έκαναν κάτι ανακέστατο. Γιατί είναι το ίδιο πρόσωπο ο Άιδης και ο Διόνυσος, προς τιμήν του οποίου καταλαμβάνονται από μανία και γιορτάζουν τα Λήναια.»¹⁴² Αυτός είναι υπαινιγμός ότι, οι πράξεις που εκτελούνται είναι επιλήφμες μόνον όταν αυτοί που τις κάνουν δεν καταλαβαίνουν τη σημασία αυτού που κάνουν. Εδώ, όπως συνήθως, ο Ηράκλειτος κατηγορεί για έλλειψη συνείδησης. Θυμίζει ένα εδάφιο του νεοπλατωνιστή Ιάμβλιχου: «Ετσι, υποστηρίζω ότι υπάρχουν δυο είδη θυσιών: πρώτα, εκείνες των ανθρώπων που έχουν τελείως εξαγνιστεί, όπως, σπάνια, θα μπορούσε να συμβεί σε μια περίπτωση, όπως λέει ο Ηράκλειτος, ή σε λίγους, που εύχολα μετρούνται. Και μετά, υλικές, σωματικές θυσίες, που τις προκαλεί η αστάθεια, όπως συμβαίνει με όσους ακόμα κατέχονται από το σώμα».¹⁴³ Ο Ιάμβλιχος κάνει τις δικές του διακρίσεις, σε οικείες νεοπλατωνικές κατευθύνσεις, αλλά προφανώς ήξερε τη ρήση του Ηράκλειτου, ότι υπάρχει ένας σωστός και ένας λανθασμένος τρόπος να προσφέρει λατρεία, και ότι πολύ λίγοι άνθρωποι επιλέγουν το σωστό τρόπο. Άλλού, υπαινίσσεται μια ευνοϊκότερη στάση απέναντι σε εξαγνιστικές και άλλες θρησκευτικές τελετές. «Τέτοια πράγματα επομένως», γράφει,¹⁴⁴ «γίνονται για τη φροντίδα της φυχής μέσα μας, και για να περιορίζονται τα κακά που την επιβαρύνουν με τη γέννηση, και για χάρη της απελευθέρωσης και της απαλλαγής από τα δεσμά. Γ' αυτό σωστά ο Ηράκλειτος τα ονόμασε "θεραπείες", επειδή θεράπευναν τα προβλήματα και τις συμφορές που μας ακολουθούν από τη γέννηση». Το συμπέρασμα είναι ότι ο Ηράκλειτος δεν ήταν εχθρικός στις μυήσεις και τα διονυσιακά όργια ως τέτοια, αλλά ούτιρε το γεγονός ότι διεξάγονταν χωρίς καμιά κατανόηση της πραγματικής τους σημασίας. Αυτό καθιστούσε την εκτέλεσή

τους λανθασμένη και ασεβή, υποβιβάζοντας τις φαλλικές τελετές σε απλή χυδαίωτητα. Για το εσωτερικό μάθημα, που πρέπει να πάρουμε από αυτά, έχουμε μάθει ότι ο Άιδης και ο Διόνυσος - ο θεός του θανάτου και ο θεός της ζωής - ταυτίζονται. Τα μυστήρια, Ελευσίνια ή άλλα, δίδασκαν για τη ζωή μετά το θάνατο όχι την άχρωμη, σκιώδη ύπαρξη της ομηρικής φυχής, αλλά μιαν ύπαρξη στην οποία διατηρούνται η πλήρης αιτομικότητα, και ήταν δυνατές αμοιβές και ποινές. Η έμφαση σε αυτά ήταν ιδιαίτερα ισχυρή σε ορφικούς και πυθαγόρειους κύκλους. Το αν ο Ηράκλειτος πίστευε στην αθανασία της φυχής και σε μεταθανάτιες αμοιβές και τιμωρίες, ή αν τέτοιες αντιλήψεις πρέπει να αποκλειούνται ως ασυμβίβαστες με τη διαδικασία της ροής, είναι σχεδόν αναπάντητο ερώτημα, για το οποίο έχουν εκφρασθεί διαμετρικά αντίθετες απόφεις. Η φυχή, ειπώθηκε, υπόκειται σε συνεχή μετατροπή σε άλλα στοιχεία, και, στο θάνατο, μετατρέπεται σε νερό (απόστ. 36). Πάντα, επομένως, μπορεί να έχει την αναγκαία μονιμότητα για τη διατήρηση της ταυτότητας μετά το θάνατο, ακόμη λιγότερο με διαδοχικές μετενσαρκώσεις, όπως δίδασκαν οι Πυθαγόρειοι;¹⁴⁵ Όποιες κι αν ήταν οι απόφεις του για την φυχή και τη μοίρα της, μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι δε θα είναι καθαρά ορθολογικές ή χωρίς θρησκευτικές εξάρσεις. Ο ίδιος μας προετοιμάζει γι' αυτό, στο απόσπασμα 45: «Της φυχής τα πέρατα όσο και να βαδίσεις, δεν μπορείς να τα βρεις, ακόμα κι αν ακολουθήσεις όλους τους δρόμους. Τόσο βαθύ νόημα έχει!».¹⁴⁶ Δε μας βοηθεί πολύ το απόσπασμα 27: «Τους ανθρώπους τους περιμένουν μετά το θάνατό τους όσα ούτε ελπίζουν ούτε φαντάζονται», παρόλο που, σίγουρα, υπονοεί επιβίωση (και ερμηνεύεται από τον Κλήμεντα ως απειλή τιμωρίας). Το ίδιο ισχύει για το εξίσου μυστηριακό: «Οι φυχές οσφράινονται στον Άιδη».¹⁴⁷ Άλλα αποσπάσματα πρέπει επίσης να παραβλεφθούν, αν αναζητούμε ένα θετικό δόγμα για την αθανασία, για

το λόγο ότι, παρόλο που μπορεί να φαίνεται ότι την υπονοούν, είναι αδύνατο να πούμε τι ακριβώς εννοούσε ο Ηράκλειτος με αυτά. Τέτοιο είναι το απόσπασμα 21: «Θάνατος είναι όσα βλέπουμε όταν είμαστε ξύπνιοι, και ύπνος όσα βλέπουμε όταν κοιμόμαστε». Ο Κλήμης το σκέφθηκε ως μια παραδοχή, ότι, η γέννηση στη γήινη ζωή, είναι στην πραγματικότητα θάνατος («το σώμα, ένας τάφος», όπως έλεγαν οι Πυθαγόρειοι) αλλά η προφανής άλλειψη πραγματικής αντίθεσης ανάμεσα στις δύο προτάσεις, όταν, προφανώς, η αντίθεση είναι σκοπός, αφήνει το νόημα σκοτεινό. Ο ύπνος ως κατάσταση γνώσης φαίνεται να καταδικάζεται, όπως στο τέλος του απόσπασματος 1, αλλά τότε θα περιμέναμε η κατάσταση της εγρήγορσης να αντιπαρατεθεί με αυτόν ως καλύτερη. Το απόσπασμα 24 - «Οσους σκοτώνονται στη μάχη τους τιμούν οι θεοί και οι άνθρωποι» - έχει επίσης προβληθεί ως απόδειξη για τη μεταθανάτια επιβίωση και αρμοιβή, αλλά, μάλλον, σημιάνει μόνο ότι ο θάνατος στη μάχη θεωρείται ένδοξος, και η μνήμη των νεκρών σεβαστή, για τους θεούς, όπως, αναμφίβολα, και για τους θυητούς συνανθρώπους τους.⁴⁸ Κάποιες χαρακτηριστική μιας «օρφικής» χροιάς στον Ηράκλειτο, είναι μια παραπέρα επίχριση των παραδοσιακών τελετών, που δεν αναφέρθηκε ακόμα: «Τα πτώματα των νεκρών, πιο πολύ κι από τις κοπριές πρέπει να τα πετάξει κανείς μακριά.» (απόσπ. 96). Έτσι, απορρίπτοντας όλες τις ταφικές πρακτικές, και δείχνοντας τη μέγιστη περιφρόνηση για το σώμα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπονοεί τη συμπληρωματική πεποίθηση στην αιώνια αξία της φυχής. Τα δυο αυτά, βέβαια, πήγαιναν μαζί στην ορφική και σε παρόμοιες θρησκευτικές διδασκαλίες. Σε μια μεσαιωνική πηγή παρουσιάζεται να λέει (απόσπ. 4): «Αν η ευδαιμονία βρισκόταν στις σωματικές απολαύσεις, τότε θα πρέπει να πούμε ευτυχισμένα τα βόδια, όταν βρίσκουν να φάνε ρόβι». Αυτή η ασκητική στάση απέναντι στις σωματικές απολαύσεις (που αντανα-

χλάται πάλι στο απόσπασμα 29;) βρίσκει απήχηση στους ίδιους κύκλους. Ωστόσο, αυτές οι ρήσεις δεν μπορούμε να πούμε ότι παρέχουν βεβαιότητα. Ένα απόσπασμα, ωστόσο, είναι πολύ θετικότερο (απόσπ. 63): «Μπροστά σ' εκείνον που βρίσκεται εκεί, εγείρονται και γίνονται άγρυπνοι φύλακες των ζωντανών και των νεκρών».⁴⁹ Δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητείται η γνησιότητά του, για την οποία, το γεγονός ότι το απόσπασμα δεν υποστηρίζει καθόλου την αναφορά που του επιφυλάσσει ο Ιππόλυτος (στο χριστιανικό δόγμα της ανάστασης του σώματος) είναι, καθευντό, μια εγγύηση. Τα λόγια κάνουν ένα σαφή υπαινιγμό στα Έργα και Ημέραι του Ησιόδου (121-5), όπου λέγεται ότι οι ήρωες της Χρυσής Φυλής, μετά το θάνατό τους, έγιναν «καλά πνεύματα, φύλακες θυητών, που περιπλανώνται πάντοι πάνω από τη γη, ντυμένοι με σκοτάδι». Σε τούτο το φας, το απόσπασμα 62, το οποίο φθάνει σε ένα πολύ καλό μαντικό ύφος, μπορεί επίσης να θεωρηθεί ότι περιέχει μια υπόσχεση αθανασίας: «Αθάνατοι θυητοί, θυητοί αθάνατοι, ζώντας αυτοί το θάνατο εκείνων και πεθαίνοντας εκείνοι τη ζωή των άλλων». Ο V. Macchioro, μάλιστα, ερμήνευσε το απόσπασμα με βάση την πλήρη ορφική θεωρία για τον άνθρωπο: οι αθάνατοι θυητοί είναι άνθρωποι, που εν μέρει είναι θείοι, και μπορεί να γίνουν εντελώς, ενώ το «θυητοί αθάνατοι» αναφέρεται στο Διόνυσο που, αν και θεός, σκοτώθηκε από τους Τιτάνες.⁵⁰ Η αναφορά στο μύθο είναι πολύ απίθανη, αλλά το εδάφιο θα μπορούσε να είναι απόχρυφη πρόταση της ορφικής και πυθαγόρειας θεωρίας, για το σώμα που είναι τάφος, και για τον κύκλο των γεννήσεων. Αυτό υποστηρίζει κάπως ο Σέξτος Εμπειρικός (*Πυρρ. Γρατ.* III, 230): «Ο Ηράκλειτος λέει ότι η ζωή, όσο και ο θάνατος, βρίσκονται τόσο στη ζωή μας όσο και στο θάνατο. Επειδή, όταν ζούμε, οι φυχές μας είναι νεκρές και θαμμένες μέσα μας, ενώ όταν πεθαίνουμε οι φυχές μας ανασταίνονται και ζουν». Είναι δύσκολο να

ξέρουμε πόσο αυτή είναι προσωπική ερμηνεία του Σέξτου, και, μόνο του, το απόσπασμα μπορεί απλώς να δίνει ένα ακόμη παράδειγμα για την ταύτιση των αντιθέτων. Θα μπορούσαμε να συγχρίνουμε το απόσπασμα 88: «Το ίδιο είναι το ζωντανό και το πεθαμένο, το ξύπνιο και το κοιμισμένο, το νέο και το γερασμένο. Γιατί αυτά, όταν μεταβληθούν, είναι εκείνα, κι αντίστροφα εκείνα, όταν μεταβληθούν, είναι αυτά». Υποθέτοντας ότι η τελευταία πρόταση είναι γνήσια, η ταύτιση εδώ συνεπάγεται μόνο την αιμοβαία διαδοχή, όπως στο απόσπασμα 67 (πρβλ. απόσπ. 126). Ότι η αλλαγή είναι αιμοβαία, ωστόσο, είναι δύσκολο να ερμηνευθεί, χωρίς να επικαλεσθούμε την επιβίωση της φυχής μετά το θάνατο, και την αναγέννησή της σε μια νέα ζωή. Ένας επίμονος σκεπτικιστής μπορεί να υποστηρίξει ότι η φράση: «η ζωή προέρχεται από το θάνατο» σημαίνει μόνο ότι τα πλάσματα σχηματίζονται από προηγούμενη ανόργανη ύλη. Δεν είναι όμως τόσο εύκολο να ερμηνεύσουμε τη φράση: «το παλιό αλλάζει και γίνεται καινούργιο». Συνολικά, επομένως, αυτό το απόσπασμα ευνοεί την αθανασία και την παλιγγένεση, παρόλο που μόνο του δε θα ήταν ίσως κατηγορηματικό. Τα αποσπάσματα δεν παρέχουν άλλες άμεσες προτάσεις για την αθανασία. Αυτό που ακολουθεί είναι συμπέρασμα, και δε διεκδικεί βεβαιότητα. Αρχίζω από το γεγονός ότι ο Ηράκλειτος ήταν περισσότερο θρησκευτικός προφήτης, παρά ορθολογιστής, όπως αποδεικνύει πληθωρικά ο τόνος των ρήσεών του. Από ένα τέτοιον άνθρωπο, δε θα πρέπει να περιμένουμε απόλυτα συνεπή σκέψη πάνω στο θέμα της ανθρώπινης φυχής. Σε αυτό, αν μη τι άλλο, θα επηρεασθεί από ασυνείδητες προκαταλήψεις, που ανακύπτουν από τις παραδόσεις του λαού του, και η θέση που παίρνουμε εδώ είναι ότι οι πεποιθήσεις του για την φυχή προκύπτουν από τη γενική κοσμοθεώρηση που του αποδώσαμε δοκιμαστικά. Στη θεώρηση αυτή, μακρόκοσμος και μακρόκοσμος ήταν συστατικά

στοιχεία του ίδιου συστήματος, στο οποίο ο ίδιος ο κόσμος ήταν ζωντανό πλάσμα. Όπου, στην ακόλουθη περίληψη, είναι αναγκαίο να επαναλάβουμε θέσεις που αναπτύξαμε προηγουμένως, αυτό θα γίνει όσο το δυνατό συντομότερα. Το να αποχλείσουμε κάθε μονιμότητα από το σχήμα του των πραγμάτων, ολοφάνερα είναι σφάλμα. Πίστευε στο «θείο». Ο Λόγος είναι αιώνιος, και υπάρχει έμφαση στις σχετικές έννοιες του νόμου και του μέτρου. Ότι όντως δίδαξε μια θεωρία για τη ροή, και τη θεωρούσε μια από τις κύριες ανακαλύψεις του, το υποστήριξα ενάντια σε μερικές πρόσφατες ερμηνείες, που υποστηρίζουν ότι το σύνολο της διδασκαλίας του είναι μια σοβαρή παρανόηση, η οποία, στην αρχαιότητα, μπορεί να προέκυψε από σύγχυση με τους οπαδούς του. Η ροή και η μη μονιμότητα διατηρούνταν μέσα στα αυστηρά όρια του «δρόμου πάνω και κάτω» και επιπλέον σταματούσαν, χωρικά, λίγο πριν από τα όρια του κόσμου. Μοιραζόταν, με τις λαϊκές αντιλήψεις, τις ακόλουθες ιδέες. Το εξωτερικό τμήμα του σύμπαντος αποτελείται από φωτιά. Πρόκειται για το υλικό του ήλιου και των αστρων, και η φωτιά στην περιοχή μας δείχνει μια τάση προς τα πάνω. Τα ουράνια σώματα είναι ζωντανά και θεία. Επομένως, και η φωτιά είναι το ίδιο, όταν είναι καθαρή. Η θεότητα, για έναν ελληνικό νου, ήταν συνώνυμη με την αιώνια ζωή. Γι' αυτό η φωτιά, η υπόσταση της θεότητας, είναι η αρχή της αιώνιας ζωής. Σε διάφορους βαθμούς μη καθαρότητας, αυτή η υπόσταση της ζωής διαπερνά το δικό μας κόσμο, και δίνει ζωή σ' εμάς και στα ζώα. Στην καθαρή της μορφή, ονομαζόταν επίσης αιθήρ. Όταν οι ορφικοί και άλλοι πρώτοι μοι στοχαστές (πρβλ. λ.χ. Αριστοτέλη, *Περί Ψυχής*, 410b27 και Αριστοφάνη, *Νεφέλαι*, 227-30) είπαν ότι φυχή και νους εισπνέονταν από τον αέρα, αυτό έχει νόημα, επειδή ο αήρ είναι η λιγότερο καθαρή μορφή του ίδιου πράγματος, που καταλαμβάνει την κατώτερη ατμόσφαιρα. (Με ηρακλείτειους όρους, το πυρ-

ψυχή υφίσταται έναν ορισμένο βαθμό υγροποίησης, όταν φθάνει στα θυητά σώματα). Η πρόταση του Σέξτου ότι, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, «εισπνέουμε το Θεό Λόγο αναπνέοντας», ανήκει σε τούτο το πρώτο σχήμα σκέψης, και δε χρειάζεται να υποθέσουμε καμιά στωική παραμόρφωση. Στο ίδιο εδάφιο, συγκρίνει την ψυχή με τα κάρβουνα που λάμπουν, όταν τα πλησιάσουμε στη φωτιά, αλλά σβήνουν, όταν απομακρυνθούν από αυτή. Αυτό, επίσης, μπορεί να είναι μια γνήσια ηρακλείτεια ανάμνηση. Καθώς, στην καθαρότερη μορφή της, είναι αιθήρ, μια ψυχή, αν έχει αγαπήσει τη φλόγα της ζωής, μπορεί να ελπίζει ότι θα ενωθεί, μετά το θάνατο, με τον ουράνιο αιθέρα. Αυτές τις πεποιθήσεις τις επεξεργάστριαν οι ορφικές αιρέσεις και άλλοι θρησκευτικοί δάσκαλοι στην Ελλάδα, και διαμόρφωσαν μια περίτεχνη θεωρία για τον «τροχό της γέννησης». Προκύπτουν όμως, φυσικά, από ένα υπόβαθρο λαϊκής παράδοσης, που, στην απλούστερη μορφή της, τη βρίσκουμε στη φράση: «γινόμαστε αστέρια στον ουρανό όταν πεθάνουμε», του δούλου στον Αριστοφάνη. Στον Ηράκλειτο, τώρα, οι ψυχές, όπως οτιδήποτε άλλο, υπόκεινται στο δρόμο προς τα πάνω και προς τα κάτω· υπονομεύονται από τα άλλα στοιχεία (απόσπ. 36). Η πραγματική τους φύση, όμως, είναι φλογερή (καυτή και ξηρή), και ο θάνατος οφείλεται στη φθορά από το κρύο και την υγρασία. «Είναι θάνατος για τις ψυχές να γίνουν νερό». «Η ξηρή ψυχή είναι σοφότατη και άριστη». Ο θάνατος, ωστόσο, δεν είναι πλήρης εξαφάνιση,¹⁵¹ επειδή αυτό θα αντιστρατεύστων το νόμο της ατέλειωτης και αρμοιβαίας αλλαγής· έτσι έχουμε: «...από τη γη πάλι γίνεται το νερό, κι από το νερό η ψυχή». Ο παραλληλισμός με τις ορφικές έννοιες είναι εντυπωσιακός. Οι ψυχές, εγκλωβισμένες στον κοσμικό «δρόμο προς τα πάνω και προς τα κάτω», είναι στη θέση κάποιων που βρίσκονται στον «ανιαρό τροχό» της γέννησης και της αναγέννησης, για τον οποίο μίλησαν οι θρησκευτικοί δά-

σκαλοί.¹⁵² Όπως διδάσκων εκείνοι, ακριβώς, ότι μια ψυχή, που είχε ολοκληρωτικά εξαγνισθεί με τις κατάλληλες τελετές και το κατάλληλο είδος ζωής, θα μπορούσε να ξεφύγει από τον τροχό, και να ενωθεί μόνιμα με το θεό, έτσι, επίσης, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δίδασκε και ο Ηράκλειτος. Αν μια ψυχή ζει ανόητη, «υγρή» ζωή, παραμελώντας τις ευκαιρίες να τραφεί από την επαφή με την πηγή της, το φλογερό Λόγο,¹⁵³ ακολουθεί το δρόμο του νερού, και η χυκλοφορία της στην κοσμική ροή μπορεί να είναι ατέλειωτη. Η σοφή ψυχή, από την άλλη πλευρά, διατηρείται στεγνή, λατρεύει το φλογερό στοιχείο μέσα της, λατρεύοντας τους θεούς με τον κατάλληλο τρόπο, (δηλαδή με συνείδηση), ακούει το Λόγο, και συλλαμβάνει την αλήθεια, ότι η σοφία είναι ένα πράγμα, και ότι όλα τα αντίθετα υπόκεινται σε μια ανώτερη ενότητα. Τέλεια εναρμονισμένη με όλες τις συνήθειες της πρώιμης ελληνικής σκέψης, θα ήταν η ιδέα, ότι μια τέτοια ψυχή, με το θάνατο του σώματος, πρέπει να αφομοιωθεί μ' εκείνο το Λόγο, να γίνει καθαρή φωτιά, και να ξεφύγει από τον κοσμικό κύκλο του γίγνεσθαι. Κι αν πιστέψουμε τον Μαχρόβιο, ο Ηράκλειτος περιέγραψε την ψυχή ως «σπίθα από το υλικό των άστρων» (DK, A15 *scintillam stellaris essentiae*). Ο Burnet και άλλοι έχουν δει, στα αποσπάσματα, στοιχεία για έναν «πύρινο θάνατο», σε αντίθεση με το θάνατο στον οποίο οι ψυχές γίνονται νερό. Υποτίθεται ότι πρόκειται για το θάνατο όσων σκοτώνονται στη μάχη, γεμάτοι θάρρος και αρετή, όπως και ζωντάνια, σε αντίθεση με εκείνους των οποίων οι ψυχές έχουν εξασθενίσει από την αρρώστια (ή, πιθανώς, από την ακολασία: βλ. αποσπάσματα 117, 77).¹⁵⁴ Μια τέτοια άποψη, βρίσκει ίσως το ισχυρότερο στήριγμά της, όχι σε κάποια πραγματική ρήση του Ηράκλειτου, αλλά στη συμφωνία της με τη γενική εικόνα. Η καλύτερη επιβεβαίωση στον ίδιο τον Ηράκλειτο, είναι η γνωμική διαβεβαίωση του αποσπάσματος 25: «Αυτοί που πεθαίνουν για την

λότερους σκοπούς παίρνουν μεγαλύτερες αιμοιβές». Αυτή φαίνεται λογική εκδοχή. Άλλα, «της φυχής τα πέρατα όσο και να βαδίσεις, δεν μπορείς να τα βρεις, ακόμα κι αν ακολουθήσεις όλους τους δρόμους». Ο ίδιος ο Ηράκλειτος σίγουρα θα χλεύαζε την ιδέα ότι ένας βάρβαρος του εικοστού αιώνα θα μπορούσε να βυθισκοπήσει τα βάθη του λόγου του, και αναμφίβολα θα μας παρέπεμπε στη δική του συμβουλή: «Ας μην κάνουμε αστήριχτες εικασίες για τα μέγιστα ζητήματα» (απόσπ. 47).

Μερικές από τις ρήσεις του είναι τόσο αυτοτελείς, και έχουν τόσο καθαρά το χαρακτήρα απομονωμένων επιγραμμάτων, ώστε η απόπειρα να τις ταιριάξουμε σε ένα γενικό πλαίσιο δε φαίνεται μόνο επικίνδυνη, αλλά και παραπλανητική. Τέτοιο είναι το ελάχιστα μεταφράσιμο απόσπασμα 119: ήθος ἀνθρώπων δαίμων - «το ήθος για τον ἀνθρωπό είναι ο προστάτης θεός του». Ο δαίμων ήταν το προσωπικό πνεύμα, ή ο φύλακας ἄγγελος, που πρόσεχε έναν ἀνθρωπό, τόσο στη ζωή, όσο και μετά το θάνατο (για το οποίο βλ. Ιδιαίτερα στον Πλάτωνα, *Φαιδρων*, 107D). ο ἀνθρωπός με καλό δαίμονα θα ήταν ευτυχισμένος (ευδαίμων). Αυτή τη δεισιδαιμονία ο Ηράκλειτος την επανερμηνεύει με πολύ διαφωτιστικό, ορθολογικό και ηθικό τρόπο.¹⁵⁵ Υπάρχει ωστόσο ο πειρασμός να κάνουμε παραπέρα υποθέσεις. Δαίμων ήταν μια λέξη με περισσότερες από μία χρήση, με έναν ολόχληρο κόσμο λαϊκών δοξασιών πίσω της. Μερικές φορές ήταν απλώς συνώνυμο ενός θεού. Άλλα, όπως είδαμε, από την εποχή του Ησιόδου τουλάχιστον, τα αθάνατα πνεύματα των καλών ανθρώπων ήταν κι εκείνα δαίμονες, κι εφόσον τους δίνει το ρόλο των «φυλάκων», φαίνεται σαν οι δαίμονες, που πρόσεχαν τον κάθε ἀνθρωπό χωριστά, να θεωρούνταν με αυτό τον τρόπο. Ο Ηράκλειτος υπανίσσεται τον Ησιόδο στο απόσπασμα 63, και πρέπει να έχει αποδεχθεί αυτή τη δοξασία. Επιπλέον, σ' εκείνους τους θρησκευτικούς κύκλους που δίδασκαν ότι η φυχή επιβίωνε του

σώματος, και υφίστατο πολλές μετενσαρκώσεις, θεωρούνταν ως δαίμονας που εξέπεσε, και ο οποίος μπορεί να υφωνόταν πάλι στη σωστή, θεϊκή του μορφή. (Αυτό προκύπτει σαφέστατα από τον Εμπεδοκλή, απόσπ. 11). Υπάρχει, επομένως, ένα μεγαλύτερο βάθος σε τούτη τη ρήση. Συνδέει με την πεποίθηση στη μετεμψύχωση και σημαίνει: «Ο χαρακτήρας ενός ανθρώπου είναι το αθάνατο και δυνάμει θείο τμήμα του». Αυτό προσδίδει τεράστια έμφαση στην ανθρώπινη ευθύνη, και ενισχύει το ηθικό περιεχόμενο της πρότασης.

15. Αστρονομία και μετεωρολογία

Έχουμε πια εξοικειωθεί με τα σημαντικότερα και πιο ενδιαφέροντα τμήματα του μηνύματος του Ηράκλειτου, αλλά μπορούμε να προσθέσουμε κάποιες λεπτομέρειες, για χάρη της πληρότητας. Είχε μερικές μάλλον περίεργες αντιλήψεις για την αστρονομία και τη μετεωρολογία, που συνοφίζονται από το Διογένη Λαζέρτιο (IX 9-11): «Οι αναθυμιάσεις αναδύονται τόσο από τη στεριά όσο και από τη θάλασσα, άλλες λαμπτερές και καθαρές, και άλλες σκοτεινές. Και η φωτιά μεγαλώνει από τις λαμπτερές, ενώ η υγρασία από τις άλλες. Εκείνο που τις περιέχει, όμως, δε φανερώνει τι ακριβώς είναι, αλλά λέει πως υπάρχουν μέσα του σκάφες, με το κοίλο στραμμένο προς το μέρος μας, μέσα στις οποίες οι λαμπτερές αναθυμιάσεις συλλέγονται και παράγουν φλόγες που είναι τα ουράνια σώματα. Λαμπρότερη, μάλιστα, και πιο καυτή, είναι η φλόγα του ήλιου. Τα άλλα άστρα, τώρα, απέχουν περισσότερο από τη γη, και γι' αυτό λάμπουν και ζεσταίνουν λιγότερο, ενώ το φεγγάρι, αν και πιο κοντά στη γη, δεν κινείται μέσα από μια καθαρή περιοχή. Ο ήλιος, από την άλλη, κινείται σε μια διαυγή και αμόλυντη περιοχή, και σε κατάλληλη¹⁵⁶

απόσταση από εμάς· θερμαίνει, έτσι, και φωτίζει περισσότερο. Ο ήλιος και η σελήνη παθαίνουν έκλειψη όταν οι σκάφες στρέφονται προς τα πάνω, και οι μηνιαίες φάσεις της σελήνης οφείλονται στη βαθμιαία στροφή της σκάφης της.¹⁵⁷ Η μέρα και η νύχτα, οι μήνες, οι εποχές και τα χρόνια, οι βροχές και οι άνεμοι, και τα παρόμοια, προκαλούνται από τις διάφορες αναθυμιάσεις. Η λαμπτερή αναθυμίαση, που πιάνει φωτιά μέσα στον χύλο του ήλιου, κάνει την ημέρα, ενώ όταν επικρατήσει η αντίθετη παράγει τη νύχτα. Όταν η λαμπτερή αναθυμίαση αυξάνει τη ζέστη, γίνεται καλοκαίρι, ως όταν από τη σκοτεινή αυξάνεται η υγρασία, προκύπτει χειμώνας. Και τα υπόλοιπα φαινόμενα, τα εξήγει με τον ίδιο τρόπο. Όσο τώρα για τη γη, δε λέει τίποτε για τη φύση της, όπως δε μιλεί και για τις σκάφες.» Αυτή η περιγραφή δε φαίνεται πολύ έξυπνη, και συγκεντρώνει μια παράδοξα ετερόχλητη συλλογή φαινομένων κάτω από μια μοναδική γενική αιτία. Ωστόσο, θα μπορούσε να χαρακτηρίζει τον Ηράκλειτο μια σχετική ανυπομονησία για τις λεπτομέρειες, και μπορεί ο ίδιος να εγκατέλειψε έναν αριθμό αστρονομικών και άλλων φυσικών φαινομένων σε λίγους αφορισμούς του είδους με το οποίο έχουμε εξοικειωθεί. Το ενδιαφέρον του βρίσκεται, όχι όπως εκείνοι ενός Μιλήσιου φυσικού, στην ερμηνεία όλων των πιθανών φυσικών φαινομένων, αλλά μόνο στη χρήση τους, για να υποστηρίξει τη θεωρία της παγκόσμιας αμοιβαίας αλλαγής (πρβλ. Reinhardt, *Παρμενίδης*, 181). Πέρα από λίγες παρατηρήσεις για τον ήλιο, δεν έχουμε τίποτε για να προχωρήσουμε, εκτός από την εκδοχή που έδωσε για τις απόφεις του ο τελευταίος ερευνητής. Ότι ο ήλιος δεν πρέπει και δε θα «υπερβεί τα μέτρα του», το έχουμε ήδη δει (απόσπ. 94). Επίσης είπε: «Αν δεν υπήρχε ο ήλιος, όσο εξαρτάται απ' τ' άλλα άστρα, θα ήταν νύχτα»,¹⁵⁸ – ένα απόσπασμα, η ερμηνεία του οποίου, λέει ο Kirk, «παραμένει κάπως επισφαλής». Αυτό ισχύει, βέβαια, αν περιμένουμε συμβο-

λικό νόημα, γιατί, σχετικά με το κοινότοπο γεγονός στο οποίο αναφέρεται, δεν υπάρχει ασάφεια. Με ή χωρίς τη φράση για τα άστρα, είναι πιθανώς μια κυριολεκτική πρόταση. Παρόλο που, με τον τρόπο που παρουσιάζεται, δύσκολα θεωρείται άξια λόγου, μπορεί να έχει βρει τη θέση της σε μια περιγραφή της σχετικής λαμπρότητας του ήλιου, της σελήνης και των άστρων, η οποία έτεινε να προσφέρει μια εξήγηση, στις γραμμές που παραφράζονται από το Διογένη, με τους όρους της σχετικής απόστασης από τη γη και της αγνότητας της ατμόσφαιρας. Μπορεί, επίσης, ο Ηράκλειτος να ήθελε να τονίσει ότι η μέρα και η νύχτα είναι το προϊόν της ίδιας αιτίας (του ήλιου), ανάλογα με το αν είναι παρών ή απών, δίνοντας έτσι έμφαση στην ουσιαστική ενότητα μέρας και νύχτας, όπως εκφράζεται στο απόσπασμα 57. Άλλα αυτά φαίνονται πολλά, για να τα αντλήσεις από μια πολύ απλή πρόταση. «Ο ήλιος είναι καινούργιος κάθε μέρα» (απόσπ. 6) και ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (498A) λέει για εκείνους που εγκατέλειφαν τη φιλοσοφία, ότι «είναι, σ' αλήθεια, πολύ περισσότερο σβησμένοι από τον ήλιο του Ηράκλειτου, επειδή ποτέ δε θα ξανανάψουν». Μεταγενέστεροι σχολιαστές το επεκτείνουν. Ο ήλιος περνά κάτω από τη γη, και σβήνει, είτε επειδή οι δυτικές περιοχές είναι κρύες (Ολυμπιόδωρος) είτε επειδή βουτά στη θάλασσα (σχολιαστής της *Πολιτείας*): όταν ανατέλλει το επόμενο πρωί, ξανανάψει στην ανατολή.¹⁵⁹ Συνίσταται από από που συλλέγεται σε μια «σκάφη», ο οποίος ανάβει όταν βρίσκεται σε φλογερή περιοχή, και, αναμφίβολα, αποκτά καύσιμο από άλλους απομούς ή «αναθυμιάσεις», που η θερμότητά του τις ρουφά από τη γη. Η δοξογραφία καταγράφει ως πεποίθηση του Ηράκλειτου, ότι «τα ουράνια σώματα τρέφονται από την αναθυμίαση από τη γη».¹⁶⁰ Η αντίληψη του Ηράκλειτου για τον ήλιο, προφανώς οφείλει πολλά στην περιγραφή του Εενοφάνη, που λέει ότι ο ήλιος σχηματίστηκε από αναμένα σύννεφα, ή α-

πό ένα σύνολο σπιθών από την υγρή αναθυμίαση. Αλλά, αφού μας λέει ότι ο ήλιος του ταξιδεύει στη διάρκεια της νύχτας κάτω από τη γη, από το σημείο που δύει στη δύση, μέχρι το σημείο που ανατέλλει στην ανατολή, δεν μπορεί να εννοούσε ότι η καθημερινή ανανέωση του ήλιου έπρεπε να ληφθεί με την ίδια ριζοσπαστική έννοια. Σύμφωνα με τον Εενοφάνη, ο ήλιος εκτοξεύεται στο διάστημα σε ευθεία γραμμή, και η εμφάνιση μιας κυκλικής τροχιάς ήταν απατηλή. Ο Ηράκλειτος μιλεί μάλλον για ανανέωση του ήλιου, και όχι για έναν εντελώς καινούργιο ήλιο κάθε φορά, έχοντας πιθανώς δυο πράγματα υπόψη του: (α) ως σύμμα που εκπέμπει θερμότητα και φως, είναι καινούργιο κάθε μέρα, εφόσον η φλόγα του σβήνει τη νύχτα. (β) Όπως οποιαδήποτε άλλη φλόγα (και, μάλιστα, όπως οτιδήποτε άλλο μέσα στο σύμπαν, το οποίο, για το λόγο αυτό, χαρακτήρισε ως φωτιά) συνεχώς ανανεώνεται με την απορρόφηση καινούργιας ύλης. Ο Αριστοτέλης παρατηρεί (*Μετεωρ. 355α12*) ότι, αν ο ήλιος «τρεφόταν» σα φλόγα, όπως λένε «μερικοί», τότε δε θα ήταν μόνο καινούργιος κάθε μέρα, όπως ισχυρίζεται ο Ηράκλειτος, αλλά διαρκώς καινούργιος, σε κάθε στιγμή. Αυτό, βέβαια, είναι αυτό που πίστεψε ο Ηράκλειτος. Δε χρησιμοποιήσε, ωστόσο, την ακριβή γλώσσα της φιλοσοφίας, αλλά τα μεμονωμένα «αγκαθωτά βέλη» του προφητικού λόγου, αφήνοντας τους ακροατές του να τα ερμηνεύσουν. Για το σκοπό του, «καινούργιος κάθε μέρα» ήταν μια επαρκής φράση, την οποία θα μπορούσαν να κατανοήσουν όσοι είχαν πολιτισμένες φυγές. Η «σκάφη» του ήλιου δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την παραδοσιακή και ποιητική αντίληψη ότι, τη νύχτα, ο ήλιος έπλεε μέσα σε μια χρυσή σκάφη γύρω-γύρω στο χείλος του κόσμου, πάνω στο περιβάλλον ρεύμα του Ωκεανού, από τη δύση προς την ανατολή (Μίμηνερμος, απόσπ. 10, Στησίχορος, απόσπ. 6 Diehl). Ο Ηράκλειτος έχει απλοποιήσει τα πράγματα, κάνοντας τη σκάφη όχημα

του ήλιου στο καθημερινό του ταξίδι, διαφέρου του ουρανού επίσης, και έτσι απαλλάχθηκε από τον προφανώς μυθικό μηχανισμό άρματος και αλόγων. Και η επέκταση της έννοιας των σκαφών στη σελήνη και στα άστρα αποτελεί μια καινοτομία. Φαίνεται ωστόσο, ότι, σε ένα ζήτημα τόσο απόμακρο όσο τα ουράνια σώματα, έμεινε υκανοποιημένος με μια επιφανειακή ορθολογικοποίηση, η οποία (όπως παρατήρησε ο Kirk) δεν ταιριάζει καν στα φαινόμενα. Επειδή η στροφή των σκαφών, που επικαλείται για να ερμηνεύσει τις εχλειψίεις και τις φάσεις της σελήνης, θα παρήγαγε μια έλλειψη φωτός, όχι τον περιορισμό των κύκλων του ήλιου και της σελήνης, οδηγώντας τελικά σε σχήμα ημισελήνου, το οποίο εμφανίζεται στην πραγματικότητα (Κάπως περισσότερες πληροφορίες δίνει ο Αέτιος II 24,3 DK, A12): «Οι εχλειψίεις οφείλονται στη στροφή της σκάφης, έτσι ώστε το κοίλο της να στραφεί προς τα πάνω, και το χυρτό της τμήμα προς τα κάτω, μπροστά στα μάτια μας». Όσο για τη σύνθεση των ίδιων των σκαφών, δεν ξέρουμε τίποτε παραπάνω από το Διογένη, και πρέπει να δεχθούμε τη διαβεβαίωσή του, ότι ο Ηράκλειτος δεν έδωσε περισσότερες εξηγήσεις. Η συναφής περιγραφή εποχιακών και μετεωρολογικών συμβάντων είναι πολύ αόριστη για να τη σχολιάσουμε.¹⁶¹ Ούτε είναι εύκολο να δούμε τη σημασία της μοναδικής άλλης πρότασης του Ηράκλειτου για τον ήλιο, που έχει φτάσει ως τις μέρες μας - ότι «το πλάτος του είναι ίσο μ' ένα ανθρώπινο πόδι», (απόσπ. 3) ή, αλλιώς, «έχει το μέγεθος που φαίνεται να έχει» (Διογένης Λαόρετιος IX 7). Η πρώτη πρόταση, αν και περιλαμβάνεται στα πραγματικά αποσπάσματα των DK, διαβάζεται σαν το δεύτερο μισό ενός εξαμέτρου, και μπορεί να είναι από ένα παλιό μετρικό σχήμα του Ηράκλειτου, που γνωρίζουμε ότι υπήρξε.¹⁶² Από μόνο του, και χωρίς συμφράζομενα, όπως είναι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αναφέρεται μόνο σε φαινόμενα, ως ενίσχυση της θέσης ότι οι αισθήσεις πα-

ραπλανούν, αν δεν ερμηνευθούν από το νου. Άλλα η εκδοχή του Διογένη το αρνείται απερίφραστα. Είναι άμεσα αντιφατικό προς το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης στο *Περί Ψυχῆς* (428b3) όταν θέλει να παρουσιάσει την απατηλότητα των φαινομένων, ακόμα και σε περιπτώσεις που ξέρουμε καλύτερα, «μια και ο ήλιος, για παράδειγμα, φαίνεται να έχει μέγεθος ενός ποδός, ενώ πιστεύουμε ότι είναι μεγαλύτερος από την οικουμένη». Είναι μάλλον απίθανο ο Ηράκλειτος να πίστευε ότι η πρότασή του ήταν χυριολεκτικά αληθινή, και η σημασία της παραμένει μυστηριώδης.¹⁶ Το ίδιο πράγμα ειπώθηκε αργότερα από τον Επίκουρο, για τον οποίο, ωστόσο, είναι αποτέλεσμα της ιδιαίτερης θεωρίας του για το αλάνθαστο της αισθητηριακής αντίληψης.

16. Συμπέρασμα

Εδώ μπορούμε να αφήσουμε αυτή την εκπληρετική μορφή, στην υπερήφανη απομόνωσή της. Οι σκέψεις στο μυαλό του ήταν μπροστά από την εποχή και τη γλώσσα του. Σύμφωνα με τη δική του εκτίμηση, ήταν προφήτης, θεματοφύλακας του θείου νόμου, που η μάζα των ανθρώπων ήταν ανίκανη να συλλάβει. Μπορούσε να τον θέσει υπόφη τους μονάχα με μεταφορές και παραδοξολογίες. Πρακτικά, ολόκληρη η γλώσσα του είναι μεταφορική, και μόνο σπάνια αποπειράται ένα σύντομο συλλογιστικό συρμό. Ποιο το όφελος να επιχειρηματολογείς, όταν έχεις να κάνεις με τους αυτούκανονοποιημένους πολλούς; Η αλήθεια που έλαμψε τάνω του έχει δυο πλευρές. Πρώτο, αντιλαμβανόμαστε ότι ο κόσμος της εμπειρίας μας περιέχει αντικείμενα που κατέχουν έναν ορισμένο σταθερό και σχετικά μόνιμο χαρακτήρα. Αυτό μας φαίνεται, επίσης, επιθυμητή κατάσταση πραγμάτων, γι'

αυτό και χαρακτηρίζουμε καλή μια φαινομενικά αρμονική διεύθυνση, που επιτρέπει στο προϊόν της να παραμείνει ήσυχα όπως είναι, και στηγματίζουμε τις δυνάμεις διατάραξης ως κακές. Η αλήθεια είναι πολύ διαφορετική. Εκείνο που θεωρούμε σταθερότητα και ηρεμία, είναι το προϊόν όχι οποιασδήποτε αρμονικής συμφωνίας μερών, αλλά μιας ακατάπαυστης πάλης αντιπάλων δυνάμεων, που έτυχε να φθάσουν σε μια ισορροπία έντασης. Προσπάθεια, κίνηση, αλλαγή, σταθερά, αν και αόρατα, λαμβάνουν χώρα συνεχώς. Η πάλη είναι ο όρος της ύπαρξης. Δεν υπάρχει ανάπταση, μόνο ακατάπαυστη αλλαγή. «Τα πάντα κατευθύνει ο χεραυνός», ο Πόλεμος είναι πατέρας και βασιλιάς, ο Πόλεμος είναι η αληθινή ειρήνη. Και όλα τούτα τα πράγματα είναι καλά, επειδή η ειρήνη, όπως συλλαμβάνεται γενικά, είναι θάνατος. Από την άλλη, ωστόσο, αυτή η συνεχής σύγκρουση δεν αφήνεται ακρύθμιστη. Διαφορετικά, κάποτε θα σταματούσε. Ο κόσμος υπήρχε ανέκαθεν και θα συνεχίσει να υπάρχει, κι αυτό δε θα ήταν σίγουρο, αν υπήρχε μια πιθανότητα, ένα από τα αντίπαλα μέρη, να κερδίσει κάποτε μόνιμο πλεονέκτημα. Μάλιστα, κανένα αντίπαλο μέρος δεν μπορεί να υπάρξει, αν το αντίπαλό του εξαφανισθεί. Εξέχων στο ηρακλείτιο σύμπαν στέκει ο Λόγος, ο θείος νόμος του μέτρου και της αναλογίας. Τα πάντα κινούνται συνεχώς, πάνω και κάτω, στο δρόμο της αλλαγής, καθώς οδηγούνται εκεί από τις επιθέσεις των αντιπάλων τους, ή τις δικές τους επιθέσεις εναντίον τους, αλλά όλα τούτα μέσα σε αυστηρά όρια. Η διαδρομή είναι κυκλική, και σ' αυτήν «αρχή και τέλος είναι το ίδιο». Μέσα στην ενότητα του Λόγου, όλες οι αντίπαλες δυνάμεις περιέχονται και υπερβαίνονται. Είναι ο «ένας σοφός», ο θεός που είναι ημέρα και νύχτα, χειμώνας και καλοκαίρι, πόλεμος και ειρήνη: προσωπικός, επομένως, και ευφύής πάνω απ' όλα. Ταυτόχρονα, εφόσον τίποτα δεν είναι ακόμα χωρισμένο από την ύλη, αυτός ο θεός έχει πύρινη φύση, και, σε

κάπιο βαθμό, διαπερνά ολόκληρο τον κόσμο, όπως ο Ζευς-αιθήρ του Αισχύλου. Ο κόσμος είναι ζωντανός οργανισμός, όπως παρέμεινε και στον Πλάτωνα, και αργότερα στους Στωικούς. Κι εμείς έχουμε το μερίδιό μας σ' αυτόν, είμαστε υφασμένοι μέσα στην κοσμική ενότητα. Επειδή ο Λόγος είναι κοινός σε όλους, οι δικές μας φυχές είναι πύρινες, και μέσω του ενδιάμεσου σταδίου του αέρα, είμαστε σε άμεση επαφή με τον κοσμικό λόγο, μέσω της αναπνοής. Ακόμα κι όταν κοιμόμαστε, δεν μπορούμε να αποκοπούμε εντελώς. Εξακολουθούμε να ζούμε, παρόλο που ο δεσμός μας με το «κοινό» έχει γίνει τόσο ασθενής, με την απουσία αισθητηριακής αντίληψης, που χρησιμεύει ως υλικό για τη σκέψη μας, ώστε είμαστε κλεισμένοι σε ένα ιδιωτικό κόσμο αυτοπάτης. Ο Ηράκλειτος μας εξορκίζει να μη μεταφέρουμε αυτή την επαίσχυντη κατάσταση στις ώρες της εγρήγορσής μας. Πρέπει να καλλιεργήσουμε την πύρινη φύση της φυχής, έτσι ώστε, όταν απελευθερωθεί από τους υγρούς αιτμούς του σώματος, να είναι έτοιμη να ενωθεί πάλι με το Λόγο-πυρ. Ο δρόμος προς το σκοπό αυτό, είναι ο δρόμος της κατανόησης. Διεξάγουμε ή όχι τις αναγνωρισμένες τελετές της κοινότητας, αυτό δεν έχει σημασία. Εκτελεσμένες χωρίς κατανόηση, είναι απλώς απεχθείς, αλλά, αν μας βοηθούν να συλλάβουμε την ενότητα πίσω από τη ροή και την πολλαπλότητα των φαινομένων, μπορούν να κάνουν καλό.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Δεν έγινε αναφορά, σε τούτο το κεφάλαιο, οποιωνδήποτε πιθανών σχέσεων της σκέψης του Ηράκλειτου με την Περσία, ιδιαίτερα με το Ζωροαστρισμό. Συνέχιναν μερικές φορές το Λόγο του με τις ζωροαστρικές έννοιες της Ahuna Vairya (ως θεό Λόγο) και Vohu Manu (ως παραχόσμιο Nou), και θεώρησαν δυνατό να βρουν στον Ηράκλειτο (όπως έκανε ο Πλούταρχος) τον ίδιο δυϊσμό με εκείνον της περσικής θρησκείας. Όλα τούτα έχουν παραλειφθεί, επειδή στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν σαφείς αποδείξεις για επαφές ή συγγένειες, αλ-

λά μόνο ένα πεδίο για υποθέσεις και εικασίες. Ταυτόχρονα, είναι αλήθεια ότι ο Ηράκλειτος ήταν υπήκοος του βασιλιά Δαρείου, και πίστευαν από παράδοση ότι ήταν φίλος του· ότι ένα από τα αποσπάσματά του παρέχει την παλαιότερη αναφορά, στην ελληνική γραμματεία, του τίτλου «Μάργος», και ότι απέδωσε ανώτερη και θεία θέση στη φωτιά. Όσοι ενδιαφέρονται σχετικά, μπορούν να ανατρέξουν στη σύντομη και νηφάλια σύνοψη, με βιβλιογραφία, του S. Wikander, στο *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*, 57-9.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

H πρόταση για το ποτάμι

Οι αποδείξεις ότι ο Ηράκλειτος είπε (με οποιεσδήποτε ακριβείς ελληνικές λέξεις): «Δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι», είναι ίσως ισχυρότερες από εκείνες για τη γνησιότητα οποιουδήποτε άλλου αποσπάσματος. Δε θα υπήρχε ανάγκη να επανέλθουμε σ' αυτό, αν μερικοί μελετητές δεν το είχαν αμφισβήτησει, για χάρη της μη παράδοξης και μη χαρακτηριστικής μορφής λέξεων, που συναντώνται μόνο στον Άριο Δίδυμο, όπως παραθέτει ο Ευσέβιος (DK,22B12): «Σ' εκείνους που μπαίνουν στο ίδιο ποτάμι, χυλάνε συνεχώς καινούργια νερά». Επειδή ο ισχυρισμός ότι η πρόταση αυτή αναπαράγει τα γνήσια λόγια του Ηράκλειτου έλαβε την υποστήριξη του Kirk (του οποίου μου έδωσαν τη μετάφραση του κειμένου) καλύτερα να παρουσιάσω τις αποδείξεις. Αλλά, επειδή τα επιχειρήματα του Kirk έχουν ήδη ανασκευαστεί από τον Βλαστό (AJP, 1955,338-44), θα περιορισθώ σε λίγα περισσότερα.

(α) Πλάτων, *Κρατύλος* 402A: «Ο Ηράκλειτος λέει κάπου ότι τα πάντα κινούνται και τίποτα δεν ηρεμεί, και, παρομοιάζοντας τα όντα με τη ροή ενός ποταμού, λέει ότι δυο φορές στον ίδιο ποταμό δεν μπορείς να μπεις». «Λέγει που Ηράκλειτος ότι πάντα χωρεῖ και ούδεν μένει, και ποταμοῦ ροῆ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ώς δις ἐς τὸν αὐτὸν ποταμὸν οὐκ ἀν ἐμβαίης».

(β) Αριστοτέλης, *Μεταφ. 1010α13*: «Ο Κρατύλος επέχρινε τον Ηράκλειτο, επειδή είπε ότι δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι δυο φορές· γιατί αυτός πίστευε πως δεν μπορείς ούτε μία».

Κρατύλος... Ήρακλείτω ἐπετίμα εἰπόντι ότι δις τῷ αὐτῷ ποταμῷ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι· αὐτὸς γάρ ὥστο οὐδὲ ἄπαξ.

(γ) Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ ΕΙ...*, 392 B: «Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, δεν μπορείς να μπεις στο ίδιο ποτάμι δυο φορές, ούτε, κάποια θυητή υπόσταση, να την αγγίξεις δυο φορές στην ίδια κατάσταση». «ποταμῷ γάρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ καθ' Ηράκλειτον οὐδὲ θυητῆς οὐσίας δις ἄφασθαι κατὰ ἔξιν.»

(δ) Qu.Nat. 912 A: «Στα ίδια ποτάμια, δυο φορές δεν μπορείς να μπεις, όπως λέει ο Ηράκλειτος, γιατί ακολουθούν καινούργια νερά». «ποταμοῖς γάρ δις τοῖς αὐτοῖς οὐκ ἀν ἐμβαίης· ἔτερα γάρ ἐπιρρεῖ ὄντατα.»

(ε) *Περὶ τῶν ὑπό τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων* 559C: «Προτού καταλάβουμε που βρισκόμαστε. Θα ρίξουμε τα πάντα στο ποτάμι του Ηράκλειτου, μέσα στο οποίο, λέει, δυο φορές δεν μπορείς να μπεις, επειδή η φύση, στις αλλαγές της, κινεῖ και αλλάζει τα πάντα». «ἡ λήσομεν εἰς τὸν Ἡράκλείτεον ἄπαντα πράγματα ποταμὸν ἐμβαλόντες, εἰς ὃν οὖ φησι δις ἐμβῆναι, τῷ πάντα κινεῖν καὶ ἔτεροιοῦν τὴν φύσιν μεταβάλλουσαν.»

Ο Πλούταρχος αναφέρει συχνά τον Ηράκλειτο, και είναι σαφές ότι δεν πήρε τις παραπομπές του από τον Πλάτωνα. Δε μας αφήνει αμφιβολία, όπως και ο ίδιος δεν είχε αμφιβολία, για τι είπε ο Ηράκλειτος.

(στ) Ο Σιμπλίκιος, *Φυσ.*, 77.31, μιλεί για τη «συνεχή ροή, που εναλλάσσει όλα τα πράγματα, την οποία ο Ηράκλειτος περιέγραψε με αινιγματικούς όρους, με τη φράση: «δεν μπορείς να μπεις δυο φορές στο ίδιο ποτάμι», συγχρίνοντας το γίγνεσθαι με τη συνεχή ροή ενός ποταμού, που είναι περισσότερο μη ον παρά ον». «τὴν συνεχῆ ροήν τὴν πάντα ἐναλλάσσουσαν, ἦν ὁ Ηράκλειτος ἡνίξατο διὰ τοῦ εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν δις μὴ ἀν ἐμβῆναι, τῇ ἐνδελεχεῖ τοῦ ποταμοῦ ροῆ τὴν γένεσιν ἀπεικάζων πλέον τὸ μὴ ὃν ἔχουσαν τοῦ ὄντος.»

(ζ) Στο ίδιο, 1313.8: «Οι φυσικοί φιλόσοφοι που ακολουθούν τον Ηράκλειτο, στρέφοντας την προσοχή τους στη συνεχή ροή του γίγνεσθαι... λένε φυσικά ότι διαρκώς τα πάντα ρέουν, και ότι στον ίδιο ποταμό δυο φορές δεν μπορείς να μπεις». «τοὺς δὲ περὶ Ἡράκλειτον φυσιολόγους εἰς τὴν ἐνδελεχῆ τῆς γενέσεως ῥὸν ἀφορῶντας... εἰκός ἐστι λέγειν ὅτι ἀεὶ πάντα ῥεῖ καὶ ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν ποταμὸν δις οὐκ ἄν ἐμβαίνῃς.»

Αυτό, σίγουρα θα το παραδεχτούμε, είναι εντυπωσιακή απόδειξη πως, στα μάτια εκείνων που ήταν πιθανότερο να γνωρίζουν, των οποίων τη μαρτυρία για τα λόγια του Ηράκλειτου τείνουμε να δεχθούμε σε άλλες περιπτώσεις- είπε: «Δεν μπορείς να μπεις (ή είναι αδύνατο να μπεις) στο ίδιο ποτάμι δυο φορές». Ποιες είναι οι αποδείξεις ότι είπε κάτι διαφορετικό; Ο συγγραφέας του πρώτου αιώνα μ.Χ. ενός βιβλίου για ομηρικές αλληγορίες (που επίσης ονομαζόταν Ηράκλειτος, αλλά, κατά τα άλλα, ήταν άγνωστος) αφού παραποτεί σοβαρά το απόσπασμα 62, προχωρεί: «Και πάλι, λέει: «μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε στα ίδια ποτάμια, είμαστε και δεν είμαστε» (Ηρακλ. Όμηρος, *Qu. Hom.*, 24, απόσπ. 49α DK : ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομεν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἴμεν τε καὶ οὐκ εἴμεν.). Αυτό μπορούμε να το συγχρίνουμε με τον Σενέκα, *Epr.* 58,23: «Οπως λέει ο Ηράκλειτος, στο ίδιο ποτάμι μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε δυο φορές· επειδή το όνομα του ποταμού παραμένει το ίδιο, αλλά το νερό ἔχει αλλάξει» (*hoc est quod ait Heraclitus: in idem fluminis bis descendimus et non descendimus. manet enim idem fluminis nomen, aqua transmissa est.*). Στο πρώτο εδάφιο μερικοί εκδότες υποθέτουν ότι το «δις» (δυο φορές) δεν υπάρχει στο χειρόγραφο. Εν πάσῃ περιπτώσει, οι λέξεις «τοῖς αὐτοῖς» δείχνουν ότι το νόημα είναι το ίδιο, επειδή, αν εξαιρέσουμε το παράδοξο «μπαίνουμε στα ίδια ποτάμια» (δηλ. καθένας μας μπαίνει στα ίδια ποτάμια με τους άλλους) «τα ίδια» δεν μπορεί παρά να σημαίνει τα ίδια

ποτάμια, μέσα στα οποία μπήκαμε προηγουμένως. Επειδή οι πηγές μας συμφωνούν ότι αυτή η αλληγορία αντιπροσώπευε ουσιαστικό στοιχείο της σκέψης του Ηράκλειτου, ο ίδιος μπορεί να το είχε διατυπώσει πολλές φορές με ελάχιστα διαφορετικούς όρους. Είναι βεβαίως πειρασμός, να υποθέσουμε ότι, αυτή που ο Βλαστός αποχάλεσε μορφή «ναι και όχι», είναι δική του (πρβλ. «δεν θέλει και θέλει» στο απόσπασμα 32, «σύνολα και μη σύνολα» στο απόσπασμα 10). Ο Σενέκας, κάπως αδέξια, προχωρεί στην ερμηνεία που δίνεται αλλού, και η οποία μπορεί να ήταν του Ηράκλειτου: μπορεί κανείς να μπει δυο φορές στο ίδιο ποτάμι -λ.χ., τον Τάμεση ή τον Καμ- αλλά, με μιαν άλλη έννοια, δεν είναι το ίδιο, επειδή το νερό στο οποίο μπαίνετε τη δεύτερη φορά δεν ήταν εκεί την πρώτη. Σε τούτη τη μορφή επομένως, το ρητό είναι ουσιαστικά το ίδιο που είναι και στην άλλη, με την οποία αναφέρεται ταχτικά από τον Πλάτωνα και μετά, και η οποία, πιστεύω, αντιπροσωπεύει ακριβέστερα αυτό που είπε ο ίδιος ο Ηράκλειτος. Οι λέξεις «είμαστε και δεν είμαστε» είναι άσχετες με αυτή τη συζήτηση, εκτός αν τείνουν ή όχι να μειώσουν τη βαρύτητα της προτυγούμενης πρότασης. Συμφωνώ με τον Βλαστό ότι, πάιρνοντας το ρήμα με το πλήρες υπαρξιακό του νόημα, εκφράζουν ένα πλήρως πραχλείτεο αίσθημα. Θεωρήθηκε ότι έκαναν μια απότομη μετάβαση, και δεν είναι απίθανο ο αδαής συνονόματος του Ηράκλειτου να έριξε μαζί δυο φράσεις που ο ίδιος ο φιλόσοφος δεν τοποθέτησε μαζί. Άλλα είχε λόγο να το κάνει, επειδή και οι δυο εκφράζουν την ίδια πραχλείτεια θεωρία, ότι οι λεγόμενες φυσικές οντότητες ή υποστάσεις δεν έχουν μόνιμη ύπαρξη, αλλά υφίστανται συνεχή ροή αλλαγής και ανανέωσης. Τέλος, υπάρχει η μορφή που παραθέτει ο Άριος Δίδυμος, που καλό είναι να την αναφέρουμε με τα πλήρη της συμφραζόμενα (απόσπ. 12 DK, *Dox.* 470 κ.ε):

‘Οσο για την φυχή, ο Κλεάνθης, συγχρίνοντας τις απόφεις του

Ζήνωνα με εκείνες άλλων φυσικών φιλοσόφων, λέει ότι ο Ζήνων αποκαλεί την φυχή αισθητική αναθυμίαση, όπως ο Ηράκλειτος. Επειδή εκείνος, θέλοντας να τονίσει ότι οι φυχές, καθώς γίνονται αναθυμίαση, γίνονται όλο και πιο έξυπνες¹⁶⁴, τις συνέχρινε με τα ποτάμια, λέγοντας τα εξής: σ' εκείνους που μπαίνουν στα ίδια ποτάμια, κυλάνε συνεχώς καινούργια νερά. Οι φυχές απορροφούν ατμούς απ' τα νερά.»

[περὶ δὲ φυχῆς Κλεάνθης μὲν τὰ Ζήνωνος δόγματα παρατιθέμενος πρὸς σύγχρονιν τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους φυσικούς φησιν ὅτι Ζήνων τὴν φυχὴν λέγει αἰσθητικὴν ἀναθυμίασιν, καθάπερ Ἡράκλειτος. βουλόμενος γὰρ ἐμφανίσαι ὅτι αἱ φυχαὶ ἀναθυμιώμεναι νοεραὶ ἀεὶ γίνονται, εἰκασεν αὐτάς τοῖς ποταμοῖς λέγων οὕτως: ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἔτερα καὶ ἔτερα ὥδατα ἐπιρρεῖ, καὶ φυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται.]

Το αν η τελευταία πρόταση αποδίδεται άμεσα στον Ηράκλειτο, είναι αιμφίβολο, αλλά, όπως δείχνει το απόσπασμα 36, (... «απὸ το νερό προέρχεται η φυχή») εκφράζει την πεποιθησή του. Η προφανής διαφορά ανάμεσα σε αυτό το εδάφιο και τα άλλα, είναι ότι εδώ το ρητό για τα ποτάμια εφαρμόζεται ειδικά στις φυχές, ενώ στα άλλα η αναφορά είναι για όλα τα παρόμοια. Η καλύτερη λύση είναι, ίσως, να δεχθούμε τη διόρθωση του Meewaldt (σημ. I στην προηγούμενη σελίδα). Στην περίπτωση αυτή, βλέπουμε ότι η σύγχριση εφαρμόζεται σε φυχές, αναφορικά με ένα χαρακτηριστικό που μοιράζονται με οτιδήποτε άλλο - συγκεκριμένα, ότι ανανεώνονται συνεχώς, και ουσιαστικά ποτέ δεν είναι οι ίδιες. Η φράση «τρέχουν συνέχεια καινούργια νερά» εμφανίζεται επίσης σε ελάχιστα συντομότερη μορφή στον Πλούταρχο (βλ. παραπάνω), και ίσως, σε αυτή τη μορφή, η ερμηνεία προστέθηκε από τον ίδιο τον Ηράκλειτο (όπως πιθανώς και στο απόσπασμα 88). Όσο για την πρόταση ως σύνολο, μπορώ μόνο να πω (εναντίον του Kirk) ότι η ισορροπία των αποδείξεων εί-

ναι έντονα υπέρ της εκδοχής, ότι μια συνοπτική μορφή της παράθεσης πρώτα, και σωστά, μας παραδόθηκε από τον Πλάτωνα.¹⁶⁵

Μετάφραση

I. Σ. Χριστοδούλου - Τάσος Δαρβέρης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1) Ο Ιουστίνος ο Μάρτυς (Justin Martyr) τον συμπεριέλαβε, με τον Σωκράτη, τον Αβραάμ και άλλους, μεταξύ εκείνων που έζησαν με το Λόγο, και πρέπει να θεωρούνται Χριστιανοί, και έχω γνωρίσει προσωπικά έναν άνθρωπο που ισχυρίστηκε ότι έγινε χριστιανός διαβάζοντας τα αποσπάσματα. Ο Λένιν, εξάλλου, έγραψε για ένα απόσπασμα: «Μια πολύ καλή περιγραφή των στοιχείων του διαλεκτικού υλισμού» (βλ. G.Thomson, *The first Philosophers*, 280). Ο θαυμασμός του Nietzsche για τον Ηράκλειτο είναι πασίγνωστος.

2) Για μια αποσαφήνιση της περιπατητικής προσέγγισης στον Ηράκλειτο, και των αποτελεσμάτων της, συνιστάται ιδιαίτερα το άρθρο της Jula Kerschensteiner στο *Hermes*, 1955.

3) Cambridge, 1954: εισαγωγή, παρ. III, «Τα αρχαία στοιχεία για τη σκέψη του Ηράκλειτου». Παρόλο που το κύριο σώμα αυτού του βιβλίου ασχολείται λεπτομερώς μόνο με αποσπάσματα «που περιγράφουν τον κόσμο ως σύνολο και όχι τους ανθρώπους ιδιαίτερα», πολλά άλλα αναφέρονται παρεμπιπτόντως, και η εισαγωγή στην εποχή, τη ζωή και τις πηγές είναι μια πρότυπη εισαγωγή στον Ηράκλειτο συνολικά. Το βιβλίο του Kirk είναι, με βάση το στόχο που έχει θέσει, η πιο εμπεριστατωμένη, τεχμηριωμένη και νηφάλια μελέτη που έχει εμφανιστεί ποτέ, και την οποία θα χρησιμοποιήσουμε συχνά στις επόμενες σελίδες.

4) V. Macchioro, *Eraclito*, κεφ. I (βλ., ωστόσο, Kirk, 349-51, 184 κ.ε.). Ο W. Kranz τονίζει επίσης την ακρίβεια του Ιππολύτου στα παραβέματα, και συμφωνεί ότι, «ganz ohne Zweifel benutzt er hier ...eine vollständige Heraklitausgabe» [απολύτως χωρίς αμφιβολία, προβάνει εδώ σε...μια πλήρη παρουσίαση του Ηράκλειτου] (*Philologus*, 1958, 252 κ.ε.).

5) Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται είναι «σύγγραμμα» (πρώτα στον Αριστοτέλη, *Rhetorik*, 1407b16) και «βιβλίον». Παραδείγματα: Διογένης Λαέρτιος IX, 1 «Μεγάλωσε και έγινε υπερόπτης και αλαζών, όπως δείχνει το ίδιο το βιβλίο του». IX, 5 «Το βιβλίο του, που κυκλοφορεί (τὸ φερόμενον αὐτοῦ βιβλίον: ίσως μόνο «το βιβλίο που κυκλοφορεῖ ως δυκό του») είναι από το γενικό του περιεχόμενο ένα έργο για τη φύση, άλλα έχει διαιρεθεί σε τρία μέρη». Τα μέρη έπειτα ονομάζονται και συμφωνούν με μια

στωική ταξινόμηση, και ακολουθεί η ιστορία ότι κατέβεσε το βιβλίο στο ναό της Αρτέμιδος: IX, 15 «Οι σχολιαστές του βιβλίου του είναι πολυάριθμοι».

6) «έν τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος».

7) Τα εκπληκτικότερα εδάφια βρίσκονται στα αποσπάσματα 6, 8-10, 8, 57-8, 4, 3-4. Ο Diels προέβαλε έναν αριθμό άλλων αποσπασμάτων (βλ. Zeller - Nestle, 685, σημ.) αλλά μερικές από τις συγχρίσεις του είναι πολύ τραβηγμένες, και εξασθενίζουν την επιχειρηματολογία του. Παρόλο που πολλοί έχουν υποστηρίξει το αντίθετο (π.χ., Zeller, ZN, 926 με σημ., Reinhardt, Παρμ. 155 κ.ε., Gigon, 33, Raven, P. and E. 25 κ.ε.) το βρίσκω αδύνατο να ορινθώ ότι υπάρχει σκύπιμος υπαινηγμός στον Ηράκλειτο, σε ένα τουλάχιστον από αυτά τα εδάφια. Βλ. Ιδιαίτερα, G. Vlastos, A/P, 1955, 341, σημ. 1, και Kranz, *Hermes*, 1934, 117 κ.ε. Οι απόφεις του Kirk βρίσκονται στις σελίδες 2, 211. Μετάξυ των σχολιαστών του 19ου αιώνα, οι Bernays, Schuster, Steinhart και Patin θεώρησαν ότι το απόσπασμα 6 στρεφόταν εναντίον του Ηράκλειτου, όπως και ο Burnet (EGP, 30). Η διαμάχη για τη χρονολογία συνοφίζεται από τον Nestle, ZN, 684, σημ. 1, 688, σημ.. Βλ. παραπέρα N.B. Booth, *Phronesis*, 1957, 93 κ.ε. και, πολύ πρόσφατα, G.E.L.Owen, CQ, 1960, 84, σημ. 1. Το ζήτημα θα αναλυθεί πληρέστερα στον επόμενο τόμο, σε σχέση με τον Παρμενίδη, αλλά, εν πάσῃ περιπτώσει, κανένις δεν πιστεύει τώρα τον ισχυρισμό του Reinhardt ότι ο Παρμενίδης ήταν προγενέστερος.

8) Διογένης Λαέρτιος, IX, 3-5. Οι ιστορίες αναλύονται από τον Kirk, 3 κ.ε.

9) Μελαγχολία του Ηράκλειτου - Θεόφραστος, σύμφωνα με το Διογένη Λαέρτιο IX, 6. Βλ. επίσης Kirk, 8, που παραπέμπει στον Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1150b25 για το νόημα της μελαγχολίας. Αναφορές στον Ηράκλειτο που θρηνεί και στον γελαστό Δημόκριτο υπάρχουν, λ.χ., στο Περὶ Οργῆς του Σοτίωνα (δασκάλου του Σενέκα, παρατίθεται στον Στοιβαίο Εκλογά III, 20, 53) Σενέκας, *De Tranquili XV*, 2, Juv. X, 28 κ.ε. Βλ. επίσης στον Λουκιανό, *Bίων πράσις* 14.

10) Αντισθένης ο Ρόδιος, (20; αι. π.Χ.), Διαδοχές, παρατίθεται από τον Διογένη Λαέρτιο, IX, 6.

11) Απόσπ. 121, που επιβεβαιώνεται από έναν αριθμό αρχαίων συγγραφέων: Στράβωνα, Κικέρωνα, Διογένη. Αυτός ο Ερμόδωρος λέγεται ότι πήγε στη Ρώμη και βοήθησε στη σύνταξη των νόμων της Δωδεκαδέλτου (Burnet, EGP, 131, σημ. 1).

12) Ο Σωκράτης, με χιούμορ, υποστήριξε ότι η θεωρία της παγκόσμιας ροής έχει έναν πρώιμο υπέρμαχο στο πρόσωπο του Ομήρου, επειδή έχουν τους θεούς των νερών, Ωκεανό και Τεβύ, αρχή όλων των πραγμάτων. Αυτό δεν επηρεάζει τη σοβαρότητα με την οποία, ως φιλοσοφική θεωρία, αποδίδεται εδώ στον Ηράκλειτο και στους οπαδούς του.

13) Θεαίτητος, 179D κ.ε., μετάφρ. Cornford. Όπως λέει ο Zeller, (ZN, 936 κ.ε.): «Η σχολή του Ηράκλειτου συνέχισε για πολύ μετά το θάνατο του ιδρυτή της. Ο Πλάτων είναι μάρτυράς μας πως, στις αρχές του τετάρτου αιώνα, είχε σημαντική απίχηση στην Ιωνία, και ιδιαίτερα στην Έφεσο.» Ο Wellmann συμφωνεί (RE VIII, 507), παρόλο που ο περιορισμός που προσέθεσε είναι μάλλον σοφός: «Αλλά δεν ακούμε τίποτε, για κανένα μαθητή, που να εκπροσωπεί επάξια ή να αναπτύσσει το σύστημα του δασκάλου του». Μάλιστα, οι σατιρικές παρατηρήσεις του Πλάτωνα υποδηλώνουν ότι ήταν όλοι τους σχεδόν ανάξιοι οπαδοί, αλλά δεν υπάρχει τίποτα σε αυτές, που υποδηλώνει ότι οι αναφορές του σε μια πρακτείται σέχτα στην Έφεσο δεν αποσκοπούσαν καθόλου στο να ληφθούν υπόφη χυριολεκτικά, όπως πιστεύει ο Kirk (σ.14).

14) Εφόσον αυτό αντιστοιχεί τόσο στην καθολική επιμηγορία της αρχαιότητας, όσο και στην εντύπωση που έκαναν τα υπάρχοντα αποσπάσματα, δε φαίνεται πως υπάρχει λόγος, ο Kirk να πρέπει να θεωρήσει ότι αυτό «σημαίνει πρωταρχικά ότι οι πηγές του Θεόφραστου ήταν ανεπαρκείς» (σ.27).

15) αινίχτης Τίμων σύμφωνα με τον Διογένη Λαέρτιο IX, 6· σκοτεινός λ.χ., Στράβων XIV, 25, σελ. 642. 'Ηράκλειτος ὁ σκοτεινὸς καλούμενος, [Αρ.] De Mundo, 39b20 παρὰ τῷ σκοτεινῷ λεγομένῳ Ἡρακλεῖτῷ, Κικέρων Fin. II, 5, 15 H. cognomento qui σκ. perhibetur, quia de natura nūmis obscuræ memoravit.

16) 'Έχβάλλει. Πρβλ. έχβάλλουσι: στον Πλάτωνα, Θεαίτητος 180B. Στους νεότερους χρόνους τον έπαινο αυτό έχει επαναλάβει, με αρκετά βαρυσήμαντο τρόπο, ο Nietzsche: «Wahrscheinlich hat nie ein Mensch heller und leuchtender geschrieben» [πιθανώς, ποτέ άνθρωπος δεν έγραψε λαμπρότερα και φωτεινότερα] (παρατίθεται από τον G.Burckhardt, Heraklit, n.d., σ.15).

17) Όποιο κι αν είναι το αριθμέτικο κείμενο (για το οποίο βλ. Wilamowitz, Glaube, II, 114, σημ. 1 και Gigon, Unters. zu H. 17), αυτό το απόσπασμα φαίνεται σίγουρα να στρέφεται εναντίον του Αρχιλοχου, απόσπ. 68 Diehl. Πρβλ. απόσπ. 42, παρακάτω.

18) Ο Ηράκλειτος εδώ χρησιμοποιεί ένα ρητό που αποδίδεται στον Βία τον Πριηνέα, έναν από τους «Επτά Σοφούς» (βλ. τον Στοβαίο, Εκλογαί, III, I, 172, σ.121 Hense, DK, I, σ.65). Στο απόσπασμα 39 μιλεί για τον Βία με επαινετικά λόγια.

19) Ο Ησίοδος έχανε την Ημέρα κόρη της Νυχτός (Θεογονία 124). Η κριτική του Ησιόδου στο απόσπασμα 106 μπορεί να είναι μια παραμορφωμένη εκδοχή του (Kirk, 157-9).

20) Ο Κλήμης (Στρωματείς, V, 14, σ.718) πράγματι συγχρίνει το απόσπασμα 34 με αυτή τη ρήση του Ιησού.

21) Σε ποιον ακριβώς βαθμό η φράση του Πλουτάρχου, εδώ, εκφράζει τα λόγια του Ηράκλειτου, είναι δύσκολο να πούμε. Άλλα, βλ. στον Κλήμη, Στρωματείς I, 15, σελ. 358 (παρατίθεται από τον Bywater ad loc., απόσπ. 12) «οὐκ ἀνθρωπίνως, ἀλλὰ σὺν θεῷ», κ.λπ.

22) Ο παραλληλισμός ανάμεσα στο ύφος του Ηράκλειτου και σ' εκείνο του μαντείου, αναπτύσσεται από τον U. Hoecler στο «Festschrift Reinhardt», 72 κ.ε. Ο B.Snell, Hermes, 1926, σ.372, συνδέει με αυτό την ιστορία που ο Ηράκλειτος είπε για τον Όμηρο (απόσπ. 56, σε σελ. 443, σημ. 2, παρακάτω). Η θρησκευτική του σημασία επισημαίνεται σωστά από τον P. Merlan στο Proc. 11th Int. Congress of Philosophy, τόμος XII, 56-60.

23) Στο βαθμό αυτό, πρέπει να τροποποιήσουμε την ερμηνεία του Gigon, του αποσπάσματος 28. Θα το εξηγούνε (σ.128) με την έννοια του Αλκμένων (απόσπ. 1) ή του Ξενοφάνη, (απόσπ. 34), ως «έκφραση σοφού αυτοπειρισμού στη γνώση». Όταν ο Ηράκλειτος μειώνει την ανθρώπινη γνώση σε σχέση με τη θεία, δεν μπορούμε, στο φως άλλων αποσπασμάτων, να υποθέσουμε ότι πάντα θα περιλαμβανει και τη δική του. Για κάποιον που θεωρεί τον εαυτό του προφήτη, αυτό δεν προδίδει ασυνέπεια. Ο Ιησούς, που μπορούσε να πει: «όποιος με είδε, είδε τον Πατέρα», σε άλλη περίπτωση θα έλεγε: «Τα λόγια που λέω, δεν τα μιλώ εγώ».

24) Πίνδαρος, Ολ., II, 83,-6. Η μεταφορά του Πινδάρου με τα βέλη στη φαρέτρα του, είναι ίδια με εκείνη που χρησιμοποιήθηκε από τον Πλάτωνα για να περιγράψει το ύφος των οπαδών του Ηράκλειτου.

25) «Βαρβάρους φυχᾶς ἔχουσιν». Ο βάρβαρος είναι εκείνος που ακούει τους ήχους που προφέρει ένας πολιτισμένος (δηλ. Έλληνας), αλλά επειδή δεν ξέρει ελληνικά δεν μπορεί να τους αποδώστε νόημα.

26) Αρχίλ. απόσπ. 103 D. πόλλ' οἰδ' ἀλώπηξ ἀλλ' ἔχινος ἐν μέγα. Αισχύλος, απόσπ. 390 N. 'Ο χρήσιμ' εἰδῶς οὐχ ὁ πόλλ' εἰδῶς σοφός.

27) Reinhardt, Parmenides, 155 κ.ε. Gigon, Unters. zu H. 1935. Βλ. επι-

σκόπηση του τελευταίου από τον W. Broecker στο *Gnomon*, 1937, 530 κ.ε.. Ο Reinhardt έχει επιχριθεί από πολλούς, περιλαμβανομένου και του ίδιου του Gigon.

28) «Offenbar schief», ZN, 787, σημ. «απίθανο», Burnet, EGP, 131. Βλ. επίσης Kirk, σελ. 6.

29) Στο απόσπασμα 101 μπορεί να προστεθεί η συμβουλή του αποσπάσματος 74, να μην ενεργούμε «σαν παιδά των γονών μας». Αυτό σημαίνει, στο δελφικό ύφος του Ηράλειτου, «να μη μιλάς αλλά να υποδεικνύεις με ένα σημείο», και ο Μάρκος Αυρήλιος, που παραθέτει τη φράση (IV, 46, σημ. στο απόσπασμα 5 του Bywater) αναμφίβολα είχε δύνιο ερμηνεύοντάς το: «ακολούθωντας την παράδοση». Ο Snell, επίσης, (*Hermes*, 1926, 358) δέχεται τον περιορισμό ότι πρέπει να στηρίζομαστε στις δικές μας εμπειρίες, όχι στην παράδοση ή σε ό,τι έχουμε πάρει από τους άλλους.

30) Συμφωνώ λ.χ. με τον Burnet (EGP, 134) και τον Kirk (390), καθώς δε βλέπω λόγο να υποπτευθούμε τη γνησιότητα αυτού του αποσπάσματος. Η ακριβής μετάφραση είναι αιμφίβολη, αλλά είναι σαφές μη κολακευτικό, με την ίδια έννοια, όπως και το απόσπασμα 40, με τις επιπρόσθετες κατηγορίες της λογοκλοτής και της απάτης. Για κάποιες απόπειρες πλήρους ερμηνείας, βλ. A. Delatte, *Vie de Pyth.* 159, 161-3.

31) Αν το απόσπασμα 116 του Diels δεν μπορεί πραγματικά να είναι του Ηράλειτου, είναι πιθανότερο ίσως να προήλθε από το απόσπασμα 101, παρά από το απόσπασμα 2, όπως νομίζει ο Kirk (σ. 56).

32) Ο Hoelscher στο *Festschrift Reinhardt*, 76, λέει: «δίξησθαι wird im Ionischen vor allem von der Befragung des Orakels gebraucht.» [η λέξη δίξησθαι στα ιωνικά χρησιμοποιείται προ πάντων σε όλες τις ερωτήσεις προς τα μαντεία]. Αλλά τα παραδείγματα που παραθέτει (*Οδύσσεια* XV 90, XI 100) δεν το αποδεικνύουν με κανένα τρόπο, και δεν παραβέτει το εδάφιο του Ηροδότου, όπου η λέξη, αν και χρησιμοποιείται σε σχέση με ένα μαντείο, δε σημαίνει ότι το συμβουλεύθηκε.

33) «τι ποτε αινίττεται»; Απολ., 21B. Οι μελετητές που πίστεψαν ότι αντικείμενο της αποστολής του Σωκράτη ήταν να «αποδείξει ότι ο θεός ήταν φεύγης», φυσικά σαστίζουν και ενοχλούνται όταν συνεχίζει περιγράφοντας τον εαυτό του να ενεργεί «υπακούοντας στο θέό», και επιτελώντας μια «υπηρεσία» προς αυτόν. Άλλά τον παρανόησαν. Έκανε μόνο ό,τι ο ποιοσδήποτε λογικός άνθρωπος με μια δελφική απάντηση: έφωνε, πέρα από το επιφανειακό της νόημα, για ό,τι ήταν χρυσμένο μέσα.

34) Απόσπασμα 123: «φύσις καθ' Ή. κρύπτεσθαι φιλεῖ». Πολλά έχουν

γραφεί για το νόημα της λέξης «φύσις» στο εδάφιο αυτό. Ο Kirk, 227-31, έχει μια πλήρη ανάλυση των πολιότερων απόφεων, και ο ίδιος συμπεραίνει ότι σημαίνει την «πραγματική σύσταση» των πραγμάτων. Με αυτό συμφωνώ πλήρως, αλλά δεν μπορώ να πιστέψω τόσο πολύ όσο εκείνος ότι, ως συνέπεια, η αιγγλική λέξη nature είναι εντελώς παραπλανητική μετάφραση.

35) Εδώ δεν επιχειρούμε καμιά εξαντλητική φιλολογική ανάλυση. Για κάτι πιο ολοκληρωμένο, βλ. H. Boeder σε *Arch. f. Begriffsgesch.* 1958, 82 κ.ε.

36) Δίνω τουλάχιστον ένα παράδειγμα για κάθε χρήση, παρόλο που μερικά, βέβαια, είναι τόσο κοινά, που τα παραδείγματα θα μπορούσαν να ανέλθουν σε δεκάδες ή εκατοντάδες.

37) Παρόμοια, επίσης, «μύθοι» στον Όμηρο (*Ιλιάδα* I, 545) σημαίνει ανομολόγητες σκέψεις.

38) Στην περίπτωση αυτή είναι το ακριβές ισοδύναμο του «μέτρου». Πρβλ. Όμηρος, *Ιλιάδα*, XI, 225 «ἡβῆς... ἥκετο μέτρον».

39) Επίχαρμος, απόσπ. 57 DK. Αποδίδονται από τον Αθήναιο σε κάποιον Χρυσόγονο, αυλητή, που λέγεται ότι ήταν σύγχρονος του Αλκιβιάδη, (βλ. DK, I, σ. 194). Ο Diels τους χαρακτήρισε «κακή ποίηση, με πρωτειακα και πυθαγόρεια στοιχεία». Στην καλύτερη περίπτωση, είναι στα τέλη του αιώνα.

40) «ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῷ τοῦ συγγράμματος», Αριστοτέλης, *Ρήτορική*, 1407b16. Ο Σέξτος (*Adv. Math.* VII, 132), λέει: «κέναρχόμενος γοῦν τῶν περὶ φύσεως»... Οι λέξεις είναι εισαγωγή του Ηράλειτου στο αντικείμενό του.

41) Από τότε που ο Αριστοτέλης (*loc.cit.σελ.407 κ.ε.*) επεσήμανε το διφορύμενο του «ἀεί» χωρίς να το λύσει, οι μελετητές διαφωνούσαν, αν πρέπει να συνοδεύει το «ἔόντος» (όπως πίστευε ο Ιππόλυτος) ή το «ἀξύνετοι». Για τα κύρια ονόματα και των δύο πλευρών, βλ. Kirk, *HCF*, 34, που προσθέτει τους Ritter και Preller (*Hist.Gr.Phil.* 32a) και Cornford (*Princ. Sapp.* 113) σ' εκείνους που το απέδωσαν στο «ἔόντος». Ο ίδιος ο Kirk το αποδίδει στο «ἀξύνετοι». Η σκήνη της δε θα λύσει ποτέ οριστικά το πρόβλημα. Το μόνο που μπορώ να πω, είναι ότι εγώ βρίσκω αφύσικο και αδύνατο να διαχωρίσω το «ἀεί» από το «ἔόντος». Η διαφορά ενδιαφέρει λιγότερο, γιατί ο Kirk γράφει ότι, η έκφραση «ἔόντος ἀεί» «σίγουρα εκφράζει κάτι που πίστευε ο Ηράλειτος. Πρέπει να απορριφθεί μόνο επειδή το «ἀεί» πάει με το «ἀξύνετοι» (σ. 35). Είναι επίσης δυνατό να θε-

ωρηθεί το «τούδε» ως κατηγορούμενο του «έδόντος», και η φράση ως γενική απόλυτος: «Ο Λόγος είναι όπως λέω ότι είναι».

42) O Cornford (*Princ. Sapp. 13*) έχει αναμφίβολα δίκιο, όταν επισημαίνει υπαινιγμούς στη γλώσσα των μυστηρίων, εδώ κι εκεί στον Ηράκλειτο. Με το «ἀξένετοι», πρβλ. Theo Sm. σ.14 Hiller: αποκλεισμένοι από τη μυστική αποκάλυψη είναι όσοι έχουν ακάθαρτα χέρια και είναι «τὴν φωνὴν ἀξένετοι». Αυτό αναπτύσσει ο Ισοχράτης στον *Πλανηγρυρικό* 157: η ανακήρυξη των Ευμολπιδών και των Κηρύκων στην Ελευσίνα αποκλείει δολοφόνους και βαρβάρους (που επαναλαμβάνεται στον Ηράκλειτο, απόσπ. 107, «βαρβάρους φυχάς ἔχόντων»). Η λέξη «ἄπειρος» (ιδιαίτερα σε σχέση με το λόγο) θυμίζει την εκδοχή της τελετουργικής απαγόρευσης στους Βατράχους του Αριστοφάνη, 355, «ὅστις ἄπειρος τοιῶνδε λόγων». Πρβλ. επίσης την αναφορά στον κυκεώνα στο απόσπασμα 125.

43) «Ομολογεῖν», να φέρεις το λόγο σου σε συμφωνία.

44) Παραλείπω εδώ το απόσπασμα 72, που μιλάει για «λόγω τῷ τὰ ὅλα διοικοῦντι», επειδή ο Burnet απέρριψε αυτές τις λέξεις ως προσθήκη του Μάρκου Αυρηλίου, που παραθέτει το απόσπασμα. Ο Kirk επίσης (*HCF*, 44) χαρακτηρίζει το απόσπασμα ως «γρήσια παράθεση διανθισμένη με τα σχόλια του Μάρκου». Εγώ πάντως, έχοντας υπόψη τα αποσπάσματα 1 και 64, δε βλέπω λόγο να το θεωρήω ως στωική παράφραση.

45) Που θα μπορούσε να σταθεί στο κείμενο του Ηράκλειτου, ανάμεσα στα αποσπάσματα 1 και 2 (Kirk, *HCF*, 48 κ.ε.).

46) Το λογοπαίγνιο ξύνει... ξύνει αποκαλύπτει την ταυτότητα εκείνου που είναι κοινό με τον ευφυή στοχασμό (δηλαδή του Λόγου). Αναμφίβολα, η σύνδεση είναι επίσης στο μυαλό του, όταν χρησιμοποιεί το ρήμα «ξυνίεναι», όπως στο απόσπ. 51. Ο Ηράκλειτος, σε πολλά σημεία, δείχνει ότι βρίσκεται ακόμα σ' εκείνο το στάδιο σκέψης, όπου η φραστική ομοιότητα φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σημασία απ' όσο θα επιτρεπόταν σύμερα. Πρβλ. Kirk, *HCF*, 198. O Snell (*Hermes*, 1926, 368, σημ. 2) συγχρίνει με τον Αισχύλο (*Ἄγαμέμνων*, 1081) (Απόλλων καταστροφέας) 689 (Ελένη-έλέναν) και Επτά επί Θήβας 405 και 829 (το όρθιον ή έττήμον ενός ονόματος). Ο Κλεάνθης θύμισε αυτό το απόσπασμα στον ύμνο του προς τον Δία, 20 κ.ε.:

οὗτ' ἐσορῶσι θεοῦ κοινὸν νόμον οὕτε κλύνουσιν,
ῷον πειθόμενοι σὺν νῷ βίον ἐσθίλον ἔχοιεν.

Άλλοι στωικοί αντιλαλοί παρατίθενται επίσης από τον Kirk, *HCF*, 49 κ.ε. (Αν δούμε τις μεθόδους μερικών σύγχρονων μελετητών, πρέπει να εί-

μαστε ευγνώμονες που δεν προσπάθησαν να αντιστρέψουν τη σχέση).

47) «νοῦς» και «νοεῖν» (αν και συχνά στον Όμηρο η δεύτερη λέξη δεν μπορεί να αποδοθεί με τίποτε εκτός από «βλέπω»: *Ιλιάδα*, III, 21.30· V, 590, 669, 711, κ.λπ.) περιλαμβάνουν τη δύναμη όχι μόνο να αντιλαμβάνονται με τις αισθήσεις τους, αλλά και να αναγνωρίζουν την ταυτότητα ή τη σημασία αυτού που αντιλαμβάνονται. Για τις πρώιμες χρήσεις των λέξεων, βλ. K.von Fritz σε *CP*, XXXVIII, (1943), XI και XL (1945-6). Για να πάρουμε ένα παράδειγμα, στην *Ιλιάδα* III, η Αφροδίτη εμφανίστηκε στην Ελένη μεταφρεσμένη σε γριά της ακολουθίας της. Σύντομα ωστόσο, η Ελένη αντιλαμβάνεται τη μεταμφίση, και καταλαβαίνει ότι βρίσκεται μπροστά στη θεά. Το ρήμα που χρησιμοποιείται είναι: ένότης (v.396) «Ετοι, επίσης, ο Επίχαρμος ἔγραψε (απόσπ. 12 DK): «ο νους βλέπει και ο νους ακούει: τα υπόλοιπα είναι κουφά και τυφλά». Δηλαδή οι αισθήσεις μοναχές τους, χωρίς την υπεραισθητική δύναμη να ερμηνεύσει το μήνυμά τους, δε σημαίνουν τίποτε. Όπως ο ίδιος ο Ηράκλειτος λέει πραγματικά (απόσπ. 40): η πολυμάθεια δε διδάσκει την κατανόηση των πραγμάτων. Το απόσπασμα 34 πλησιάζει ακόμα περισσότερο τον Επίχαρμο. Η ισοδυναμία «του κοινού» με τη σωστή σκέψη επαναλαμβάνεται στο απόσπασμα 113: «ξυνόν ἐστι πᾶσι τῷ φρονέειν», το οποίο, ωστόσο, ο Kirk υποθέτει ότι δεν είναι άλλο από μια σύντομη και ανακριβής εκδοχή του γενικού νοήματος του αποσπάσματος 2 (*HCF*, 56). Δε βρίσκω τις αντιρρήσεις του πειστικές.

48) Ο Kirk γράφει (σ.63) ότι «ο καθολικός Λόγος, στον οποίο συμμετέχουν οι ἀνθρώποι», είναι η στωική ερμηνεία του Λόγου, και ότι «δεν υπάρχει τίποτε σε αυτό, το οποίο να αντιστοιχεί με ό,τι ο Ηράκλειτος φάνηκε να έχει εννοήσει με το Λόγο του». Για τον Ηράκλειτο, πιστεύει, περιγράφει μια αντικειμενική κατάσταση πραγμάτων, κοινή σε όλα τα πράγματα και σε όλους τους ανθρώπους, αλλά χωρίς επιστημολογικές επιπτώσεις. Οι Στωικοί σύγουρα ανέπτυξαν και έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του Λόγου ως Λογική, αλλά αυτό φάίνεται να πηγαίνει μακριά. Είναι αδύνατο ο Ηράκλειτος, πάρ' όλη την πρωτοτυπία του, να είχε τόσο χοφτά διαστελεῖ την αντικειμενική του χρήση του λόγου από τις χρήσεις της ίδιας λέξης, που υπήρχαν στην εποχή του, ιδιαίτερη δεν ήταν επισήμονας της λογικής, αλλά, για να παραδέσουμε πάλι τον Kirk (σ.396): «ξύνεις, όπως δείχνει η γλώσσα του, στην παράδοση της ποιητικής σκέψης». Αμφιβάλλω αν αυτό μπορεί να συμβιβασθεί εντελώς με την παρατήρηση του Kirk στη σελίδα 396, ότι «για εκείνον δεν υπήρχε αυστηρή διά-

χριστη είδους ανάμεσα στο Λόγο όπως τον καταλαβαίνει ένας ανθρώπινος νους και στο Λόγο που λειτουργεί στη Φύση». Εν πάσῃ περιπτώσει, θα πρέπει να πω ότι έχουμε δει αποδείξεις ότι, για τον Ηράκλειτο, ο Λόγος δεν ήταν μόνο «κατανοητός από τον ανθρώπινο νου», αλλά συμπεριλάμβανε την ενεργό δύναμη του νου για κατανόηση.

49) Αυτή η ιδιομορφία των συστημάτων τους επισημάνθηκε από τουλάχιστον έναν από τους ίδιους τους Προσωκρατικούς. Ο Παρμενίδης έγραψε (απόσπ. 5): «Όλα είναι ένα για μένα, το σημείο από το οποίο θ' αρχίσω. Επειδή εκεί θα καταλήξω και πάλι».

50) Ο Kirk πιστεύει πως, πιθανότατα, πρόκειται μόνο για την παράφραση του Μέρχου Αυρηλίου της κατάληξης του αποσπάσματος 1.

51) *Περὶ Δεισιδαιμονίας* III, 166C (Ηράκλειτος, απόσπ. 89) απορρίφθηκε από τον Kirk ως σύμμικη των τελευταίων μερών των αποσπασμάτων 1 και 2, αλλά το υπερασπίστηκε ζωρά o Βλαστός στο AJP, 1955, 344-7.

52) Με την πρώτη άποφθη, ο Kirk διαφωνεί Αξίζει να αναφέρουμε την περιγραφή που κάνει της δεύτερης άποφθης: (HCF, 39): «Ο οργανωμένος τρόπος με τον οποίο (όπως ανακάλυψε ο Ηράκλειτος) λειτουργούν τα πάντα: «σχέδιο» (με μη τελεολογική έννοια), «διακυβέρνηση», ή και «νόμος» (όπως «οι νόμοι της δύναμης») είναι πιθανές συνοφίσεις. Ο όρος «αρχή» είναι πολύ ακαθόριστος. Προτείνω τη λιγότερο διφορούμενη, αν και πιο ανοικονόμητη έκφραση, «διάταξη πραγμάτων» ως μετάφραση του «λόγου» στα αποσπάσματα 1, 2, 50. Σε τούτη τη διάταξη, εμπειρέχεται η ίδια του μέτρου».

53) Πρβλ. Gigon, *Unters. zu H.* 3 κ.ε. Ο Gigon σημειώνει την αντίθεση στο απόσπασμα 1 ανάμεσα στο Λόγο ως (ένων) και στον κόσμο του γίγνεσθαι (γιγνομένων) που ακολουθεί την πορεία του. Ο Kirk (σ.41) αμφιβάλλει αν ο Ηράκλειτος σκόπιμα εισήγαγε την αντίθεση ανάμεσα στο είναι και το γίγνεσθαι, αλλά ήταν πιθανό στην εποχή του. Πρβλ. Σιωνίδη, 4, γραμμές 1 και 6 Diehl, με τα σχόλια του H.D.Verdam (*Mnemos.* 1928, 299-310) και L.Woodbury (*TAPA*, 1953, 153-63).

54) Στο απόσπασμα 64 το ρήμα είναι και «οικοιτείν», στο 41 «κυβερνάν». Ο Πλάτων (*Φιλ.* 28D) μιλάει για τους «πρόσθεν ήμων», που είπαν ότι «τὰ σύμπαντα... νοῦν καὶ φρόνησίν τινα θαυμαστὴν διακυβερνᾶν». Για την ανάγνωση και μετάφραση του αποσπάσματος 41, βλ. τον Kirk, HCF, 386-90 και τον Βλαστό, AJP, 1955, 352 κ.ε. Ο Kirk, που θέτει το «γνώμην» ως εσωτερική αιτιατική μετά το ἐπίστασθαι, αντί για άμεσο αντικείμενο (στο οποίο ακολουθεί τους Heidel, Reinhardt, Gigon) βασίζεται

στην πεποίθηση που μοιράζεται με τον Heidel, ότι, το να εξισώσει τη «γνώμη» με το «Λόγο» και να τον καταστήσει ανεξάρτητη καθοδηγητική αρχή, αποτελεί στωική ίδεα.

55) Αυτό φαίνεται να επιστρέφει πολλά από όσα είχε πάρει ο Kirk, με το να αρνείται να εξισώσει τη γνώμη με το λόγο και να τη θεωρήσει θεία αρχή.

56) Μαθ. VII, 126 κ.ε., DK, 22A 16. Ο Kirk σημειώνει ότι οι ίδιες είναι γνήσια ηρακλείτεις, τουλάχιστον στο βαθμό που, «για τον Ηράκλειτο, η αποτελεσματικότητα της φυχῆς εξαρτιόταν από την επαφή με τον έξω κόσμο και με τον υλικό Λόγο, πιθανώς μέσω της αναπνοής, όπως μας λέει ο Σεΐτος» (HCF, 341).

57) VI,42, παρατίθεται από τον Kirk ως απόσπασμα 75, αλλά δύσκολα είναι κατά λέξη απόσπασμα από τον Ηράκλειτο. (Οι DK συσκοτίζουν την έννοια, παραλείποντας το «καὶ» πριν από «τοὺς καθεύδοντας»).

58) Η λέξη «τρέφονται» στο απόσπασμα 114 (τρέφονται πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι οὐ πόλις ἐνδὲ τοῦ θείου) δεν είναι, πιθανώς, εντελώς μεταφραστική για τον Ηράκλειτο. Βλ. Kirk, HCF, 53 κ.ε. και 69: «Ο «θείος νόμος», που είναι συγγενής στο Λόγο, περιγράφεται με υλικούς όρους, που πιθανώς δεν οφελούνται μονάχα σε προσωποποίηση». Ο Cornford τόνισε πώς, με την έννοια του ύπνου, ο Ηράκλειτος ανασκευάζει ασκόμια μια δημοφιλή αντιλήψη, ότι, δηλαδή, στον ύπνο η φυχή είναι περισσότερο ανοιχτή σε θείες επιρροές, και επομένως μπορεί η προφητική αλήθεια να αποκαλυφθεί σε αυτή μέσα στα δύνεια (Princ. Sap. 150, αναφερόμενος στον Πίνδαρο, απόσπ. 131 και στον Αριστοτέλη, απόσπ. 10 Rose, σ.84 Ross).

59) Δε θέλω ν' αρνηθώ, ότι λέει ο Kirk στη σελίδα 74 του βιβλίου του, ότι δηλοδή «δεν υπάρχει ένδειξη στα αποσπάσματα ότι ο Ηράκλειτος βάσισε οποιαδήποτε επιστημολογικά συμπεράσματα σε τούτη την άποφθη· γι' αυτόν, τέτοια δεδομένα είχαν ενδιαφέρον μόνο επειδή έδειχναν ότι τα αντίθετα δεν ήταν ουσιαστικά διαφορετικά, όπως εμφανίζονταν».

60) «λέγει δὲ καὶ φρόνιμον είναι τοῦτο τὸ πῦρ, καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὅλων αἴτιον» (Ιππ. IX, 10; βλ. απόσπ. 64 DK). Η φρασεολογία είναι στωική, αλλά η έννοια ηρακλείτεια, όπως συμφωνεί ο Kirk (HCF, 351 κ.ε., και στη σ.396): «Η αμετάβλητη φωτιά είναι το πιο δραστήριο εύδος ύλης, και στην καθαρότερη μορφή της ως αιθέρας (έτοι μπορούμε να υποθέσουμε), κατέχει κατεύθυντική ικανότητα, είναι η ενσάρκωση του Λόγου... και είναι σοφή»).

61) «Recte hunc locum explicat Philoponus» (Ritter and Preller, Hist.

Ph. Gr. 38b). Για μια αντίθετη άποψη, βλ. Kirk, *HCF*, 275, σημ. I. Δεν μπορώ να συμφωνήσω με τον Gigon ότι είναι λάθος να ταυτίζεται ο Λόγος με το πυρ. Γράφει (*Unters.zu H.* 59 κ.ε.): «Dass die Seele aus trockenster Substanz besteht, hat H. zwar gelehrt. Aber dass sie feurig sei, ist damit noch gar nicht gesagt, und ueberhaupt durfte das sinnlich-banale Einzelwesen φυχή nicht mit dem kosmogonischen Urfeuer gleichgestellt werden.» Αυτή η γλώσσα είναι πολύ ξένη προς τον Ηράκλειτο. Πιστεύει ακόμα ότι είναι λάθος να ταυτίζουμε το Λόγο με τη φωτιά (σ.60): «Dies folgt der Neigung der Stoa». Δεν είναι φανερό ότι σε αυτό, όπως και σε ορισμένα άλλα ζητήματα, η Στοά ακολούθησε τον Ηράκλειτο; Ο περαιτέρω ισχυρισμός του Gigon, στη σ. 110, ότι «die Trockenheit ist nicht Attribut des Feuers, sondern der Luft» (η ξηρότητα δεν είναι χαρακτηριστικό της φωτιάς, αλλά του αέρα) απλώς είναι λάθος.

62) Αν ο Ηράκλειτος αναφερθήκε ποτέ γιατί δεν μπορεί κανείς να μεθύσει πάνυντας νερό, είναι κάτι που δε θα μάθουμε ποτέ.

63) Ο ύπνος, γενικά, θεωρούσαν ότι οφειλόταν σε μείωση της οργανικής ζέστης, Βλαστός, *AJP*, 1955, 365 με αναφορές στη σημείωση. Το σκοτεινό απόσπασμα ως φάνεται πως φέρνει τον ύπνο και το θάνατο κοντά.

64) Απόστ. 77. Μεγάλο μέρος αυτού του αποσπάσματος είναι πολύ σκοτεινό, αλλά τουλάχιστον φαίνεται βέβαιο. Όπως λέει ο Gigon, (*Unters. zu H.*, 109), είναι απίθανο μια τόσο μοναδική φράση να είναι πλαστή.

65) Ο Κλεάνθης και όχι ο Ζήνων, όπως αντιλήφθηκε ο Kirk (*HCF*, 367).

66) Η σκέψη μας επηρεάζεται από τον πυθαγορισμό περισσότερο απ' όσο συνειδητοποιούμε πάντα. Η φυχολογική εφαρμογή της μουσικής έννοιας φαίνεται, για παράδειγμα, στη γραμμή από τον Έμπορο της Βενετίας: «τέτοια αρμονία βρίσκεται σε αθάνατες φυχές», και τη συναντούμε ο πωσδήποτε σε πυθαγορικό πλαίσιο.

67) Η παρούσα μελέτη διαφέρει από εκείνη του Kirk, ως προς το ότι δείχνει αυτό το μεγάλο σεβασμό στη μαρτυρία του Πλάτωνα.

68) Π.χ., αποσπάσματα 51, 80, 10. Στην πρώτη φράση (τὸ ἀντίξουν συμφέρον) ο Kirk σημειώνει (*HCF*, 220) ότι η ιωνική λέξη «ἀντίξουν» πρέπει να γίνει δεκτή ως λέξη του Ηράκλειτο. «Χρήσιμο» είναι το κοινό νόημα της λέξης «συμφέρον», κι εκείνο που τα συμφραζόμενα μας οδηγούν να υποθέσουμε πως ήταν στο μαλάρι του Αριστοτέλη. Στο ιπποκράτειο *De Virtut i. 18*, («τὰ πλεῖστα διάφορα μάλιστα συμφέρει») περιλαμβάνει το νόημα: «χρησιμεύει για να προκαλεί ευχαρίστηση». Θυμίζει όμως, επίσης, το «διαφερόμενον ὁπεὶ συμφέρεται», από ένα εδάφιο του Συμποσίου

(187A). Το λογοπαίγνιο ταιριάζει πολύ στον Ηράκλειτο, και, παρά την αλλαγή στην ενεργητική διάθεση (για την οποία το λογοπαίγνιο θα ήταν κίνητρο) ολόκληρη η σύντομη φράση θα μπορούσε κάλλιστα να είναι διαρήτου.

69) Αποσπάσματα 30, 51, 53, 60, 61, 59, 58.

70) Χρησιμοποιώ τη λέξη «ένταση» με την ευρύτερη δυνατή έννοιά της. Ο Βλαστός παραπονείται (*AJP*, 1955, 349) ότι «γίνεται πολὺς λόγος για «ένταση» στις ερμηνείες του Kirk και άλλων για τον Ηράκλειτο, αλλά καμιά τους δε θεμελιώνεται στο κείμενο πάνω σε οπιδήποτε, εκτός από το διαφιλονικούμενο «παλίντονο» στο Β51». Πώς, όμως, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ίδια της καθολικής έντασης απουσιάζει από φράσεις όπως «διαφερόμενον συμφέρεται», ή «δίκην έριν»;

71) Ή, πιο κυριολεκτικά (αν δεχθούμε την ανάγνωση «συμφέρεται» για το «όμοιολογεί», βλ. κριτ. σημ. σε Kirk, 203): «διαφερόμενον συμφέρεται». Όπως μεταφράζεται εδώ το ρήμα, δεν έχει εκφρασμένο υποκείμενο, αλλά αυτό είναι πιθανότερο από το ότι ο Ηράκλειτος σκόπευε να δώσει την ίδια έννοια, με εκείνη που θα είχε αν το οριστικό άρθρο ήταν πριν από το «διαφερόμενον». (Επι: και ο Bürkner: «ό, τι βρίσκεται σε διάσταση συμφωνεί με τον εαυτό του»).

72) Ή, εναλλακτικά, «μια προσαρμογή αντίθετων τάσεων». «Προσαρμογή» (Βλαστός, *AJP*, 1955, 350) είναι μια καλή απόδοση της λέξης «άρμονίη» σε ένα κείμενο σαν αυτό. Οι διαφορετικές αναγνώσεις «παλίντροπος» και «παλίντονος» για το επίθετο «άρμονίη» ανατρέχουν στην αρχαιότητα, και οι σύγχρονοι μελετητές παρατάσσονται εντυπωσιακά και στις δύο πλευρές. Για μια σύνοψη της διαιράχης βλ. Kirk, 210 κ.ε. Από τότε που ο Kirk έγραψε και τοποθετήθηκε υπέρ του «παλίντονος», ο Βλαστός (*AJP*, 1955, 348-51) και ο Kranz (*Philologus*, 1958, 250-4) υποστήριξαν και οι δύο το «παλίντροπος». Το ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί οριστικά. Το γεγονός ότι ο Όμηρος χρησιμοποιεί το επίθετο «παλίντονος» για ένα τόξο, σίγουρα το καθιστά *lectio facilior*, όπως λέει ο Βλαστός, αλλά είναι επίσης επιχείρημα υπέρ της χρήσης του από τον Ηράκλειτο, όπως ακριβώς δανείζεται την ομηρική γλώσσα, και αποκαλεί τον πόλεμο «ξυνόν» στο απόσπασμα 80. (Πρβλ. *Πιλάδα XVIII*, 309). Ούτε είναι δυσκολότερο να το εφαρμόσει στο «άρμονίη» ενός τόξου, παρά στο ίδιο το τόξο. Άλλα τα επιχειρήματα κάθε πλευράς είναι ατέλειωτα. Από την πλευρά μου, πιστεύω ότι, όποιο επίθετο κι αν χρησιμοποιήσε ο Ηράκλειτος, η εικόνα του είναι εκείνη ενός τόξου που χορδίζεται, αλλά χωρίς να τεντώνε-

ται, και μιας λύρας που χορδίζεται, αλλά χωρίς να παίζει. Αυτό (το ταιριασμα της δομής κάποιου πράγματος) είναι, στο κάτω-κάτω, το νόημα της λέξης «άρμονίη». Αν έγραψε «παλιντονος» σκεφτόταν την «άρμονίη» του τόξου ή της λύρας, η οποία συνιστάται στις αντιτιθέμενες θέξεις της χορδής ή των χορδών και του ξύλινου πλαισίου: αν έγραψε «παλιντροπος», που σημαίνει ότι «στρέφεται σε αντίθετες κατευθύνσεις» (Βλαστός, loc.cit. 350) είχε κυρίως στο νου του, σε ό,τι αφορά το τόξο, την τάση του ελαστικού πλαισίου να απομακρυνθεί από τη χορδή. Στη λύρα, η λέξη φαίνεται μια εξαίρετη περιγραφή της σχέσης μεταξύ των χορδών και των στροφείων που χρησιμεύουν για να να τις τεντώνουν. Τα στροφεία στρέφονται σε μια διεύθυνση, που είναι η αντίθετη με εκείνη στην οποία οι χορδές, (κατά κάπιουν τρόπο) προσπαθούν να τα γυρίσουν. Αυτό θα είναι προφανές αν ένα στροφείο απελευθερωθεί, οπότε η χορδή του θα το στρέψει πίσω, μέχρι να χαλαρώσει. Αυτό καταστρέφει την «άρμονίη», η οποία εξαρτιόταν από την ισορροπία των δυνάμεων που στρέφουν αντίθετα, και μπορεί να χαρακτηρισθεί ως «παλιντροπος άρμονίη». Οι προσπάθειες ερμηνείας της εικόνας, με βάση τις «αντίθετες τάσεις», που δημιουργούνται όταν το τόξο τεντώνεται ή η λύρα χορδίζεται, πάντα οδηγούσαν σε δυσκολίες. Ο Βλαστός έχει σίγουρα λάθος, όταν λέει (loc.cit., 351) ότι το τόξο και η λύρα μονάχα δυναμική εικόνα δίνουν, αν υποθέσουμε ότι η «άρμονίη» αναφέρεται στον τρόπο λειτουργίας τους (βλ. κείμενο).

73) Η φράση «*συμφερόμενον διαφέρομενον*» εμφανίζεται και πάλι στο εξαιρετικά δύσκολο απόσπασμα 10, και με άλλα αντιθετικά ζεύγη γενικεύεται τελικά στη φράση: «έκ πάντων ἐν καὶ ἔκ ἑνός πάντων». Δεν μπορώ να προσθέσω τίποτε χρήσιμο στην προσεκτική και διειδυτική εργασία των Snell-Kirk για το απόσπασμα αυτό, και συμφωνώ μαζί τους ότι η τελευταία πρόταση δε χρειάζεται να υπονοεί διαδοχικά χρονικά στάδια στο σχηματισμό του κόσμου, που θα αμφισβήτησαν την άρνηση της κοσμογονίας στο απόσπασμα 30. Ένα σημείο στην ερμηνεία του Kirk με ανησυχεί ελαφρά: θεωρεί την παθητική έννοια της λέξης «*συλλάφιες*» (την οποία υιοθετεί, προτιμώντας την από το συνάφιες του κειμένου του DK) ως πιθανότερη, εξαιτίας του πληθυντικού, και «δικαιολογημένη οπό την πολύ στενή ανάλογία της λέξης ‘*συλλαβή*’» (HCF,173). Αν αυτοί είναι δυο διαφορετικοί φραστικοί τύποι από την ίδια ρίζα, φαίνεται να υπάρχει ελάχιστη βάσιμη αναλογία μεταξύ τους. Οι λεκτικές μορφές που τελειώνουν σε -σις συνήθως υποδηλώνουν μια δράση ή διαδικασία (αμφιβασίς, κίνησης, κ.ο.κ. Ο πληθυντικός -κινήσεις- είναι εξίσου συνηθισμένος). Υπάρχουν βέ-

βασια εξαιρέσεις (άρσης στον Όμηρο, φάσις κ.ά.) αλλά η παθητική έννοια είναι πολύ σπανιότερη, και (ίσως σημαντικότερη) η «σύλληψη» καθεαυτή φαίνεται όλοι να υποδηλώνει μόνο την ενέργεια της αρπαγής και της σύλληψης.

74) Ἡ, ὅπως το αποδίδει ακριβέστερα ο Kirk (HCF, 227): «Η πραγματική σύσταση των πραγμάτων συνθίζεται να χρύβεται». Είναι, ωστόσο, πραγματική απώλεια, αν εγκαταλείψουμε το πυθικό, δελφικό ύφος των ρήσεων του Ηρόαλειτου, καθώς και το στοιχείο της προσωποποίησης που πιθανώς υπήρχε.

75) Για την αυθεντικότητα του αποσπάσματος 106, που θα μπορούσε να είναι, όπως πίστευε ο Kranz, μια χριτική που έγινε στο ίδιο πλαίσιο με το απόσπασμα 57, βλ. Kirk, 157-61.

76) Αυτά μπορούν να ειπωθούν βάσιμα για το απόσπασμα 58, παρόλο που στις λεπτομέρειες το κείμενο και η ερμηνεία του εγείρουν πολλά ακανθώδη προβλήματα. Βλ. την εξαντλητική πραγμάτευση του Kirk, *HCF*, 88 χ.ε.

77) Διατηρώντας ως πρώτη λέξη το «γραφέων» των χειρογράφων, που έχει πειστικά υπερασπίσει ο Kirk (97 κ.ε.). Εν πάσῃ περιπτώσει, όπως λέει ο Kirk (σ.104) : «Ακόμα και αν η ανάγνωση 'γραφέων' ή 'γναφείων' (DK) ήταν σωστή, και η αναφορά γινόταν για μια μηχανή λαναρέσματος μαλλιού ή και για ένα πιεστήριο, η σημασία του αποσπάσματος θα παρέμενε περίπου η ίδια».

78) Προφανώς, του ἀρέσαν τα πράγματικά αινίγματα. Ένα που ο Ιππόλυτος λέει ότι διηγήθηκε, είναι αρχέτα διασκεδαστικό για να το παραβέσουμε: (ἀπόστ. 56, και για το πλήρες αύτη, βλ. φεύδο - Πλούταρχος *De Vita Hom.* 4, quot. Walzer ad fr.). Ο Όμηρος, λέει, είδε μερικά παιδιά να φαρεύουν, και τα ρώτησε αν είχαν τύχη. Απάντησαν: «Ό,τι πιάσαμε το αφήσαμε, και δι τι δεν πιάσαμε το πήραμε μαζί μας». Η απάντηση ήταν ότι, επειδή βαρέθηκαν να φαρεύουν χωρίς να πιάνουν φάρια, άρχισαν να ξεφειρίζονται. Για τον Ήράκλειτο, το σύνολο της φύσης ήταν αίνιγμα, στο οποίο το χρυφό νόημα ήταν σημαντικότερο απ' ό,τι φαινόταν στην επιφάνεια (ἀποστάσιμα 123, 54).

79) Οι λέξεις στην παρένθεση είναι σχόλιο, και μάλιστα λογικό, του Ιππόλυτου που παραβίασε το απόσπασμα.

80) Το ουσιαστικό λέπει στο χειρόγραφο. «Φωτιά» είναι η πρόταση που υιοθετεί ο Diels. Μια άλλη ελκυστική είναι το «ελαιόλαδο» του H. Fraenkel. Ο Πλάτων στον *Τύμαιο* (50Ε) περιγράφει πώς οι παρασκευαστές

αλοιφών πρόσεχαν, η υγρή βάση στην οποία θα πρόσθεταν τα αρώματα, να είναι όσο γίνεται περισσότερο απαλλαγμένη από κάθε δική της οσμή. Όποιο ουσιαστικό κι αν διαλέξουμε, το μάθημα του αποσπάσματος είναι το ίδιο (ανάλυση και αναφορές του Kirk, 191.κ.ε.). Η έννοια ενός μόνιμου υποστρώματος, που μπορεί να αποκτήσει διαφορετικές ιδιότητες, υπονοείται επαρκώς σε αυτή την πρόταση του Ηράκλειτου. Το απόσπασμα 7 («Αν όλα τα όντα γίνονταν καπνός, θα ξεχωρίζαμε τις διαφορές τους με τη μύτη») μπορεί να έχει παρόμοια έννοια με το απόσπασμα 67 και άλλα, που ανακαλύπτουν την ταυτότητα στη διαφορά. Αν όλα τα πράγματα γίνονταν καπνός, θα έπρεπε να βλέπουμε ένα μόνο πράγμα (καπνό) αλλά η μύτη θα διέκρινε τις διαφορετικές τους οσμές. Έτσι ο Reinhardt, *Πλαρ.* 180, σημ. 2, Gigon, 57.

81) Δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι η τελευταία, ερμηνευτική φράση, ανήκει στον ίδιο τον Ηράκλειτο, αλλά έγινε αποδεκτή μετά από προσεκτική μελέτη από τον Kirk (139 κ.ε.).

82) Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1176a5. Ο Kirk, 81-6, ασχολείται λεπτομερώς με το απόσπασμα, αν και, ενόψει του δικού του συμπεράσματος για το νόημά του, (83-4) φαίνεται λίγο δύσκολο να πούμε ότι η χρήση του από τον Αριστοτέλη δεν έχει καμιά σχέση με το πρωτότυπο κείμενο. Πρβλ. επίσης το απόσπασμα 13: «Τα γουρουνιά ευχαριστιούντα στη λάσπη περισσότερο, παρά στο καθαρό νερό», το οποίο ο Σέξτος (*Πυρρόνειαι Υποτυπώσεις* 1,55, Bywater για το απόσπασμα 54) συσχετίζει επίσης με το απόσπασμα 61.

83) Το 8^ό ριθ (χάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μοχθεῖν καὶ ἄρχεσθαι) θεωρείται από τον Kirk (σ.252) και ἄλλους πως είναι το αντίστροφο από το εξῆς: καθώς η αλλαγή είναι πρεμία, ἐστι και η ἐλεύθερη αλλαγής είναι κούραση. Άλλα, όπως και ο Gigon, βρίσκω τη ρήση αινιγματική. Τι σημαίνει μοχθεῖν καὶ ἄρχεσθαι; Θα περιμέναμε μάλλον να πει (με δεδομένο ότι «πόλεμος και ειρήνη, πείνα και κορεσμός, κ.τ.λ. είναι το ίδιο») ότι ο μόχθος είναι ανάπτυση και όχι κούραση. Αν η ἐλεύθερη αλλαγής είναι το μόνο ζήτημα, τότε πρέπει να τονίσουμε το «τοῖς αὐτοῖς» σχεδόν αποκλείοντας τα επόμενα λόγια, και θα ήταν περισσότερο εύστοχο, αν ο Ηράκλειτος είχε πει «ἐν τῷ αὐτῷ μένειν, ἡρεμεῖν», ή κάτι παρόμοιο. Ίσως, πράγματι, το παράδοξο πρέπει να ερμηνεύεται (όπως προτείνει δοκιμαστικά ο Kirk) με την ύπαρξη μιας λαίδης ρήσης, σχετικά με την κούραση από την εργασία πάντα για τον ίδιο αφέντη. Αυτό θα βρισκόταν πολύ κοντά στον τρόπο του Ηράκλειτου, αλλά δεν ξέρουμε καμιά τέτοια ρήση.

84) Αυτό είναι πιθανώς το νόημα του αποσπάσματος 48: «Το όνομα του τόξου (βίος) είναι βίος, αλλά το έργο του θάνατος» - αν δεχθούμε (όπως ο φελλούμε) ότι, για τον Ηράκλειτο, ένα όνομα ήταν ουσιαστικό χαρακτηριστικό του πράγματος που ονομαζόταν. Bl. Kirk, 116-22.

85) *Dichtung u. Philos. des frühen Griechentums*, 77.

86) Bl. Kirk, 246 κ.ε. Το να εννοήσουμε, σε τούτη τη σύντομη φράση, μια αναφορά στην αποθέωση ήσων σκοτώθηκαν στη μάχη, ακόμα κι αν ο Ηράκλειτος πίστευε σε αυτό, φαίνεται λίγο τραβιθγμένο.

87) Όμηρος, *Πλιάδα*, XVIII, 107.

88) Για μεταγενέστερες εκδοχές της αποστροφής του Ηράκλειτου, που παραλείπουν την αναφορά σε φηλά και χαμηλά, αρσενικά και θηλυκό, βλ. Kirk, 243.

89) *Πλιάδα*, XVIII, 309 ξυνός Ἐνυάλιος καὶ τε κτανέοντα κατέκτα. Η φράση αντιγράφηκε από τον Αρχιλόχο (απόσπ. 38 Diehl). Πιθανώς, αυτός είναι λόγος για τη μομφή εναντίον του Ομήρου και του Αρχιλόχου μαζί, στο απόσπασμα 42- ότι μπορούσαν να προφέρουν τέτοια λόγια, και, εν τούτοις, να έχουν άγνοια για τον αληθινό Λόγο.

90) Βλαστάς, *AJP*, 1955, 357.

91) Αυτή η πιθανότητα ενισχύεται με την προσθήκη των λέξεων «καὶ τὸ χρεών» στο τέλος του αποσπάσματος, αν, πρώτο, αυτό είναι το σωστό κείμενο και, δεύτερο, οι λέξεις «κατὰ τὸ χρεών», στο απόσπασμα I του Αναζημανδρου, ανήκουν πραγματικά σε αυτόν.

92) Μερικοί μελετητές θα πουν ότι ξέρουμε πολύ λίγα για τις απόφεις του Πυθαγόρα, ώστε να κάνουμε τέτοιες δηλώσεις. Ότι οι ίδεες είναι πιθανόρεις, μπορεί να το παραδεχθούν, αλλά θα αντέτειν ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε αν ήταν διαδεδομένες πριν τα τέλη του 5ου αιώνα. Ωστόσο, αν δεν πρόκειται να αρνηθούμε οποιεσδήποτε πρωτότυπες ιδέες στον ίδιο τον Πυθαγόρα, (περίπτωση στην οποία είναι λίγο δύσκολο να δικαιολογήσουμε τη φήμη του), η διδασκαλία του πρέπει να είχε αυτή την κατεύθυνση. Η πλήρης επιχειρηματολογία, για να τις αποδώσουμε στον Πυθαγόρα (ή, τουλάχιστον, σε μια πρώιμη γενιά οπαδών του, σύγχρονη με τον Ηράκλειτο) βρίσκεται φυσικά στο προηγούμενο κεφάλαιο για τους Πυθαγορείους, όπου κάθε αναγνώστης πρέπει να ανατρέξει μόνος του. Για μια αντίθετη απόφη από συή ποι δύνουμε εδώ, bl. Kirk, *HCF*, 218 κ.ε.

93) Στουν πυθαγόρειο πίνακα αντιθέτων, η μετοχή «ἡρεμούν» βρίσκεται στην «καλή» πλευρά, μαζί με τις λέξεις «πέρας», «φως», «αγαθόν» κ.ά.

94) Απόσπασμα 125. Για το κείμενο, bl. Kirk, 225 κ.ε.

95) Ομηρικός Ύμνος Δημ.. 210, Κλήμης Αλεξανδρεύς *Προτρεπτικός* 1, 16 St., Nilsson, *Gesch. Gr. Rel.* 1, 622 κ.ε. Για τον Ηράκλειτο και τα μυστήρια, δες παραπάνω.

96) Βλ. παράρτημα, παρακάτω. Η πρόταση για τη θεωρία της ροής, που έγινε σχεδόν ιερή στις κατοπινές εποχές, «πάντα ρέι», εμφανίζεται, στις αρχούσες πηγές, μόνο στον Σικελίκιο (*Φυσ.* 1313.11) και είναι απίθανο να ήταν ηρήση του Ηράκλειτου.

97) Ο Πλάτων αρεσκόταν να αποκαλεί τον Όμηρο πρόγονο ορισμένων φιλοσοφικών θεωριών, επειδή ανέφερε τον Ωκεανό και την Τεθύ, θεούς του νερού, ως γονεύς των θεών και όλων των όντων (*Πιεάδα*, XIV 201, 246. Βλ. *Κρατύλος*, 402B, *Θεαίτητος*, loc. cit. 152E, 180C-D). Ο Αριστοτέλης τον ακολούθησε (*Μεταφ.* A, 983b30), και κανένες τους δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι στάθηκε πολύ σοβαρός σε τούτο. Ο Πλάτων, όπως παρατηρεί ο Ross στο εδάφιο της *Μεταφυσικής*, «ειρωνικά, υποθέτει ότι ο Ηράκλειτος και οι προκάτοχοι του ἀντιληγαν τη φιλοσοφία τους από τον Όμηρο, τον Ησίοδο και τον Ορφέα», και προσθέτει ότι ο ίδιος ο Αριστοτέλης παραδέχεται πως η πρόταση δεν έχει μεγάλη ιστορική αξία. (Αυτό είναι υποτίμηση). Η αναφορά στον «Όμηρον καὶ Ἡράκλειτον καὶ πᾶν τὸ τοιοῦτον φῦλον» υποδηλώνει μια πάρομοια ελαφρότητα, αλλά η φύση και η συχνότητα των υπαινιγμάτων του Πλάτωνα στη θεωρία της «ροής» του Ηράκλειτου και των οπαδών του, είναι εγγύηση της ειλικρίνειάς του. Ομολογουμένως, του άρεσε να τους ειρωνεύεται γι' αυτή τη θεωρία (π.χ., *Θεαίτητος* 179E «κατὸ τὰ συγγράμματα φέρονται»: στο 181A αποκαλεί τους ίδιους τους φιλοσόφους «οι ρέοντες») αλλά υπήρχε μια βάση για τις ειρωνείες του. Επιπλέον, έχουμε τη μαρτυρία του Αριστοτέλη ότι την πήρε σοβαρά, [τη θεωρία της ροής], και ότι πράγματι αποτέλεσε διαμορφωτική εμπειρία για τη δική του φιλοσοφία.

98) *Μεταφ.* 987a32. Ο Κρατύλος, μας λέει ο Αριστοτέλης (στο ίδιο, 1010a13) έφερε τις απόφεις του Ηράκλειτου στο λογικό τους όχρο, διορθώνοντας την πρόταση: «Δεν μπορεῖς να μπεις δύο φορές στο ίδιο ποτάμι», σε: «δεν μπορεῖς να μπεις μέσα του μια φορά». Ανάμεσα στη στιγμή που το πόδι σας άγγιξε την επιφάνεια, και τη στιγμή που έφτασε στον πάτο του ποταμού, εκείνη τη στιγμή, το ποτάμι είχε ήδη αλλάξει. Ο Κρατύλος ήταν Ηράκλειτος αιρετικός (ένας «τῶν φασκόντων ἡρακλειτίζειν», όπως τους αποκαλεί ο Αριστοτέλης) που παρασύρθηκε τόσο από την ιδέα της αιδιάκοπης αλλαγής, ώστε στο τέλος θεώρησε καλύτερο να μη μιλάει (μάλλον επειδή, για να διατυπώσει μια πρόταση για οιδήποτε, θα έδινε

μια πλαστή εντύπωση μονιμότητας: τη στιγμή που θα ξεστόμικε τη φράση του, το αντικείμενό του θα είχε αλλάξει). Γι' αυτό, μονάχα κουνούπες το δάχτυλό του! Παρόλο που η συνεχής κίνηση και αλλαγή των αισθητών πραγμάτων ήταν ένα δόγμα του Ηράκλειτου, δεν ήταν ολόκληρη η ιστορία. Για τον Κρατύλο και την αξιοπιστία της μαρτυρίας του Αριστοτέλη, βλ. D.J. Allan, *AJP*, 1954, 271-84.

99) Λυπάμαι ειλικρινά να υιοθετήσω μια ερμηνεία, η οποία, στα μάτια του Kirk είναι «πράγματι πολύ μακριά από την αλήθεια» και «απόλυτα αντίθετη σε ό,τι ο Ηράκλειτος μας λέει στα αποσπάσματα» (σ.376 κ.ε.). «Η παρατήρησή μας», λέει, «μας λέει ότι αυτό το τραπέζι ή αυτός ο βράχος δεν αλλάζουν κάθε στιγμή! Δεν υπάρχει τίποτα στη φύση, για να μας πείσει ότι αλλάζουν έτσι. Η ίδια η ιδέα θα ήταν απωθητική στον Ηράκλειτο». Τα αποσπάσματα που παραβάται για να υποστηρίξει αυτή την άποψη, είναι τα 107,55, 101a, και, για σύγχριση, τα 17 και 72. Το 55 πρέπει, ωστόσο, να διαβάσετε στο φως του σημαντικού όρου που υπάρχει στο απόσπασμα 107, ενώ τα 17 και 72 φαίνεται να ενισχύουν την ερμηνεία που δίνεται εδώ. Ολόληρη η παρανόηση, πιστεύει ο Kirk, προέκυψε από τον ισχυρισμό του Πλάτωνα ότι, σύμφωνα με τους Ηρακλείτειους, «τα πάντα υπόκεινται σε κάθε κίνηση την κάθε στιγμή», πράγμα που θεωρεί καταστροφική παρερμηνεία. Το να μιλήσουμε για «κάθε κίνηση», αναμφίβολα, θα προκαλέσει διαχρίσεις που ο Ηράκλειτος δεν είχε κάνει συνειδήστα: στοχαστές σαν αυτόν, λέει ο Αριστοτέλης, δεν προσδιόρισαν το είδος της κίνησης που είχαν υπόφη τους. Άλλα, με αυτό τον ασήμαντο περιορισμό, πιστεύω ότι ο Πλάτων είχε δίκιο. Αυτό θα ήταν το κατάλληλο σημείο για να αναφέρω, επίσης, ότι πιστεύω πως, όχι μόνο πίστευε ο Ηράκλειτος στη θεωρία της ροής, αλλά και ότι κατείχε κεντρική θέση στη σκέψη του: κοντολογίς ότι ο Πλάτων, όπως καθένας που τον γνωρίζει θα περίμενε, γνώριζε πολύ καλά τη σκέψη του Ηράκλειτου, και δεν παρέσχεινε σοβαρά, ακόμα και στο ζήτημα της έμφασης. Ξέρω ότι αυτό θα φανεί αντιδραστικό σε πολλούς μελετητές, για τους οποίους έχω μεγάλο σεβασμό. Ο Snell, για παράδειγμα, γράφει (*Hermes*, 1926, 376. *Μεταφράζω*): «Μόνο τώρα θα καταστεί αρκετά σαφές πώς παρερμηνεύεται ο Ηράκλειτος, όταν γίνεται ο δάσκαλος του 'πάντα ρέι'». Το μόνο που μπορώ να πω, είναι ότι δε μου έχει γίνει εντελώς σαφές. Βέβαια, «πάντα ρέι» δεν είναι το πλήρες μήνυμά του, αλλά, όπως ελπίζω να αποδείξω, η άλλη όφη της εικόνας είναι ο περιορισμός των αλλαγών μέσα σε όρια, όχι (τουλάχιστον στον αισθητό κόσμο) η εξύπνηση της σταθερότητας (μια και δεν υπάρχει καθόλου) σε βά-

ρος της αλλαγής. «Η κυρίαρχη ιδέα στον Ηράκλειτο είναι η πρεμία στην αλλαγή, όχι η αλλαγή στη φαινομενική σταθερότητα». Έτσι πιστεύει και ο Kirk, παραφράζοντας την άποψη του Reinhhardt. Άλλα, αυτό που λέει ο ο Ηράκλειτος στο απόσπασμα 84α είναι ότι, για τούτο τον κόσμο, η αλλαγή είναι πρεμία το οποίο, όπως ελπίζω ότι ήδη έχω αποδείξει, είναι κάτι διαφορετικό. Για να είμαι σύντομος, βρίσκω ότι, από τον Πλάτωνα και μετά, θέλεις ή να πηγές μας αποδίδουν στον Ηράκλειτο τη θεωρία: «ώς ὅπαντων τῶν αἰσθητῶν ἀεὶ θεόντων». Εκείνοι ποιοι υιοθετούν την, εκ πρώτης όψεως, απίθανη θέση, ότι ο Πλάτων τον παρανόησε πολύ, και κάθε επόμενος Έλληνας ερμηνευτής ακολούθησε υποτακτικά τη γραμμή του, παρόλο που είχε στην κατοχή του είτε το βιβλίο του Ηράκλειτου είτε, τουλάχιστον, μια πολύ περιεκτικότερη συλλογή των ρήσεών του, από αυτή που έχουμε εμείς, είναι πιθανό να κατασκευάσουν αδιάφευστες αποδείξεις από τα απόσπασμα, ότι τα συμπέρασμά τους είναι αναπόδραστα. Άλλα, στην πραγματικότητα, τα σωζόμενα απόσπασματα δεν προκαλούν αμφισβήτηση της καθολικής αρχαίας αντιλήψης.

100) Μια αναφορά, χωρίς να ληφθούν υπόψη τα συμφραζόμενα, στις «εποχές που παράγουν όλα τα πράγματα», μπορεί να είναι ένδειξη ότι ο Ηράκλειτος απερίφραστα αναγνώρισε την πηγή της γενικής σύλληψης (βλ. απόστ. 100, που αναλύθηκε λεπτομερώς από τον Kirk, 294 κ.ε.).

101) Gigon, *Unters. zu H.*, 99. Τα τρία έδαφια (το τρίτο είναι από τον Πλούταρχο) είναι συγχεντρωμένα από τους DK ως απόσπασμα 76. Η αναφορά της λέξης «ἀήρ» θεωρήθηκε υπεύθυνη για την καταδίκη τους από τον Zeller (ZN, 850 κ.ε.), και παρόλο που ο Nestle διαφώνησε (851, σημ. 1) οι περισσότεροι μελετητές ακολούθησαν τον Zeller, συμπεριλαμβανομένων πρόσφατα του Snell (*Hermes*, 1926, 361, σημ.) και του Kirk (βλ. την πλήρη του ανάλυση, 342 κ.ε.) αλλά όχι και του Gigon. Οι τρεις εκδοχές είναι διατυπωμένες διαφορετικά, και δεν υπάρχει τρόπος να ξέρουμε αν οποιαδήποτε από αυτές αναπαράγει τον Ηράκλειτο με πλήρη φραστική ακρίβεια. Πιθανώς όχι, αλλά δε νομίζω ότι η αναφορά της λέξης «ἀήρ» είναι αναγκαστικά μεγάλο σφάλμα. Ο Ηράκλειτος δεν είχε θεωρία για τα «στοιχεία», για τα τρία ή τα τέσσερα. Μόνο η φωτιά είχε κάποια πρωταρχικότητα, και, περιγράφοντας τις μεταμορφώσεις της, μπορεί κάλλιστα να έχει αναφέρει τον αέρα ως γη ή νερό. Η περιγραφή του της αλλαγής βασίζεται στην παρατήρηση, και ιδιαίτερα στο φαινόμενο της εξάτμισης, όπου ο «ἀήρ» έχει φυσική θέση ως ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ νερού και φωτιάς. Η λέξη δε χρειάζεται να σημαίνει - και πράγματι συνηθίσταται δε

σημαίνει - τον «αέρα». Ο μεταφραστής των εκδόσεων Loeb του Πλουτάρχου, στο σχετικό εδάφιο (Περί του ΕΙ του εν Δελφοίς, 392C), το μεταφράζει, με κάποια ευλογοφάνεια, ως «ατμό». Αφού γράφτηκε τούτη η σημείωση, δημοσιεύθηκε ο Αναξίμανδρος του Kahn. Συμφωνώ με την υπεράσπιση του αποστάσματος στη σελίδα 152, όπου γράφει: «Ο ακριδενί είναι Στωικός, αλλά Μιλήσιος, και η λέξη χρησιμοποιείται με την κανονική έννοια από τον Εενοφάνη, τον Αναξαγόρα και τον Εμπεδοκλή. Δες ολόκληρη τη σημείωση και τα συμφραζόμενα της.

102) Πρβλ. Walzer, *Eratlito*, 71: «Μόνο χάρη στη θεωρία των αντιτιθέμενων πραγμάτων, το πυρ καθίσταται οντότητα ισοδύναμη με τον χόμο».

103) «τὸν αὐτὸν ὅπαντων». Απορρίφθηκε από τον Reinhhardt, τον οποίο ακολουθεί ο Kirk, αλλά ο Blaustós (AJP, 1955, 345 με τη σημείωση 18) πιστεύει ότι οι λέξεις είναι γνήσιες. Για τη γενική, πρβλ. «ξυνὸν ὅπαντων» στο απόσπασμα 114. Εμφισώντας την προσοχή σε τούτο το απόσπασμα, ο Blaustós παίρνει το «ὅπαντων» ως αρσενικό. Ο πραγματικός κόσμος είναι «ἰδιος για ὄλους», σε αντίθεση με τους ονειρικούς κόσμους, που οι περισσότεροι άνθρωποι φτιάχνουν για τον εαυτό τους. Ο Gigon (*Unters.* 55) κατανόησε τη φράση ευρύτερα: αυτή η τάξη είναι «ἴδια για τα πάντα» (alle existierende Wesen), δηλαδή για όλα τα πράγματα που περιέχονται σε αυτόν. Ο Kirk (309) ωρά ποιά θα είναι επομένως η σημασία του «τὸν αὐτὸν». Εγώ νομίζω ότι αυτή η μετάφραση, πιθανότατα, εκφράζει τη σκέψη του Ηράκλειτου, και είναι εκείνη που προέκυψε και για μένα ανεξάρτητα. Η «τάξη», εν προκειμένω, είναι, όπως ξέρουμε, μια διεύθετη αντίθετων και εμπόλεμων τάσεων, μια «αρμονία αντιθέτων», που είναι καθολική (τὸν αὐτὸν ὅπαντων). Η έμφαση στην καθολικότητά της δεν είναι πλεονασματική, επειδή ο συνθησμένος άνθρωπος την αντιλαμβάνεται μόνο σε λίγα πράγματα, και την αγνοεί εντελώς σε άλλα. Αποκόπτεται από «το κοινό».

104) κόσμον... εποίησε=διεκόσμησε (Walzer, σ.70, σημ.4) όπως και στον Αναξαγόρα, απόστ. 12: «πάντα διεκόσμησε νοῦς». Αυτό που απορρίπτεται εδώ, δεν είναι βέβαια η δημιουργία εκ του μηδενός, μια ιδέα εντελώς ξένη στην ελληνική σκέψη, αλλά μόνο η δημιουργία κόσμου από προηγουμένη ατοξία. Η άρνηση, αναμφίβολα, αποσκοπεί πρωταρχικά στο κομμάτιασμα του κόσμου σε ουρανό, θάλασσα και γη, που συμβολίζεται με την κατανομή (διασμός) μεταξύ των κύριων θεών, για τους οποίους μίλησαν οι παλιοί ποιητές (*Ιλιάδα* XV, 187 κ.ε., Ησίοδος, Θεογονία, 74,885). Αυτά πι-

στεύουν οι μάζες, επειδή δεν έχουν παραπάνω μυαλό, από το να ακούνε τους δημοφιλέστερους ραφωδούς (απόστ. 104). Ο Kirk (311) σωστά σημειώνει ότι η προσθήκη της λέξης «ανθρώπων» είναι τυπική και δεν έχει σημασία.

105) Οι λόγοι που επικαλείται: ο Kirk (310 κ.ε.), για να βάλει άνω και κάτω τελεία μετά το «έσται», φάνονται πειστικοί.

106) Είτε ο Cherniss έχει δίκιο, είτε όχι (ACP, 29, σημ. 108), όταν θεωρεί το «πῦρ» ως υποκείμενο και το «ἀπαντα» ως κατηγόρημα, δεν υπάρχει αναγραία αναφορά στη λέξη «ἐκπύρωσις», επειδή, ακόμα και χωρίς αυτή, τα πάντα, κάποτε, γίνονται φωτιά (σημειώστε τον ενεστώτα χρόνο) στην πορεία της συνεχούς αλλαγής που λαμβάνει χώρα στο σύμπαν. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι πράγματι ο Αριστοτέλης υιοθέτησε τη θεωρία του Ηράκλειτου για την «εκπύρωση». Πρβλ. Kirk, 321 κ.ε. Βέβαια, η θεωρία εκείνη υιοθετήθηκε από το Θεόφραστο και, μετά από αυτόν, από τους Στωικούς, που την υιοθέτησαν ως δική τους (Kirk, 318 κ.ε.). Στη σελίδα 335 κ.ε. ο Kirk συνοψίζει τα επιχειρήματα υπέρ και κατά. Ο ίδιος το θεωρεί απίθανο. Από τότε που το ἔγραψε, η «ἐκπύρωσις» στον Ηράκλειτο υποστηρίχθηκε, ἀλλη μια φορά, από τον Mondolfo στο *Phronesis*, 1958, 75-82. Ένα από τα ισχυρότερα αποδεικτικά τεχμήρια εναντίον της άποψης υπήρξε πάντα ο Πλάτων, *Σοφιστής*, 242 D (βλ. Burnet, EGP, 158 κ.ε.). Ο Mondolfo προσπαθεί να υποστηρίξει ότι, ακόμα και αυτό το εδάφιο, είναι συμβατό με την «ἐκπύρωσιν», επειδή, για τον Ηράκλειτο, η φωτιά είναι καθειστήν μια ενότητα αντιθέτων επομένως, η ταυτόχρονη σύγκλιση και απόκλιση, για την οποία επέμενε ο Πλάτων, θα διατρούνταν όντως, ακόμα και αν η φωτιά είχε απορροφήσει όλες τις άλλες καταστάσεις της ύλης σε μια κυριολεκτική πυρκαϊά. Η ερμηνεία είναι λεπτή, αλλά δεν πείθει απόλυτα. Εν μέρει τουλάχιστον, η απόδειξη για τις εγγενείς αντιφάσεις της φωτιάς, στα μάτια του Ηράκλειτου, ήταν η αιώνια διατήρηση της ισορροπίας («μέτρα») στις αλλαγές της· οπότε, μια απορρόφηση μέσα σε πραγματική φωτιά, σε κάποιο μέρος του κόσμου, αναπόφευκτα θα αντισταθμίζοταν με το σβήσιμό της σε ατμό ή νερό κάπου αλλού. Καταστροφή αυτής της ισορροπίας θα ήταν αισυμβίβαστη με την ενότητα των αντιθέτων στη φωτιά, και, επομένως, είναι αδιανόητη για τον Ηράκλειτο. (Ο Kirk απάντησε στον Mondolfo στο *Phronesis*, 1959, 73-6). Ότι ο Ηράκλειτος πίστευε σε μια χρονική έναρξη και τερματισμό του παρόντος κόσμου, υποστηρίχθηκε πολύ πρόσφατα από τον Kahn (Αναξιμανδρός, 225 κ.ε.). Αυτός ωστόσο, είναι πεπεισμένος ότι η αιωνιότητα της παγκόσμιας

τάξης είναι μια καθαρά αριστοτελική επινόηση, μια θέση που είναι δύσκολο να υποστηριχθεί.

107) Φυσ. 23.33-24.4, παρατίθ. Δοξ. 475 κ.ε., όπως από το Θεόφραστο, *Φυσικά Δόξα*.

108) Π.χ., Αλέξανδρος, σε *Μεταφ.* 60.8, Hayduck: τὴν Ἀναξιμάνδρου δόξαν, ὃς ἀρχὴν ἔθετο τὴν μεταξὺ φύσιν δέρας τε καὶ πυρὸς ἡ ἀέρος τε καὶ θέρματος λέγεται γάρ άμφοτέρως.

109) Ότι το πυρ «είναι» τα αντίθετα, δεν απαξιώνει αυτή την άποψη, όπως υποστήριξα σε αντιπαράθεση με τον Mondolfo. Η κοσμική φωτιά, εξισωμένη με τη θεότητα, είναι ημέρα και νύχτα, καλοκαίρι και χειμώνας, κ.ο.κ. Αχριβώς επειδή εμφανίζεται σε τούτες τις αντιφατικές μορφές, «ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο». Να την εξισώσουμε με τη φυσική φωτιά, και μόνο, είναι αδύνατο.

110) Censorinus, *De Die Nat.* XVIII, II και Αέτ. II, 32, 3 (το δεύτερο όπως τροποποιήθηκε από τον Diels, DK, 22 A 13).

111) cum ad idem signum ubi quondam simul fuerunt una referuntur. Ακόμη κι αν ο Κενσορίνος έχει μπερδέψει τα παραδείγματά του, δεν υπάρχει πραγματικά καμιά απόδειξη για το διαχωρισμό του Μεγάλου Έτους του Ηράκλειτου από την πλειοφρία, δίνοντάς του ανθρώπινη μάλλον και όχι κοσμική αναφορά. Bl. Kirk, 300 κ.ε. και Βλαστός, AJP, 1955, 311.

112) Η σύνθεση του Κατακλυσμού με το χειμώνα ενός Μεγάλου Έτους υπάρχει ήδη στον Αριστοτέλη, *Μετεφ.* 352a28 κ.ε.

113) AJP, 1955, 311. Η πρόταση είναι παραλλαγή μιας παλιότερης, που έκανε ο Burnet. Εν γένει, βρίσκω την ενδοχή του Βλαστού για το Μεγάλο Έτος στον Ηράκλειτο, και για την προέλευση της ερμηνείας της εκπρώσεως την περισσότερο ικανοποιητική, και οι αναγνώστες μπορούν να αναφερθούν σε αυτή, για περισσότερες λεπτομέρειες ως προς τη σύνθεση του αριθμού 10.800. Πιστεύει ότι η ευκολία, μη την οποία αυτός ο κύκλος της κοσμικής ανανέωσης θα μπορούσε να εκληφθεί λανθασμένα ως ο κοινότερος κύκλος της κοσμικής δημιουργίας και καταστροφής, είναι πιθανώς εκείνο που παραπλάνησε τον Αριστοτέλη. Αμφιβάλλει ακόμα ότι ο Θεόφραστος επίσης παραπλανήθηκε, παραθέτοντας τα μόνα λόγια που μπορούν να του αποδοθούν για το θέμα, εκείνα του Σιμπλίκιου (Φυσ. 24.4): «ποιεὶ δὲ καὶ τάξιν τινὰ καὶ χρόνον ὀρισμένον τῆς τοῦ κόσμου μεταβολῆς». Αυτή θα μπορούσε πράγματι να είναι μια διατύπωση για διάλογος προβλάπτεις ως πραγματική πεποίθηση του Ηράκλειτου, αλλά τα συμφραζόμενά της δίνουν μια μάλλον διαφορετική εντύπωση. Ο J.B.

McDiarmid έχει επίσης εκφράσει τη γνώμη ότι ο Θεόφραστος δεν έκανε το ίδιο λάθος με τον Αριστοτέλη (*Th. on the Presoc. Causes*, σημ. 28, σελ. 137 κ.ε.).

114) «καλεῖσθαι...τὴν μεταβολὴν δόδον ἄνω κάτω» Δε βλέπω τι θα μας έκανε να απορρίψουμε αυτή την πρόταση, όπως θα ήθελε ο Kirk, παρόλο που ο ίδιος λέει (σ.328) ότι «η συγχεκριμένη υλική εφαρμογή αυτών των όρων δε θα ήταν, στ' αλήθεια, ακατάλληλη».

115) **Φλήβος**, 43A (δεν αποδίδεται ονομαστικά στον Ηράκλειτο, αλλά είναι αδύνατο να αποδοθεί σε άλλον εκτός από αυτόν ή τους αλθηινούς οπαδούς του). Ο Kirk, καθώς πραγματεύεται αυτή την πρόταση, λέει ότι, στο πλούσιό της, αναφέρεται σε αλλαγές της τύχης, αλλά αυτό δεν είναι σωστό: η αναφορά είναι καθαρά γενική. Ήδη παρέθεσα λόγους για να εμπιστευθούμε αυτά που λέει ο Πλάτων για τον Ηράκλειτο. Ο ισχυρότερος είναι ότι, από τον Αριστοτέλη και μετά, οι περισσότεροι συγγραφείς κάνουν ό,τι μπορούν για να τον μετατρέψουν σε έναν μάλλον συμβατικό στοχαστή, ενώ οι παρατηρήσεις του Πλάτωνα, αν και περισσασκές, επισημαίνουν την πρωτοτυπία του. Και η πρωτοτυπία του μας απενίζει κατά πρόσωπο μέσα από κάθε απόσπασμα.

116) Ο Αριστοτέλης ίσως είχε υπόψη του το απόσπασμα 49a: «Στα ίδια ποτάμια μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε, είμαστε και δεν είμαστε». Βλ. σχετικά στο Παράρτημα.

117) Βλ., σχετικά με αυτό το απόσπασμα, Kirk, 345-8.

118) Είναι ενδιαφέρον ότι ο Αριστοτέλης, σε ό,τι ακούγεται ως ανάμνηση από τον Ηράκλειτο, συνδέει τη ροή νερού και φωτιάς από κοινού σε μια σύγχριση που εκφράζει συνεχή αλλαγή μέσα στα πλαίσια της ίδιας μορφής και ποσότητας: άει γάρ ἄλλο καὶ ὅλλο γίγνεται τούτων ἔκαστον [δηλ. αέρας, καθαρό νερό και φωτιά], τὸ δὲ εἶδος τοῦ πλήθους ἔκαστου τούτων μένει, καθάπερ τὸ τῶν ἑρόντων ὄντας καὶ τὸ τῆς φλογός φεῦμα, *Meteor.* 357b30 (Kirk, 379 κ.ε.).

119) Είναι αμφίβολο αν ο Ηράκλειτος χρησιμοποίησε τη λέξη «ἀναθυμίασις». Βλ. Burnet, *EGP*, 151, σημ. 2 και Kirk 274. Ο Kirk πιστεύει ότι η λέξη «ἀτμίς» ήταν πιθανότερη γι' αυτόν.

120) Ο Διογένης συνεχίζει με μια αναφορά στη θεωρία (που αναπτύσσεται από τον Αριστοτέλη) για δυο είδη αναθυμίασεων: μια λαμπτερή από τη θάλασσα και μια σκοτεινή από τη στεριά. Ο Kirk (272. κ.ε.) υποστηρίζει ότι η θεωρία του Ηράκλειτου ήταν για μια και μόνη αναθυμίαση (από τη θάλασσα) και ότι ο Αριστοτέλης ήταν υπεύθυνος για την επέκτασή της σε

ένα σχήμα δύο αναθυμίασεων. Ο Deichgraeber (*Philol.* 1938/9, 24f.) υποστηρίζει τις δύο αναθυμίασεις για τον Ηράκλειτο.

121) Ο Βλαστός (*AJP*, 1955, 36b) πιστεύει ότι η επιλογή από τον Ηράκλειτο της λέξης αείων και όχι αθάνατον, στο απόσπασμα 30, στρίχθηκε στην πεποίθησή του ότι «η κατάσταση της αιώνιας ζωής δεν είναι η αθανασία, αλλά η ζωή που απελειώτα αινανένεται από το θάνατο, σε μια διαδικασία όπου νιώτα και γηρατεύει είναι 'το ίδιο'» (B 88). Αν είναι έτσι, αυτό δειχνεί, άλλη μια φορά, την εξαιρετική δυσκολία να εκφράσει με λόγια τη νεωτεριστική του έννοια της αλλαγής.

122) Βλ. σημ. 151.

123) Μισό γη και μισό πρηστήρ. Αυτή η λέξη έχει προκαλέσει πολλή συζήτηση. Ο Burnet την ονομάζει «τυφώνα που συνοδεύεται από πύρινο σιντριβάνι», (*EGP*, 149) όταν αναφέρεται στον Ηρόδοτο VII, 42 και στο Σενέκα Q.N., II, 56 igneus turbō. Ο Kirk το θεωρεί «παράλογο», και αμφιβάλλει αν ο Ηράκλειτος θα διάλεγε ένα ασυνήθιστο φαινόμενο ως κατάλληλο μέσο αλλαγής από το νερό στη φωτιά, ή ακόμα και ως σύμβολο τετοιας αλλαγής. Το θεωρεί απλώς συνώνυμο της φωτιάς, όπως τον κεραυνό στο απόσπασμα 64. Εξάλλου, ο Ηράκλειτος φαίνεται πως ενδιαφερόταν για τους πρηστήρες, και θεωρούσε πως άξιζε να τους ερμηνεύεσε («ανάφλεξη και σβήσιμο των νεφών») παράλληλα με κοινά φαινόμενα όπως ο κεραυνός και η αστραπή (Αέτιος, III, 3, 9, DK, A14). Επιπλέον, ένας άνθρωπος είναι πιθανότερο να εντυπωσιάσει από ένα σπάνιο φαινόμενο, και να το θεωρήσει σημαντικό, αν συμβαίνει να ενισχύει τις απόφεις του. Και, όπως είδε ο Diels, ένα σιντριβάνι που συνοδεύεται από αστραπή («Windhose mit elektrischer Entladung»), και το (ίδιο ο LSJ) ήταν ιδιαίτερο ως οπτική απόδειξη του δεσμού που ενώνει τη φωτιά και το νερό, στη διαδικασία της αμφιβολίας μεταβολής (Diels, *Herakleitos*, 24, παραβλέπεται ο Reinhardt, *Parm.*, 178, σημ. 1). Εν πάσῃ περιπτώσει, ο Ηράκλειτος εννοεί ότι η μοή θάλασσα μετατρέπεται σε φωτιά.

124) Εχοντας αποδεχθεί το κείμενο των DK, με τη λέξη 'γη' να παρεμβάλλεται πριν από τη 'θάλασσα', για το οποίο βλ. Kirk, 331 κ.ε., Βλαστός *AJP* 1955, 359, σημ. 46. Ο Βλαστός νιοθετεί μια πρόταση του Cherniss, ότι οι τελευταίες τρεις λέξεις του απόσπασματος είναι σχόλιο (στο ίδιο, 360, σημ. 47).

125) Βλαστός, σε *AJP*, 1955, 359-61.

126) Για το δύσκολο απόσπασμα 120, που ο Kirk συνδέει με τα μέτρα του ήλιου, βλ. τις σελίδες του, 289-93.

127) Η άποφη του Reinhardt (*Hermes*, 1942, 18) έχει αμφισβητηθεί από τον Nestle σε ZN, 798, σημείωση.

128) Ο Αιθήρ είναι θεός σε Αισχύλο, *Προμηθεύς Δεσμώτης* 88, και Ευριπίδη, απόσπ. 839, Ν. Στον Ευριπίδη, απόσπ. 877, εξισώνεται με τον Δία. Πρβλ. επίσης και άλλα εδάφια που αναφέρονται από τους Kirk και Raven, 200, σημ. I. Για τη σύνδεση ανάμεσα στην φυχή και τον αιθέρα, βλ. Ευριπίδης *Ελένη*, 1014 κ.ε., συμπλ. 533 κ.ε., απόσπ. 971 (Guthrie, *Greeks and their Gods*, 262 κ.ε.).

129) Πλάτων, *Συμπόσιον*, 207D, μετάφρ. W. Hamilton.

130) Ο Βλαστός πιστεύει ότι, για τον Ηράκλειτο, δεν υπάρχει «περιέχον», αλλά ολόχληρο το άθροισμα της ύπαρξης περιέχεται μέσα στον κόσμο (AJP, 1955, 366). Ο λόγος είναι ότι, σύμφωνα με τους δοξογράφους, ο Ηράκλειτος έλεγε ότι η αρχή, ή πυρ, είναι πεπερασμένη. Παραθέτει τον Αριστοτέλη *Φυσικά*, 205α 1-4, Θεόφραστος, αρ. Σιμπλ. *Φυσ.* 23.21 κ.ε. (Δοξ. σελ. 275) και Διογένης Λαέρτιος IX, 8. Στα συγκεκριμένα συμφράζομενα, δε θεωρώ βέβαιο ότι τα λόγια του Αριστοτέλη: «καν δη πεπερασμένον» αποδίδουν περιορισμό της πρωταρχικής υπόστασης στον ίδιο τον Ηράκλειτο, παρόλο που, εφόσον ο Θεόφραστος το έκανε, είναι πιθανό πως το έκανε και ο Αριστοτέλης. Ο Θεόφραστος (που είναι η πηγή του Διογένη, όπως και του Σιμπλίκιου) διαιρεί τους φυσικούς φύλοσοφους σε δύο τάξεις: σ' εκείνους που πίστευαν ότι η αρχή είναι άπειρη, και σ' εκείνους που πίστευαν ότι είναι πεπερασμένη, και τοποθέτησε τον Ηράκλειτο στη δεύτερη τάξη. Μπορεί να φαίνεται εύκολος τρόπος, για να ξεφύγουμε από μια δυσκολία, να πούμε ότι ο Θεόφραστος απλώς είχε άδικο. Άλλοτε αποδοκίμασα μια τέτοια ταχτική. Ο Ηράκλειτος είναι, ωστόσο, μάλλον ειδική περίπτωση, και όλοι συμφωνούν ότι στην αρχαιότητα τον παρανόρθαν. Το σωστό είναι να τονίσουμε ότι, στα άμεσα συμφράζόμενα, ο Διογένης αποδίδει τις ακόλουθες προτάσεις και στον Ηράκλειτο: (α) το πυρ ήταν το «στοιχείον» από το οποίο σχηματίστηκαν όλα τα πράγματα με αραιότητα και πύκνωση. (β) Ο κόσμος προέκυψε από τη φωτιά και θα ξαναγίνει φωτιά, κι αυτό θα συνεχίσει για πάντα. Ο δρόμος από τη φωτιά στον κόσμο ονομάζεται από τον Ηράκλειτο πόλεμος και διαπάλη, και ο δρόμος προς την εκπύρωσιν συμφωνία και ειρήνη. Ο Βλαστός δε θα δεχόταν την αλήθεια καμίας από αυτές τις προτάσεις. Γιατί, επομένως, πρέπει να βασιστούμε στο συγγραφέα τους, για την πεπερασμένη έκταση της «αρχής» στον Ηράκλειτο; Βέρουμε ότι, από άλλες απόψεις, ο Θεόφραστος λανθασμένα παραλλήλισε αυτή την «αρχή» (η λέξη είναι δική του, όχι του Ηρά-

κλειτου) με εκείνες των άλλων προσωρινών στοχαστών. Ακόμα και ο ίδιος παραδέχεται ότι δεν την καταλαβαίνει, επειδή, στο ίδιο εδάφιο, κάνει το μάλλον απελπισμένο σχόλιο: «σαφῶς δ' οὐδὲν ἔκτιθεται». Εκτός από όλα αυτά, ακόμα και αν είναι αλήθεια ότι ο Ηράκλειτος αρνήθηκε το άπειρο του πυρός, δε θα συνεπαγόταν αναγκαστικά ότι το περιόρισε σε τούτο τον κόσμο. Δεν μπορώ να πω ότι η εκδοχή μου της αντίληψης που είχε ο Ηράκλειτος για «το παν» είναι σωστή. Υπάρχει μεγάλη αβεβαιότητα γι' αυτόν το μοναδικό και σκοτεινό στοχαστή, και ο Βλαστός μπορεί να έχει δίκιο. Άλλα εκθέτω αυτό που μου φαίνεται ως η πιθανότερη υπόθεση.

131) Για πληρέστερη ανάπτυξη, βλ. Guthrie, «The Presocratic World-Picture», *Harv. Theol. Rev.* 1952, 87-104.

132) Ισως «όλα αυτά τα πράγματα». Ο δρ. H. Boeder υποστήριξε (αδημοσίευτο) ότι το απόσπασμα αρχίζει: «τάδε πάντα» (και όχι, όπως γράφεται συνήθως, «τά δέ») αντιστοιχώντας στον «κόσμον τόνδε» στο απόσπασμα 30. Αποκαλώντας την καθιδηγητική αρχή του σύμπαντος «κεραυνό», σε τούτο το απόσπασμα, ο Ηράκλειτος μάλλον θέλει να «επισημάνει», στη συμβολική γλώσσα της προφητείας, που ήταν το μέσον έκφρασή του, ότι είναι και φλογερός και η υπέρτατη θεότητα. Επειδή ο κεραυνός ήταν το όπλο του αρχηγού των θεών, που ταυτίζοταν με αυτό. Ο Kirk (σ. 354) παραθέτει μια επιγραφή του πέμπτου αιώνα από τη Μαντίνεια: ΔΙΟΣ ΚΕΡΑΥΝΟ, και μεταγενέστερα στοιχεία. Σημειώνει ότι, σε όλους αυτούς τους προσδιορισμούς, το όνομα του Δία συνδέεται με τον κεραυνό. Η παράλειψή του, όμως, οφείλεται αποκλειστικά στο απόχρυφο δελφικό ύφος του Ηράκλειτου.

133) Η παράλειψή του άρθρου δεν είναι αδύνατη για τον Ηράκλειτο. Βλ. Kirk, 398. Ο Walzer μεταφράζει «la sapienza» (η σοφία -ιταλ.). Για το «σοφόν» ως «θεό» ή «θεία αρχή», πρβλ. απόσπ. 32. Για την «ασυνέπεια» μπορούμε, στο σημείο αυτό, να κάνουμε τη σύγχριση με τον Αναξαγόρα. Ο θεός Νοῦς, επιμένει αυτός, «δεν είναι αναμεμειγμένος με τίποτε, αλλά είναι μόνος του», και τεχμηριώνει αυτή την εκδοχή (απόσπ. 12). Παρόλα αυτά, υπάρχει περιορισμός. «Σε όλα υπάρχει ένα κομμάτι από τα πάντα, εκτός από το νου. Άλλα σε μερικά πράγματα υπάρχει και νους» (απόσπ. 11).

134) Αισχύλος, απόσπ. 70: Ζεύς τοι τὰ πάντα χάωτι τῶνδ' ὑπέρτερον.

135) Απορρίπτεται από τους Reinhard και Kirk (βλ. Kirk, 359-61), αλλά το υποστήριξε, σε αντιπαράθεση μαζί τους, ο M. Markovich (εργασία

στο 30 διεθνές συνέδριο κλασικών μελετών το 1959, που δημοσιεύθηκε από το πανεπιστήμιο της Μέριντα, στη Βενεζουέλα). Ο Marcovich, ωστόσο, προσθέτει ότι «βέβαια, το απόσπασμα δεν μπορεί να είναι επιχείρημα υπέρ της ερμηνείας της επιχύρωσης».

136) Βλ. απόσπ. 14 DK. Το πλήρες κείμενο στον Bywater, σημ. 124.

137) Πρβλ. R. Mondolfo στο *Phronesis*, 1958, 76. Για το απόσπασμα 16 γενικά, βλ. Kirk, 362-6.

138) Είναι αδύνατο να είμαστε βέβαιοι ότι η τελευταία πρόταση, που εισάγεται με ένα ερμηνευτικό «γαρ», και λέει ότι οι μνήσεις «γίνονται με ανίερο τρόπο» (ἀνιερωστὶ μυοῦνται) πρέπει να αποδοθεί στον Ηράκλειτο. Αλλά το ούν, στην αρχή της επόμενης πρότασης, δηλώνει ότι πρέπει, και ότι μόνο σε τούτη την πρόταση ο Κλήμης ξαναπιάνει το μίτο του δικού του επιχειρήματος.

139) καθαίρονται δ' ἄλλως αἴματι μιαινόμενοι, σε χειρόγραφα του Aristóκριτου και του Οριγένη ἄλλως οι Elias & Bywater ἄλλως conj. H.Fraenkel ἄλλως (αἷμα) αἴματι D.S.Robertson (Kirk and Raven, 211). Ο M.Marcovich (CP, 1959, 259) υποστηρίζει το παραδοσιακό κείμενο, με κόμμα μετά το «αἴματι». Λέει: (α) Η λέξη «μιαινόμενοι» είναι απόλυτη, και περιέχει μέσσα της την έννοια του αἵματι. Πρβλ. «μίασμα», όπως t.t. (β) Το «μιαινόμενοι» είναι τέλειο εννοιολογικά. Πρβλ. De Morb.Sacr.I ad fin.(VI,364 Littre) ἐσιόντες τε περιρραινόμεθα οὐχ ὡς μιαινόμενοι και Σεν. An. III, 2,17 «οἱ ... πρόσθεν σὺν ἡμῖν τατόμενοι νῦν ἀφεστήκασιν». Αυτή την ερμηνεία έχω ακολουθήσει στην παραπάνω μετάφραση.

140) Εδέρουμε ότι το παιχνίδι με τις λέξεις είχε σημασία για τον Ηράκλειτο, και εδώ είναι πιθανώς διπλό: (α) ένα λογοπαίγνιο πάνω στο μαίνεσθαι-μιαινεσθαι, (β) ένα παιχνίδι με τις θρησκευτικές και μη θρησκευτικές χρήσεις της πρώτης λέξης. Σήμαινε παραλογισμό, αλλά για τον λάτρη του Διόνυσου ήταν η επιθυμητή χλιμάκωση της θρησκευτικής του εμπειρίας, όταν ο θεός είχε μπει μέσα του και είχε καταλάβει την φυχή του. Ο ίδιος ο Διόνυσος αποκαλούνταν μιαινόμενος (JL VI,132). Η αναφορά στο πλύσιμο μέσα στη λάσπη ή τον πηλό, μπορεί να περιέχει άλλη μια αιχμή για τις τρέχουσες θρησκευτικές πρωτότυπες, επειδή ορισμένες τελετουργικές καθάρσεις πράγματα περιελάμβαναν το ράντισμα του ανθρώπου με πηλό. Βλ. Dem. De Cor. 259, Guthrie, *Orph. and Gk.Rel.* 212.

141) Οπως και αν διαβάσουμε την πρώτη παράγραφο, αυτή φαίνεται να είναι η αναφορά της. Πρβλ. τον εξαγνισμό του Ορέστη με τη θυσία ενός γουρουνιού στους Δελφούς, μετά το φόνο της Κλυταιμνήστρας. Ο Απολ-

λώνιος από τα Τύανα αναφέρεται στο ρητό σα να κάλυπτε τις θυσίες των ζώων εν γένει.

142) Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται το «εἰργαστ’ ἄν» του Schleiermacher, αντί για το «εἰργασται» του χειρογράφου. Ο Wilamowitz υποπτεύθηκε παραπέρα παραφθορά, αλλά δεν αποπειράται μετάφραση (Gl.d.Hell. II, 209) και η έννοια δύσκολα μπορεί να είναι άλλη από εκείνη που υπονοείται κανονικά. Για φαλλικές παρελάσεις προς τιμήν του Διονύσου, βλ. Ηρόδοτο, II,48, Nilsson, Gr. Feste, 263 κ.ε.

143) *De Myst.* V, 15, 219.12 Parthey. Βλ. στον Ηράκλειτο, απόσπ. 69.

144) Στο ίδιο, I, 11,40.8 Partney. Στο βαθμό που το «τὰ τοιαῦτα» έχει ένα καθορισμένο προηγούμενο, είναι το «τὰ ἐν τοῖς ιεροῖς θεῶματα καὶ ἀκούσματα».

145) Αυτή η ἀπόφη διατυπώθηκε ισχυρότερα και πειστικότερα από τον Rohde στο *Psyche*, αγγλική μετάφραση 392-4.

146) Έχοντας ασχοληθεί εξαντλητικά με το «λόγο», δε θα προσθέσω στις πολλές σημασίες που προτείνονται γι’ αυτόν εδώ: «λόγος» (Grund, Diels) «νόημα» (Sinn, Kranz), «οίτιο» (Hicks), «ουσία» (E.Weerts), «μέτρο» (Burnet,Gigon, Kirk). Ο Kirk πιστεύει ότι αναφέρεται στην φυχή ως αντιπροσωπευτικό τμῆμα του κοσμικού πυρός, «το οποίο, σε σύγχριση με το άτομο, έχει προφανώς τεράστια ἔκταση» (KR,206). Αλλά το «βαθύν λόγον» έχει θα φαινόταν μια μάλλον εξεζητημένη φράση, για να εκφράσει απλώς «πόσο εκτεταμένο είναι».

147) Απόσπ. 98. Ο Kirk προτείνει μια πιθανή ερμηνεία στο KR, 211.

148) Πρβλ. το «κλέος ἀδέναον θηντῶν» του «οἱ ἄριστοι», στο απόσπασμα 29. Το απόσπασμα 26, επίσης, είναι καλύτερα να μείνει έξω από τη συζήτηση. Το κείμενο είναι εντελώς αβέβαιο (αντιπαράβαλε, π.χ. την εκδοχή του Bywater (απόσπ. 77) με εκείνη των DK) και, όπως και αν διευθετηθεί, αφήνει το νόημα πλήρως ασαφές. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για το απόσπασμα 20, στο οποίο ο Κλήμης κατάλαβε τον Ηράκλειτο ως «κακίζοντα τὴν γένεσιν». Για σύγχρονες ερμηνείες, βλ. Snell, *Hermes* 1926, 369· Gigon, *Unters.zu H.* 121 κ.ε.

149) Παραλείπω τα πρώτα γράμματα ενθαδέοντι, ο χωρισμός και το νόημα των οποίων είναι αρκετά αβέβαια. Δεν μπορούν να επιτρέψουν την έννοια της ανάπτωσης. Δεν εκφράζεται συγχειρημένο υποκείμενο.

150) Macchioro, *Eratlito*. Στη σκέψη του Ηράκλειτο βλέπει στενή σχέση με τα μυστήρια ο A.Delatte επίσης, *Les Conceptions de l'enthousiasme*, 6-21. Ως απόδειξη για τον Ορφισμό στον Ηράκλειτο, ο Macchioro προ-

σθέτει, επίσης, το απόσπασμα 52: «Ο Αιών (Χρόνος) είναι παιδί που παίζει, που μετακινεί πιόνια. Η βασιλεία ενός παιδιού». Ο Αιών, στους χριστιανικούς και νεοπλατωνικούς συγγραφείς, ταυτίζεται με το Διόνυσο, καὶ, στην ορφική ιστορία, ο Τιτάνες που τὸν σκότωσαν τὸν παραπλάνησαν με παιχνιδάκια (συμπεριλαμβανομένων και των αστραγάλων, τους οποίους ο Macchioro λανθασμένα ταυτίζει με τους πεσσούς). Άλλα δεν υπάρχουν προχριστιανικές αναφορές στο Διόνυσο ως Αιώνα, και η ερμηνεία είναι εντελώς αστήριχτη. (Ο Φίλων φαίνεται να θεώρησε πως ο Αιών είναι η Τύχη, που ποίει πεσσούς με τις ανθρώπινες ζωές. Σίγουρα πρέπει να υπάρχει ηχώ αυτού του αποσπάσματος, όσο και του αποσπάσματος 60, στο έργο του *Περί του Βίου Μωσέως* 1,6,IV, 107.9 Cohn: «τύχης γάρ ἀστιθμητότερον οὐδέν ἀνώ καὶ κάτω τὰ ἀνθρώπεια πεπτευούστης»). Γι' αυτό το απόσπασμα, μπορώ μόνο να συμφωνήσω με τον Gigon, ότι είναι ένα από εκείνα «νοοῦντες wir kapitulieren müssen» [μπροστά στα οποία πρέπει να συνθηκολογήσουμε].

151) Οπως είδε ο Φίλων, *Περί αρθροσίας κόσμου*, 21 (77.8 Cohn-Reiter, για το απόσπασμα 3): «θάνατον οὐ τὴν εἰς ἄπαν ἀναίρεσιν ὄνομαζων, ἀλλὰ τὴν εἰς ἔτερον στοιχεῖον μεταβολήν.»

152) Η εξαγνισμένη φυχή διδάσκεται να λέει, όταν συναντά τους φύλακες του ἄλλου κόσμου, «κύκλον δὲ ἐξέπτων βαρυπενθέος ἀργαλέοιο (χρυσή πλάκα από τάφο στους Θουρίους, βλ. Guthrie, *Orph. and Gk. Rel.* 173). Προσθέτει: «Είμαι παιδί της γης και του έναστρου ουρανού, αλλά τη καταγωγή μου είναι ουράνια».

153) Σε ένα απόσπασμα (115) ο Ηράκλειτος λέει ότι η φυχή έχει ένα «λόγος ἐαυτόν αὐξῶν», ένα λόγο που αυξάνει από μόνος του.

154) KR, 209 κ.ε. Η ἀμεσητή απόδειξη συνίσταται χωρίως στη μετρική μήμηση του Ηράκλειτου: «ψυχαὶ ἀρηίφατοι καθαρώτεροι ἢ ἐνὶ νούσοις» (136 μεταξύ των αποσπασμάτων στους DK.). Αυτό μπορεί να συσχετισθεί με τα αποσπάσματα 24 και 25.

155) O. B. Snell έχει μερικές πολύτιμες παρατηρήσεις για τούτο το απόσπασμα στο *Hermes*, 1926, 363 κ.ε. Φαίνεται ότι κατευθύνεται (τουλάχιστον εν μέρει) στην παλιά πεποίθηση, κοινή στον Όμηρο και στην πρώιμη λυρική ποίηση, ότι οι ιδιοσυγχρασίες και οι αποτυχίες, ιδιαιτέρως οι συναισθηματικές εφρήξεις, είναι έργο των θεών. Αν η Ελένη αφήνει τὸν ἄνδρα τῆς για τον Πάρι, δε φταίει η ίδια, επειδή το ξεμαλισμά της ήταν έργο τῆς Αφροδίτης: Ο Ζεύς μπορεί να σπρώξει έναν ἄνδρα να ενεργήσει λαυδασμένα, κάνοντάς τον να θυμώσει ή «παίρνοντας τα λογικά του».

156) Ο Kirk (271) μεταφράζει «σύμμετρη», και νομίζει ότι η λέξη είναι στοιχείο Περιπατητικής προσέγγισης. Άλλα το «σύμμετρη» δεν ταιριάζει με τα συμφράζόμενα, και η έννοια που χρειάζεται δεν είναι Περιπατητική. Πρβλ. μάλλον Σοφοκλής, *Οδύσσους* 84 «ξύμμετρος γάρ ώς κλύειν».

157) Κυριολεκτικά: «στη σκάφη που βαθμιαία στρέφεται μέσα της». Ο μολογώ ότι δεν μπορώ να καταλάβω το «ἐν αὐτῇ»: το μόνο προηγούμενο για την αντωνυμία φαίνεται να είναι η σελήνη.

158) Απόσπ. 99. Ο Kirk (162 κ.ε.) πιστεύει πως είναι πιθανό οι λέξεις «ένεκα τῷ ἄλλω ἀστρων» (που υπάρχουν στον Πλούταρχο, *Περὶ Τύχης*, 98C, αλλά παραλείπονται όταν ο Πλούταρχος παραθέτει πάλι τη ρήση στο *Aqu. et Ign. Comp.* 957A) να παρεμβάλλονται από τον Πλούταρχο.

159) Για κείμενα, βλ. Kirk, 267, και γενικά δες τη μακρά του συζήτηση αυτού του αποσπάσματος, 264-79.

160) Αέτιος II, 17,4, DK, 22A1.1. Δεν είναι ανάγκη να θίξουμε το βασανιστικό ερώτημα, αν ο Διογένης είχε δύκιο να αποδώσει στον Ηράκλειτο μια θεωρία για δύο αναθυμιάσεις, μιας λαμπρής από τη θάλασσα και μιας σκοτεινής από τη γη, που ο Kirk (271 κ.ε.) θεωρεί αριστοτελική θεωρία η οποία αποδόθηκε στον Ηράκλειτο. Μια θεωρία μιας και μόνης αναθυμιάσης θα ήταν σίγουρα επαρκής για το σύστημα του, και φαίνεται πιθανότερη. Θα ήταν βέβαια σκοτεινή και υγρή, ή λαμπερή, ξερή και πύρινη, σύμφωνα με το νόμο της σταθερής αλλαγής, και θα συμμετείχε στο «δρόμο πάνω και κάτω». Αυτό δε σημαίνει ότι η περιγραφή του Αέτιου («τῆς ἀπὸ γῆς ἀναθυμιάσεως») είναι εσφαλμένη: μπορεί κάλλιστα να είναι γενική. Ο ήλιος αντλεί μια αναθυμιάση από τη γη, είτε αυτή προέρχεται από τη στεριά είτε από τη θάλασσα. Ο Kirk φαίνεται να προχωρεί πολύ, όταν λέει (σε KR, 204, σημ.): «Η ερμηνεία για τη νύχτα και την ημέρα (όπως για το χειμώνα και το καλοκαίρι), πως οφείλονται στην εναλλακτική επικράτηση της σκοτεινής και λαμπρής αναθυμιάσης... είναι παράδοξη: ο Ηράκλειτος ήζερε, όπως καθένας, ότι η μέρα οφείλεται στον ήλιο.» Εφόσον ο ίδιος ο ήλιος αποτελείται από «τη λαμπρή αναθυμιάση που πιάνει φωτιά», δεν είναι ασυνεπής, όταν αποδίδει την ημέρα τόσο στον ήλιο όσο και στη λαμπρή αναθυμιάση. Και, ανεξάρτητα από το αν το είπε ο Ηράκλειτος, είναι τουλάχιστο λογικό, ότι το σφήνικό της φωτιάς του ήλιου, που παράγει τη νύχτα, θα πρέπει να οφείλεται στη νύχτη της σκοτεινής (χρύσας, υγρής) αναθυμιάσης.

161) Ενισχύεται από αυτό που ειπώθηκε για τον χεραυνό, την αστραπή και τους «πρηστήρες» στον Αέτιο, III, 3, 9, DK, A14, που, ωστόσο, είναι ελάχιστα πιο ικανοποιητικό.

162) Συνιντέκαι στη συνθηματική δοξογραφική μορφή σε Θεοδώρητο, IV, 22 «Ἡράκλειτος δὲ ποδιαῖν» (Kirk, 280).

163) Απόπειρες ερμηνειών καταγράφονται από τον Kirk, 281 κ.ε.

164) Ἡ «ανανεώνονται συνεχώς». Ο J.D. Meewaldt στο *Mnemos*, 1951, 53-4 πρότεινε «νεαράι» αντί για «νοεράι», πράγμα που ταιριάζει εξαιρετικά.

165) Αν ο Ηράκλειτος έγραψε πράγματι «οὐκ ἀν ἐμβαίνεις», ή «οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι» (όπως το αποδίδει ο Αριστοτέλης) είναι ερώτημα χωρίς σημασία, στο οποίο δεν μπορούμε να απαντήσουμε. Πρέπει να παραδεχθούμε ότι, καμιά από τις αρχοίες πηγές μας δεν είχε το πάθος της φραστικής ακριβολογίας, που κατέχει τον σύγχρονο μελετητή. Τουλάχιστον ο Βλαστός έδειξε ότι η δυνητική μορφή που παραβάτει ο Πλάτων, ήταν τελείως δυνατή για τον Ηράκλειτο (AJP, 1955, 338 κ.ε.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

DIELS, H. και KRANZ, W. *Die Fragmente der Vorsokratiker* (Ελληνικά και Γερμανικά). 6η έκδ. 3 τόμοι. Βερολίνο, 1951-2.

BURCKHARDT, G. *Heraklit*. Ζυρίχη 1922.

BUSSE, A. "Der Wortsinn von λόγος bei Heraklit", *Rheinisches Museum*, 1926, 203-14.

BYWATER, J. *Heracliti Ephesii Reliquiae*. Οξφόρδη, 1877.

DEICHGRÄBER, K. "Bemerkungen zu Diogenes" Bericht über Herakleitos, *Philologus*, 93 (1938-39), 12-30.

DIELS, H. *Herakleitos von Ephesos*, 2η έκδ. Βερολίνο, 1909.

FRÄNKEL, H. "A Thought-pattern in Heraclitus", *AJP*, 1938, 309-37.

GIGON, O. *Untersuchungen zu Heraklit*. Λειψία, 1935.

GOMPERZ, H. "Heraklitus of Ephesus", *Philosophical Studies*. Βοστώνη, 1953.

GRÉGOIRE, F. "Héraklite et les cultes enthousiastes" *Revue néoscolastique de philosophie*, 1935, 43-64.

HÖLSCHER, U. "Der Logos bei Herakleitos", *Festschrift Reinhardt*, Μύνστερ/Κολωνία, 1952, 69-81.

KERSCHENSTEINER, J. "Der Bericht des Theophrastos über Herakleitos", *Hermes*, 1955, 385-411.

KIRK, G.S. "Natural Change in Herakleitus", *Mind*, 1951, 35-42.

KIRK, G.S. *Heraclitus: the Cosmic Fragments*, Καΐμπριτζ, 1954.

KIRK, G.S. "Men and Opposites in Heraclitus", *Museum Helveticum*, 1957, 155-63.

KIRK, G.S. "Ecpyrosis in Heraclitus: some comments", *Phronesis*, 1959, 73-6.

KRANZ, W. "Παλίντροπος αρμονίη", *Philologus*, 1958, 250-4.

MACCHIORO, V. *Eraclito: nuovi studii sull' Orfismo*. Μπάρι, 1922.

MARCOVICH, M. "Note on Heraklitus" *CP*, 1959, 259.

- MARCOVICH, M. "On Heraklitus fr. 66 DK" (ανακοίνωση στο 3ο Διεθνές Συνέδριο Κλασικών Σπουδών). Mérida (Βενεζουέλα).
- MERLAN, P. "Ambiguity in Heraklitus", *Proceedings of the XIth International Congress of Philosophy*, τ. XII, Βρυξέλες, 1953. 56-60.
- MINAR, E.L. "The Logos of Heraklitus", *CP*, 1939, 323-41.
- RAMNOUX, C. *Vocabulaire et structures de pensée archaïque chez Héralkite*. Παρίσι, 1959.
- REINHARDT, K. "Herakleitos' Lehre vom Feuer", *Hermes*, 1942, 1-27.
- RIVIER, A. "L'Homme et l'expérience humaine dans les fragments d'Héralkite", *Museum Helveticum*, 1956, 144-64.
- SNELL, B. "Die Sprache Heraklits", *Hermes*, 1926, 353-81.
- VLASTOS, G. "On Heraklitus", *AJP*, 1955, 337-68.
- VLASTOS, G. Review of Kirk's *Heraklitus: the Cosmic Fragments*, στο *AJP*, 1955, 310-13.
- WALZER, R. *Eraclito, raccolta dei frammenti e traduzione italiana*. Φλωρεντία, 1939.
- WIKANDER, S. "Heraklit und Iran (résumé) Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne", Colloque de Strasbourg, Παρίσι, 1960, 57-9.
- ZOUMPOS, A.N. *Herakleitos von Ephesos als Staatsmann und Gesetzgeber*. Αθήνα, 1956.

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Αισθητική του βίου

Ο λόγος του Ηράκλειτου, παρόλο το σύντομο και αποσπασματικό της διάσωσής του, επιβάλλει την αυτόματη αποδοχή της φιλοσοφικότητάς του, επειδή πληροί δύο, τουλάχιστον, βασικές προϋποθέσεις: την έφεση της τελεσίδυνης γνώσης και τη μοναδικότητα της ανάπτυξής του. Ο ίδιος δήλωσε: «οὐ δεῖ (ώς) παῖδας τοκεώνων» (74), και αποποιήθηκε, απαρνήθηκε δηλαδή, κάθε χληρονομημένη γνώση ξένης εμπειρίας, κάθε εύκολο δάνειο από την παραχαταθήκη της κατακτημένης σοφίας. Ένιωσε, μάλλον, πως οι κατωτήσεις δε δανείζονται.

Με αφοπλιστική και δυσεύρετη, πράγματι, περιεκτικότητα στο στοχασμό, και στιβαρή, ανυποχώρητη έκφραση, ο Ηράκλειτος διαβεβαίωνε ότι το ήθος, η συνισταμένη δηλαδή της σκέψης, των συναισθημάτων και της συμπεριφοράς, είναι για τον ἄνθρωπο «δαιμων» (119): ένα καταλυτικό ρεύμα, που παρασύρει και κατευθύνει απαρέγκλιτα, μοναδικά, τις όλως ιδιαίτερες ανθρώπινες υποστάσεις στη δια-

δρομή τους στη ζωή. Υπονοείται μάλιστα, όπως φαίνεται, ένας δάιμων προστάτης, που κληρώνεται ή όχι στον άνθρωπο, που, άπαξ και κληρωθεί με τη γέννα, με την πρώτη σύσταση δηλαδή, συνοδεύει και προστατεύει μυστικά, αφανώς το ταίρι του, σε ό,τι λέει και πράττει.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, μπορούμε, από τη σκέψη του που σώθηκε, να σκιαγραφήσουμε συμπυκνωμένα το ήθος του Ηράκλειτου; Να διαγνώσουμε ίσως το σκληρό πυρήνα, που εγκυμονούσε και γέννησε τον ηρωαλείτειο στοχασμό; Μπορούμε στις δαιδαλώδεις, και κάποτε, φαινομενικά τουλάχιστον, αντιφατικές αποφάνσεις, να συλλάβουμε ένα ενιαίο, ιδιότυπο το δίχως άλλο, κρυφό «ηθικό» υπόστρωμα, ένα συνεκτικό ηθικό ανάστημα, ένα προσωποπαγές ήθος; Μπορούμε, εν ολίγοις, να πλησιάσουμε το φιλόσοφο, και να καταγράψουμε -εφόσον υπάρχει- κάποια κλίμακα αξιών, που θα μας επιτρέψει, ίσως, να δεχθούμε ή να απορρίψουμε, αλλά, σε κάθε περίπτωση, να εξοικειωθούμε με το ηρωαλείτειο πρότυπο;

Στο εγχείρημα αυτό, ποιοι θα μπορούσαν να είναι οι αρμοί συγκρότησης του ήθους; Με ποια στιβάνδα του τελευταίου θα ξεκινήσουμε; Πρέπει μάλλον, διαισθητικά στην αρχή, και αποβλέποντας στην ίδια τη διαισθηση του φιλόσοφου, να φηλαρίσουμε και να διαγνώσουμε την ηρωαλείτεια στοχαστική εμμονή, που επέτρεψε στον Ηράκλειτο να ζήσει και να αρθρώσει τις ιδέες που διατύπωσε.

Υπάρχει, κατά τη γνώμη μου, μια ορισμένη αισθητική του βίου, η οποία τροφοδοτεί συγκεκριμένα αξιωματικά προτάγματα, αισθητική που υποβάλλεται και προφαίνεται, α-

χόμα κι όταν τα προτάγματα αυτά δε φαίνεται να την υπονοούν. Αν έχω δίκιο σε αυτό, πρέπει να είναι εφικτό να αναδιαρθρώσουμε τα αποσπάσματα, και να παράσχουμε μια καινοφανή διάταξη, που θα εξηγείται αυτόκλητα, και θα εξηγεί την επιλογή μας του οδηγητικού μίτου της συγκεκριμένης αισθητικής.

Κιόλας, όμως, από μόνη την αναφορά σε μια αισθητική αρχή, μπορούμε να αναρωτηθούμε για την κλίση που έπαιρνε η αξιολόγηση του βίου στον Ηράκλειτο. Εδώ ομολογώ την υπόνοια, που βαθμηδόν γίνεται βεβαιότητα, ότι ήταν προσηλωμένος σε μια δυναμική εκδοχή της ζωής, που την τροφοδοτούσε μια αισιόδοξη προοπτική για τη βελτιστοποίηση του αιθρώπινου προσώπου.

Πιο συγκεκριμένα, στην προοπτική αναβιβασμού του ήθους, επίρρωσης της (επι)θετικής στάσης του ανθρώπου, προωθητικός μοχλός γίνεται η γνώση, η οποία διασφαλίζει την αξιοπρέπεια, και υπηρετεί την αγωνιστική παρουσία του ανθρώπου στον κόσμο. Παρόλες τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο Ηράκλειτος, σχετικά με το επισφαλές της γνωστικής ανάπτυξης, την ολισθηρότητα της έπαρσης για τις προσωπικές απόφεις, θεωρεί τη γνωστική προφάνεια κατοχυρωμένη, και για τούτο έχουμε την ομολογία του, στο πρώτο απόσπασμα: «...δοκίων έγω διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἔκαστον καὶ φράζων ὅχως ἔχει».

Η ορθή σκέψη, μάλιστα, η σωφροσύνη δηλαδή, ο στοχασμός που βρίσκει στόχο στα πράγματα, και τα ακολουθεί πιστά στη διάταξη και την τροπή τους, αξιολογείται ως η «μεγίστη αρετή» (112). Η γνωστική ευστοχία συμπορεύε-

ται με την ηθική αποτελεσματικότητα, με το ενισχυμένο αυτοσυναίσθημα, με τη δυναμική ευδοξίμηση της πράξης. Η λυτρωτική απόληξη της γνωστικής προσπάθειας, η σοφία, αναδύεται ως υπόσχεση αλήθειας, και ζυγίζεται με την τόλμη με την οποία το γνωστικό υποκείμενο «λέγει τὰ ἀληθῆ», «φράζων ὥκως ἔχει» (1), και, ως υποκείμενο της πράξης, ενεργεί σύμφωνα με τη φύση (112): εκείνη που, όπως είπαμε, στήριξε την αναφορά του στα πράγματα: «καὶ τὰ φύσιν διαιρέων ἔκαστον» (1).

Βεβαίως, η φύση «κρύπτεσθαι φιλεῖ» (123), δεν προδίδεται εύκολα, δεν αποκαλύπτει δωρεάν την κρυφή της αρμονία (54), τους αρμούς της πραγματικότητάς της.* Η πρόσβαση στην αλήθεια της είναι δυσχερής, δυσεύρετη, όσο είναι δυσδιάκριτο το μονοπάτι που οδηγεί στο βυθό της φυχῆς: «φυχῆς πείρατα ἵων οὐκ ἄν ἔξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπρεψόμενος ὁδόν» (45). Παρόλα αυτά, ο φιλόσοφος φάχνει στον εαυτό του: «ἔδιξησάμην ἐμεωτόν» (101), και, σα να γυρεύει χρυσάφι, σκάβει πολύ για λίγο θησαυρό: «...γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον» (22). Έτοι αρχίζει και προχωρεί η φιλοσοφική αποδημία, που είναι ταυτόχρονα νόστος, πίσω στην πρώτη σύσταση, και εξαντλείται στο ταξίδι της αναζήτησης, της αδιάκοπης έρευνας, που δικαιώνεται, αρχιβώς, στην περιπέτεια που κρατά μια ζωή. Η εναλλακτική προοπτική αντικατοπτρίζει τον εκφυλισμό και τον αφανισμό: «Καὶ ὁ κυκεὼν διίσταται [μή] κινούμε-

* Όπως ο «ἄναξ» του μαντείου των Δελφών, «οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει» (93).

νος» (125).

Με τούτη τη σκληρή προϋπόθεση, ο Ηράκλειτος, προχλητικός στη γενναιοδωρία του, είναι έτοιμος να κατακυρώσει τη σωφροσύνη σε όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, στο βαθμό που προτίθενται να δοκιμαστούν στην κονίστρα της βυθομέτρησης της φυχῆς και της φύσης: «ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωυτοὺς καὶ σωφρονεῖν» (116). Κι αυτό γιατί σκέψη διαθέτουν όλοι: «ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονέειν» (113).

Το δίχως άλλο, η αμάθεια μειονεκτεί, και, τίδη, ο συνετός τουλάχιστον την κρύβει (95). Οι φιλόσοφοι πρέπει να γνωρίζουν πολλά (35), και χυρίως όσα μπορεί κανείς να δει, να ακούσει και να μάθει (55). Αυτά προτιμά ο Ηράκλειτος, τη γνώση που μπορεί να κατακτήσει μόνος. Οι αισθήσεις πριμοδοτούνται, καταξιώνονται και γίνονται προθάλαμος, πρόναος στο ιερό της αλήθειας. Κάποιο προβάδισμα, μάλιστα, που δίνει στην όραση, σε σχέση με την ακοή, τονίζει την προτεραιότητα που, με προϋποθέσεις αναντίρρητα, δίνει στην εμπειρία (101α).

Πράγματι, όμως, η διασφάλιση της εμπειρίας δεν αρκεί. Βάρβαρες, ανεπεξέργαστες φυχές την τορπιλίζουν και τη συκοφαντούν, δηλητηριάζουν βλέμμα και όκουσμα (107). Η πολυμάθεια, εξάλλου, δε συνοδεύεται αναγκαστικά από ισόποση σύνεση (40). Δεν έχει, απαραίτητα, το ανάλογό της σε περίσκεψη και ορθοφροσύνη. Δεν εξασφαλίζει δηλαδή τη φιλοσοφικότητα και τη σύνολη σύλληψη του πραγματικού (57). Άλλωστε, εκτός αυτού, οι άνθρωποι «έξηπάτηνται πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν» (56). Νομίζουν

πως καταλαβαίνουν αυτό που βλέπουν, ενώ βλέπουν μόνο αυτό που καταλαβαίνουν: «(περὶ μεγέθους ἡλίου) εὗρος ποδὸς ἀνθρωπείου» (3). Γι' αυτό στέκει επιφυλακτικός απέναντι στην περιγραφική - επιφανειακή πολυμάθεια της ποίησης (Ομηρος [42,56,104], Αρχιλοχος [42], Ησίοδος [40,57]) ή τη «στείρα» πολυγνωσία της φιλοσοφίας (Πυθαγόρας, Εενοφάνης, Εκαταίος [40]).

Ο Ηρόκλειτος, όμως, δεν αρκείται στη διαπίστωση του ασύμβατου, του ατελέσφορου, στη γνωστική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο. Η αλήθεια περιβάλλεται την αίγλη και την ισχύ του ιερού, ενώ το φεύδος και η γνωστική ανακρίβεια είναι ανοσιογρήματα, για τα οποία εκδίδει την καταδίκη και προφητεύει την τιμωρία τους: «καὶ μέντοι καὶ Δίκη καταλήφεται φευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας» (28, βλ. επίσης απόσπ. 66). Το αξιολογικό πρόταγμα της γνώσης, και η συνακόλουθη αναγωγή της σε ρυθμιστή του ήθους, ενισχύεται με την προβολή και την επιβράβευση εκείνου που γνωρίζει και διαφυλάσσει όσες γνώσεις αποκαλύπτουν τη ζωτική τους σημασία: «Δοκέοντα ὁ δοκιμώτας γινώσκει, φυλάσσει·» (28). Μάλιστα, η κατακύρωση της «γνώμης» στο θεϊκό ήθος, και το υπόρρητο προσδοκώμενο της επέκτασής της στο ανθρώπινο, επικυρώνει την εμμονή του στη σπουδαιότητα της γνωστικότητας: «Ἡθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει» (78, 32).

Εχέγγυο της γνωστικής επάρχειας, η οποία νομιμοποιεί τη φιλοσοφική παρουσία, και την καθιστά διαρκώς αναγνωρίσιμη, είναι η διάγνωση και κατάφαση στο στοιχείο

που υπονομεύει την ύπαρξη του φιλοσόφου, όπως απειλεί ακατάσχετα μορφή και ουσία του κόσμου. Η απόφαση για το επιχρεμάμενο του κοσμικού αναπτύγματος, για το ρευστό δηλαδή της κατάστασης του φαίνεσθαι, που παραπέμπει στο επισφαλές της υπόστασης του είναι, διανοίγει τον ορίζοντα της επί του προκειμένου ανακάλυψης, της επιμέρους γνώσης, που εξαντλείται μαζί με την υπόσταση του φιλοσόφου και κρατάει όσο αυτή.

Στο φως αυτής της ξάγρυπνης φιλοσοφικής πρόθεσης, του άγρυπνου ερευνητικού βλέμματος, ερμηνεύονται τα αποσπάσματα 6 («ὁ ἥλιος νέος ἐφ' ἡμέρῃ ἐστίν»), 12 («ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἔτερα καὶ ἔτερα ὕδατα ἐπιτρέπει»), 49α («ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἰμεν») 91 («Ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δίς τῷ αὐτῷ») και 48 («τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος»). Η ηρωαλείτεια γνωσιοθεωρητική οχύρωση, που εγκυμονεί την αναμονή της αλλοίωσης, και επιτρέπει τη διάγνωση της διαφοράς μέσα στο ίδιο, είναι φιλοσοφικό επίτευγμα ολκής, που υπηρετεί την επιστημονικότητα της φιλοσοφίας, κατοχυρώνει και ισχυροποιεί τη θέση της στην έρευνα του πραγματικού, και της επιφυλάσσει προνομιακή αποστολή στην αναζήτηση της αλήθειας.

Η γνώση ρίχνει αχτίδες ζωής στα σκιερά μονοπάτια του θανάτου, στα οποία βαδίζουμε όταν δεν κοιμόμαστε: «Θάνατός ἔστιν ὁκόσα ἐγερθέντες ὄρέομεν» (21). Εύπνιος ο ἀνθρωπός μοιάζει με κοιμισμένο, «ἐγρηγορώς ἀπτεται εὔδοντος» (26), όταν ξεχνά αυτά που κάνει: «λανθάνει ὁκόσα

έγερθέντες ποιούσιν» (1). Το τίμημα είναι η λήθη του κοινού τόπου, που συνέχει τις διαδρομές των όντων (30), η ασυνείδητη οίηση της ιδιωτικότητας (αποσπάσματα 2 και 89), της ανεξαρτησίας από την κοινή μοίρα, που απολήγει σε στοχαστικό και ηθικό αυτισμό, σε αποσυρμένο ύπνο και στην απομάκρυνση από την αλήθεια: «τοῖς ἐγρηγορόσιν ἔνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοινωμένων ἔκαστον εἰς ἕδιον ἀποτρέφεσθαι» (89). γι' αυτό: «οὐδὲ ὡσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν» (73).

Η σοφία αντικατοπτρίζεται στην εξής ομολογία: «...ἔν πάντα εἶναι» (50). Ο Ηράκλειτος συνόψισε την πολλαπλότητα των εκφράσεων του όντος, την αντιφατικότητα και το συγχρουσιακό των μορφών του, και είδε στα πάντα την ενότητα, το αδιαίρετο και αδιάσπαστο της συνέχειας, που επιβάλλει η μοναδικότητα. Η ενότητα γίνεται αρχή που νομιμοποιεί όλες τις εκφάνσεις της ύπαρξης, που τις ανάγει στην περιεκτικότερη δυνατή κατηγορία, την κατηγορία του «Ενός»: «συνάφιες ὅλα καὶ οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνάθιδον διαίδον, καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἔξ ενός πάντα» (10). Αυτό εξηγούν τα αινιγματικά αποσπάσματα 59 («γναφείω ὁδὸς εὐθεῖα καὶ σκολιή, μία ἐστὶ καὶ ἡ αὐτή») και 60 («οδὸς ἄνω κάτω μία καὶ αὐτή»), καθώς και το υπόρρητο νόημα του αποσπάσματος 58: «καὶ ἀγαθὸν καὶ κακὸν [ἐν ἐστιν]».

Η ιδέα της ενιοίας συγχρότησης του πραγματικού, με όλη τη στιβαρή της πραφόνεια και την ευρύτητα του εκτοπίσματός της, είναι βεβαίως αποκύνημα, απόληξη της ηρακλείτειας συλλογιστικής, την οποία ο Ηράκλειτος προβάλ-

λει στο κοσμικό ανάπτυγμα, το οποίο, έτσι, πραγματώνει τις «εντολές» ενός Λόγου που ενυπάρχει σ' αυτό, και δικαιολογεί τις εκφράσεις του. Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα, της υφηλής επιστασίας ενός αμετάκλητου Λόγου, εγκυμονεί και επιβάλλει την πιστή του παρακολούθηση και την κατάφαση στα μορφώματα που νομιμοποιεί. Αυτή, άλλωστε, είναι η μόνη σοφή στάση, το ένα σοφό: «Εἶναι γὰρ ἐν τῷ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, διέτη ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων» (41). Να ξέρεις, δηλαδή, τη λογική που υπάρχει πίσω από την ακαταγώνιστη τροπή των πραγμάτων, που συμπλέκονται αδιάρρητα στην κατεύθυνση της εκπλήρωσης του Λόγου.

Αυτό, άλλωστε, κάνει τη διαφορά ανάμεσα στο φιλόσοφο και τους ανυποψίαστους - τους περισσότερους δηλαδή - που τους ξενίζει η ροή της ζωής, που δεν αναγνωρίζουν τα χνάρια του Λόγου, τη σφραγίδα του στα πράγματα, παρόλο που τον βρίσκουν διαρκώς μπροστά τους: «Ωι μάλιστα διηνεκῶς διμιλοῦσι λόγω, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἵς καθ' ήμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται» (72). Για την κακοδαιμονία αυτή, για την ανεπάρκεια και το ατελέσφορο, τελικά, της συμβολής του ατομικού συλλογίζεσθαι με τον καθολικό ή θείο Λόγο, του ίδιου, δηλαδή, με τον εαυτό του έξω από τον εαυτό του, ευθύνονται η δυσπιστία και η δειλία: «Ἄλλὰ τῶν μὲν θείων τὰ πολλὰ ἀπιστίη διαφυγγάνει μὴ γιγνώσκεσθαι» (86) - «Βλαξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπιτοῆσθαι φιλεῖ» (87). Οι άνθρωποι δύσκολα παραδέχονται αυτό που δεν αντέχουν.

Ο Ηράκλειτος, στην κατεύθυνση της επιβίωσης και της Ι-

σχυροποίησης του ανθρώπινου στοιχείου, δε βλέπει άλλο δρόμο από την εξουκείωση και τη θεληματική αγκίστρωση στην κοινή υπαρκτική συνθήρη, που συντηρεί, για τον άνθρωπο, ο πάγκοινος θείος νόμος: «Διὸ δεῖ ἐπεσθαι τῷ ξυνῷ» (2) - «ξὺν νόῳ λέγοντας ἴσχυρίζεσθαι χρῆ τῷ ξυνῷ πάντων...» (114). Κι αυτό γιατί, κάθε ανθρώπινο νομοθέτημα, κάθε εγχείρημα που στηρίζει η ανθρώπινη εφευρετικότητα, έχει τη δυναμική και την απήχηση που επιτρέπει ο θείος νόμος (64), του οποίου, ούτως ή άλλως, η ανθρώπινη προσπάθεια υπολείπεται, εκ των πραγμάτων, σε διάρκεια και ισχύ: «Τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι οὐ πὸ ἐνὸς τοῦ θείου· χρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὄχοσον ἐθέλει καὶ ἔξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται» (114). Το ίδιο αίσθημα, νομίζω, θέλει να υποβάλλει το απόσπασμα 16: «τὸ μὴ δῦνόν ποτε πῶς ἂν τις λάθοι;». Ο Λόγος υπάρχει πάντα [«τοῦ λόγου ἔόντος ἀεί» (1)] και είναι κοινός [«τοῦ λόγου ἔόντος ξυνοῦ» (2)].

Κοινός, πρέπει να ξέρουμε, είναι και ο πόλεμος. Η διαρκής εντολή του Λόγου, για την κοινή πορεία των πραγμάτων στο γνωστό κόσμο (30), επιτάσσει την ανάγκη της σύγκρουσης, που χρίζεται, κιόλας, με το αἰξίωμα της Δικαιοσύνης, ενδύεται το μανδύα της, και προσκτάται την αξιοπιστία της: «εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἔόντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν (8) καὶ χρεών» (80). Τα αποτελέσματα της παντοχρατορίας του πολέμου και της μοιραίας, της ανυποχώρητης, της ανηλεούς σύγκρουσης είναι συγκεκριμένα: «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἔστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε

τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλεύθερους.» (53). Το Δίκαιο εξαντλείται στη φορά των πραγμάτων, και ο τόπος του περιορίζεται στο πεδίο των συγχρούσεων. Νίκη και ήττα είναι νόμιμες. Η Δικαιοσύνη μοιάζει να στέκει στο πλευρό του νικητή, ενώ η Ανάγκη συνθλίβει, λες, τον ηττημένο.

Η απόφαση, που ενυπάρχει σε τούτη τη θεωρία, και η κατάφαση που τη στηρίζει, βρίσκουν την απόλυτη έχφρασή τους στο απόσπασμα 8: «Τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἀρμονίαν...». Πρόκειται βέβαια, καταρχήν, για την αφανή αρμονία, την οποία ο Ήράκλειτος προσδοκά να αναβιβάσει και να επιβάλλει στο επίπεδο του φαίνεσθαι, όπου, επειδή ο άνθρωπος είναι απρόθυμος να εξοικειωθεί με τις αντιξοότητες (106) και το άδικο (23, 102), δυσκολεύεται να αναγνωρίσει αρμονία στην κινδυνώδη σύγκρουση και την αντίφαση: «Ἄρμονίη ἀφανῆς φανερῆς κρείττων». (54)

Η αντίφαση, όμως, γενέθλιο τόπο της έχει τη γλώσσα, και το παράδοξο εξαντλείται σ' αυτή. Κατά τα άλλα, δικαιώνεται πλήρως και υφίσταται, εκφρασμένη ή όχι, στη συναρμογή και τη συνύπαρξη αντίρροπων τάσεων, που συνέχουν και συναποτελούν αδιαίρετα την υπόσταση του πράγματος, το οποίο, άσχετα από τη γλωσσική του επένδυση, βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τον εαυτό του: «Οὐ ξυνιάσιν ὅκως διαφερόμενον ἐωτῷ διολογέει· παλίντροπος ἀρμονίη ὅκωσπερ τόξου (48) καὶ λύρης.» (51) Την αρχή αυτή ενισχύουν τα εξής αποσπάσματα: 61 («Θάλασσα ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μιαρώτατον...»), 62 («Ἄθανα-

τοι θυητοί, θυητοὶ ἀθάνατοι...»), 65 («Τὸ πῦρ χρησμοσύνη καὶ κόρος.»), 67 («Ο θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη...»), 88 («Ταυτό τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκός...»), 103 («Ἐννὸν γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας.»), 111 («Νοῦσος ὑγιείην ἐποίησεν ἡδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπαυσιν.»), 126 («Τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμὸν φύχεται, ὑγρὸν αὐάίνεται, καρφαλέον νοτίζεται.»).

Κάποτε όμως ο φιλόσοφος, με πικρή ειρωνεία, αποκαλύπτει τη θλίψη, που, στο βάθος, τον τρέφει διαρκώς: «Ωσπερ σάρμα εἰκῇ κεχυμένον ὁ κάλλιστος κόσμος» (124). Η συγκρατημένη απόγνωση για την αδιαφορία, με την οποία η τύχη «τακτοποιεί» τον κόσμο, βρίσκει την έκφρασή της στην, ίσως, εφιαλτική εικόνα ενός παιδιού, που παίζει αμέριμνα και ανυποφίαστα με τις ζωές των ανθρώπων: «Αἱών παιᾶς ἔστι παιζών, πεσσεύων παιδὸς ἡ βασιλήν» (52). Ρητά, βεβαίως, δεν εκφράζεται άσχημο προσίσθημα, αλλά το απροσχεδίαστο, το απροσχημάτιστο και, τελικά, το αστόχαστο της παρέμβασης της τύχης, εμπνέει ανησυχία περισσότερο, κι όχι σιγουριά. Γι' αυτό, όσα σκέφτεται ο ἀνθρωπός για τη ζωή, την τύχη, το μέλλον του, στα μάτια του μεγάλου παιδιού, του Χρόνου, μοιάζουν παιδικά παιχνίδια (70). Κι όταν ο ἀνθρωπός αγνοεί αυτή τη δύσκολη αλήθεια, είναι «νήπιος», και, μπροστά στο θεό, μοιάζει με το παιδί μπροστά στον ἀνδρα: «Ἀνὴρ νήπιος ἥκουσε πρὸς δαιμονὸς ὄκωσπερ παιᾶς πρὸς ἀνδρός» (79). Μα κι ο σοφότατος, ο περισσότερο υποφιασμένος, μπροστά στο θεό θυμίζει πίθηκο (83), όπως κι από τους πιθήκους ο ομορφότερος, δεν μπορεί να συγχριθεί με τον ἀνθρωπό (82).

Όπως η Σίβυλλα του αποσπάσματος 92, ο Ηράκλειτος, «μαινομένω στόματι», μιλεί «αγέλαστα καὶ ακαλώπιστα καὶ αμύριστα», και προφητεύει για χίλια χρόνια μετά, μια για πάντα δηλαδή, όπως υπαγορεύει ο θεός. Ένα με τα πράγματα ο λόγος, δε διστάζει στιγμή: «Γενόμενοι ζώειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, μᾶλλον δὲ ἀναπάνεσθαι, καὶ παιδίας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι» (20). Και, σκληρότερα ακόμα: «Νέκυες κοπρίων ἐξβλητότεροι» (96).

Ο θάνατος, όμως, έχει κι ἄλλη όφη για το φιλόσοφο από την Εφεσο: «Μόροι μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσι» (25). Οι νεκροί του πολέμου, για παράδειγμα, εκτός από τον κλήρο του θανάτου, παίρνουν μαζί τους τον καλό λόγο και τις τιμές των ζωντανών, αλλά και των θεών, όπως βεβαιώνει ο Ηράκλειτος: «Ἄρηιφάτους θεοὶ τιμῶσι καὶ ἀνθρωποί» (24). Γι' αυτό οργίζεται μ' εκείνους που κάνουν τους ήρωες αγάλματα και είδωλα, που τα λατρεύουν φλύαρα, δείχνοντας, έτσι, πως δε γνωρίζουν την αξία τους, που απηχεί στην αιωνιότητα: «οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδὲ ἥρωας οἵτινές εἰσι» (5). Το ηρακλείτειο ιδεώδες συνοψίζοταν στο «χλέος ἀέναον θυητῶν». Πρόκειται για το ιδανικό των αρίστων, που δεν το ανταλλάσσουν με τίποτα, και το εξαγοράζουν με τα πάντα (29).

Άριστοι δεν υπάρχουν πολλοί (104). Είναι μάλιστα τόσο λίγοι, ώστε ένας κάνει για χιλιάδες: «Εἰς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ἦ» (49). [Βλ. τα παραδείγματα του Βία και του Ερμόδωρου, στα αποσπάσματα 39 και 121. Η παρατήρηση για τον ήλιο, στο απόσπασμα 99, ίσως, αλληγορικά, υπονοεί και το αναντικατάστατο του ἄριστου: «Εἰ μὴ ἥλιος

ήν, ἔνεκα τῶν ἄλλων ἀστρων εὐφρόνη ἄν ήν.»] Η σοφία, εξάλλου, προβάλλει μοναδική και σπάνια, ανεξάρτητη από τα πάντα: «σοφόν ἐστι πάντων χεχωρισμένον» (108), και αγγίζει το θείο: «ἐν τὸ σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἔθέλει καὶ ἔθέλει Ζηνὸς ὄνομα» (32). Γι' αυτό, η σκέψη και η απόφαση του ενός μπορεί να αποκτήσει την ισχύ νόμου: «Νόμος καὶ βουλῇ πείθεσθαι ἐνός» (33).

Ο Ηράκλειτος, βέβαια, δεν παραβλέπει τον κίνδυνο της έπαρσης, που, σαν επιληφία (46), ελλοχεύει απειλητική, και καταστροφικότερη από πυρκαϊγιά: «ὕβριν χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν» (43). Οι «υβριστές» δε θα ξεφύγουν από τις Ερινύες, αφού, σίγουρα, δεν έχουν μεγαλύτερη δύναμη από τον ήλιο: «Ἡλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ερινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἔξευρήσουσιν» (94). Ο φιλόσοφος εδώ παίρνει τα μέτρα του, και, όταν διατυπώνει τη σπουδαιότερη θεωρία του, αποδίδει τα εύσημα στο Λόγο: «οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας...» (50).

Στο αυστηρά περίφρακτο ηρακλείτειο ήθος, όμως, αναρωτιέται κανείς αν υπάρχει χώρος για την έννοια της ευδαιμονίας. Η ευτυχία δε φαίνεται να βρίσκεται στις σωματικές απολαύσεις. (4) Σίγουρα όχι σ' εκείνες που αρέσουν στους «πολλούς» (2,17) και τους αποκτηγώνουν (29,13,37). Όσο κι αν είναι δύσκολο να παλέψεις με την επιθυμία, που πληρώνει με την φυχή σου το αντικείμενο του πόθου, (85) δεν είναι το καλύτερο για τους ανθρώπους να αποκτούν ό,τι επιθυμούν (110). Της φυχῆς η τέρψη ισοδυναμεί με το θάνατό της, που έρχεται όσο υγραίνεται: «φυχῆσι τέρψις ἢ

θάνατος ὑγρῆσι γενέσθαι» (77, βλ. και 117). Άλλωστε ο Άδης είναι ίδιος με το Διόνυσο: «ώντὸς δὲ ('Αΐδης) καὶ Διόνυσος, ὅτεῳ μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν.» (15)

Η καλύτερη και πιο σοφή φυχή, όμως, είναι ξηρή (118), και, το σπουδαιότερο, υπάρχει στην φυχή ένα μέτρο που αυξάνεται αυτόνομα: «φυχῆς ἐστι λόγος ἑαυτὸν αὔξων» (115), που δίνει ελπίδα για ανάπτυξη και πρόοδο. Και η ηρακλείτια αισθητική αγκιστρώνει το βίο στην ελπίδα: «Ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἔξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἐὸν καὶ ἀπορον» (18).

Στην περίπτωση του Ηράκλειτου, ζωή και φιλοσοφία συμπλέκονται αδιάρρητα, και τροφοδοτούν η μια την άλλη, σε σχέση αμοιβαίας κατάφασης, και προνομιακής επίρρωσης της ζωής.

I. Σ. Χριστοδούλου

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΑΙΓΑΝΤΑ
ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1999
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΡΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

ΑΡΡΙΑΝΟΣ

- Αλεξάνδρου ανάβασις - Βιβλία I, II, III

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

- Περὶ Ψυχῆς • Ηδικά Νικομάχεια, Βιβλίο B' • Ρητορική A'

ΓΟΡΓΙΑΣ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

- Κατά Φιλίππου A'

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

- Διαιτιβή A' • Διαιτιβή B'

- Διαιτιβή Γ' • Διαιτιβή Δ' - Εγχειρίδιον

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

- Άπαντα

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

- Βιβλίο Z' Πολύμνια • Βιβλίο H' Ουρανία • Βιβλίο Θ' Καλλιόπη

ΗΣΙΟΔΟΣ

- Έργα και Ημέρες - Θεογονία - Η ασπίδα του Ηρακλή

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

- Δημητυρίες Πλαταιέων και Θηβαίων
Κλέωνα και Διοδότου • Περικλέους Επιτάφιος

ΙΑΜΒΑΙΧΟΣ

- Περὶ του Πυθαγορικού Βίου • Προτρεπτικός επί φιλοσοφίαν

ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

- Ιατρική δεωρία και πράξη • Ιατρικά δέρματα
• Ιατρική δεοντολογία - Νοσολογία
• Χειρουργική • Γυναικολογία - Μασευτική

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

- Περὶ ειρήνης - Κατά των σοφιστών
- Επιστολαί προς Φίλιππουν και Αλέξανδρον

ΔΟΥΚΙΑΝΟΣ

- Σάντρα δανάτου και κάτω κόσμου

ΑΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

ΑΥΣΙΑΣ

- Οι υπερασπιστοί του λόγοι • Οι καταγγελτικοί του λόγοι
• Οι πανηγυρικοί του λόγοι

ΞΕΝΟΦΩΝ

- Ελληνικά - Βιβλία A', B', Γ'

ΠΛΑΤΩΝ

- Πολιτικός • Φαιδρός • Πρωταγόρας • Μύθοι
• Απολογία Σωκράτους - Κρίτων

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

- Γυναικών αρεταί - Πλατωνικά Ζητήματα
• Περὶ του Σωκράτους διημονίου - Περὶ του εἰ του εν Δελφοῖς - Περὶ του μη χραν ἐμμέτρα νυν την Πυδίαν
• Περὶ παιδών αγωγῆς - Παραμυθητικός πρὸς Απολλόνιον
- Παραμυθητικός πρὸς την εαυτοῦ γυναίκα • Ίσις και Όστρις

ΣΕΞΤΟΣ Ο ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ

- Πυρρώνειες υποτυπώσεις A'

ΣΟΦΟΚΛΗΣ

- Αντιγόνη • Οιδίπους Τύραννος

ΦΙΔΩΝ Ο ΛΑΕΞΑΝΑΡΕΥΣ

- Εσσαίοι και δερπαπευτές

ΤΡΟΠΟΙ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΧΙΟΥΜΟΡ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

**Η ΣΑΡΩΣΗ & Η ΠΡΩΤΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ
ΒΙΒΛΙΟΥ, ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ...**

“KRASODAD”

**ΑΠΩΤΕΡΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΑΥΤΗΣ
ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝΕ ΚΟΙΝΩΝΟΙ ΤΩΝ
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ, ΟΣΟΙ ΔΕΝ ΕΧΟΥΝ
ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΝΑ ΤΟ
ΑΠΟΚΤΗΣΟΥΝ.**

**ΕΥΕΛΠΙΣΤΩ & ΠΑΡΟΤΡΥΝΩ ΣΕ ΟΣΟΥΣ ΑΡΕΣΕΙ
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ (& ΟΠΟΤΕ ΜΠΟΡΟΥΝΕ), ΝΑ ΤΟ
ΑΓΟΡΑΣΟΥΝΕ & ΝΑ ΕΝΙΣΧΥΣΟΥΝΕ ΕΤΣΙ ΤΟΝ-ΤΗΝ
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ & ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΟΥ
ΑΝΕΛΑΒΕ ΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ-ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ.**

